ԱՋԳԱՑԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԱՔԲ.

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ
ՀԵՏԱՋՈՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՐՆԱԳԻՐ

ՀԱՏՈՐ Գ.

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1938

891.99.09
Ա-38

Ա Զ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Ր Ա Ն

Հ Ա Տ Ո Ր Ճ Խ Ե ·

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CXLV

UNTERSUCHUNGEN ZUR GESCHICHTE DER ARMENISCHEN LITERATUR

ANHANG: ZUSAMMENFASSUNG IN DEUTSCHER SPRACHE

BAND IV

VON

P. NERSES AKINIAN

MITGLIED DER MECHITHARISTEN-KONGREGATION

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1938

Ձ91 99·09
Ա-38

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԵՏԱՋՈՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ

ՀԱՏՈՐ Գ·

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

Մխիթ· Ուխտէն

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1938

- 5 FEB 2013

10181-71

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հաստատ կը ծրագրէ իր ծոցը բազմազան հետազօտութիւններ, զորոնք կարող եմք այսպէս դասաւորել.

Ա. Պատմական – մատենագրական. 1. Թոռնիկեանք. 2. Բիւրատպի Աժդահակ:

Բ. Թարգմանական – մատենագրական. 1. Թէոնեայ Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց. 2. Յովհաննու Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Եսայեայ. 3. Հրատոք Աստուածընտրի թագաւորի:

Գ. Տաղասացք. 1. Յակոբ Նեսրաբեցւոյ. 2. Կարապետ Բաղիշեցի. 3. Յակոբ Թոխաթեցի. 4. Ագաթիա Սասնեցի. 5. Հաչատուր Հասպէկ. 6. Սիմէոն Երզնկեցի. 7. Գաւիթ Սալածորեցի:

Նիւթերու այս դասաւորութիւնը կարելի չեղաւ պահպանել հատորիս մէջ, ուր կու տանք լոկ արտատպութիւն մը «Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1932—1937 տարիներու մէջ լոյս տեսած մանր հետազօտութիւններու, եւ պարտաւոր էինք ժամանակագրական կարգին հաւատարիմ մնալ:

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ լոյս տեսան անոնք հետեւեալ տարիներու մէջ.

ԺԱ. Յակոբ Թոխաթեցւոյ ողբ ի վերայ երկրին Օլախաց, 1932, էջ 337—348:

ԺԲ. Յովհաննու Ոսկեբերանի Եսայեայ Մեկնութիւնը հայ մատենագրութեան մէջ, 1934, էջ 43—55:

ԺԳ. Թոռնիկեանց Ճիւղագրութիւն, 1934, էջ 97—114: Թոռնիկեանք ի Սասուն, անդ, 228—235:

ԺԴ. Թէոնեայ Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց, 1934, էջ 197—212:

ԺԵ. Յակոբ Նեոպատեցի, 1934, էջ 427—439:

ԺԶ. Խրատ Անուշըրուանի Թագաւորի, 1935, էջ 97—113:

ԺԷ. Խաչատուր Խասպէկ, 1935, էջ 336—344. 1936, էջ 205—206:

ԺԸ. Սիմէոնի Խըրմպէյի որդի, 1936, էջ 200—203:

ԺԹ. Բիւրասպի Աժդահակ, 1936, էջ 1—21: Դարձեալ Մազդակ եւ Մ. Խորենացի, 1936, էջ 349—351:

Ի. Ազարիա Սասնեցի, 1936, էջ 297—337:

ԻԱ. Դաւիթ Սալածորեցի, 1936, էջ 495—501:

ԻԲ. Կարապետ Վ. Բաղիշեցի, 1937, էջ 320—343:

կը յուսամ, թէ հետագօտութիւնները, որոնք «Հանդէս Ամսօրեայ»ի միջնորդութեամբ մատչելի դարձան բանասէր ընթերցողներու, այժմ առանձին հատորի մէջ ամփոփուած, պիտի գտնեն ընթերցողներու սեղի լայն շրջանակ:

Վիեննա, 10 Նոյեմբեր 1937:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Յառաջաբան 5

ԺԱ. Յակոբ Թոխաթեցւոյ Ողբ ի վերայ երկրին Օլախաց ..... 3—21

ԺԲ. Յովհաննու Ասկիբերթաւի նայեալ Մեկնութիւնք հայ մատենագրութեան մէջ 25—46

ԺԳ. Թոռնիկեանց ճիւղագրութիւնք ..... 49—88

Թոռնիկեանք ի Սասուն ..... 73—88

ԺԴ. Թէոնիայ Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց: Անտի ճոխագիւտ հայերէն թարգմանութեան ..... 91—116

ԺԵ. Յակոբ Նեոտաբնից Եպիսկոպոս Արծկէի: Հայ բանաստեղծ մը ԺԵ. դարու երկրորդ կէսէն († 1591) ..... 119—139

ԺԶ. Եփրաւմ Ալուշքրուանի (Նուշիրվանի) քաղաքին ..... 143—169

ԺԷ. Նաչատուր Եասպէկ երէց Կաֆացի-տաղասաց (1610—1686) ..... 173—189

Սիմէոնի Երբմպէյ-օղլի կոչեցեալ Ողբ ի մահի Եասպէկ Բահաւլպի ..... 185—187

Յովհաննէս Կաֆայեցւոյ Ողբ ի մահի Եասպէկ Բահաւլպի ..... 187—189

ԺԸ. Սիմէոն Երբմպէյի որդի Կաֆացի-տաղասաց ..... 193—198

ԺԹ. Բիւրասպի Աժդահակ եւ համայնավարն Մազդակ հայ աւանդավէպի մէջ քան Մովսէս Խորենացւոյ ..... 201—238

Գաթճեալ Մազդակ եւ Մ. Խորենացի 235—238

Ի· Ագաթ՛ա վ՛· Սասնեցի, աստղագէտ, տօ–
մարագէտ եւ տաղաչափ ..... 241—308
Ագարիայի Սասնեցւոյ Ոդք ի վերայ
հարուածոյ արեւելեան գաւառացւո աշ–
խարհիս Հայոց ի ձեռաց Ճելալեանց. 288—306
ԻԱ· կաթողիկոս վ՛· Բաղիշեցի ..... 311—350
ԻԲ· Դաւիթ երէց Սալածորեցի· տաղասաց 353—362
Յաւելիք եւ Ուղղելիք ..... 363—365
Յաւել աւուրաց ..... 367—386
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ· Ամփոփումն գերմաներէն լե–
զուով ..... 387—406

ԺԱ.

ՅԱԿՈԲ ԹՈԽԱԹԵՑԻՈՑ

ՊԱՀ Ի ՎԵՐԱՅ ԵՐԿԲԻՆ ՕԼԱԽԱՅ

ԺԱ.

ՅԱԿՈԲ ԹՈԽԱԹԵՑԻՈՑ

ՈՉՔ Ի ՎԵՐՈՅ ԵՐԿԲԻՆ ՕՍՄԱՆՑԻ

Յակոբ Երէց Թոխաթեցի ծանօթ է արդէն իւր վիճաբանութեամբ եւ պրական երկերով[1]: *Ապրած է երկարամեայ կեանք մը (1573—1680), մեծաւ մասամբ պանդխտութեան մէջ ի Զամոսցա Լեհաց աշխարհին:*

Կը պահէին մեզի անեկդոթներ իր բարեմաղթ կեանքին առաջին երեսունամեակի մասին. այս պահուն կը լրացնէ այժմ մասամբ Ողբն ի վերայ Օսմանց երկրին, որ առաջին անգամ հրատարակ եկաւ Զմիւռնիա Սմօրեայ մէջ: Կը յայտնուի նաեւ այժմ թէ Յակոբ Թոխաթեցի 1593ին արդէն եղած էր իւր հայրենիքէն եւ կը պահպանէր Մոսթաւիայի նոյն քաղաքը, ուր ապրող հարուստ Յովհաննէս Կաֆացի գոյց առած է իրեն հայրական դրօսմ եւ ընտրած էրա վրէն առաքեանները, որով եղած է Յակոբ «պոլիր»: Հաւանօրէն նոյն

---

[1] *Համա. Հ. Ն. Ա կ ի ն ե ա ն՝ Յակոբ Երէց Թոխաթեցի. Զ մ ի ւ ռ ն ի ա յ, 1921, էջ 273—285, 374—385, 472—485 = Հինգ պանդուխտ տաղասացներ. Վիեննա 1921, էջ 141—202:*

Յովհաննէս Եպիսկոպոսէն ընդունած է Յակոբ նաեւ քահանայական ձեռնադրութիւնը 1595 թուականէն ոչ շատ ուշ:

1601/2ին, երբ Յովհաննէս Զամոսկի, Լեհաց սպարապետն եւ «քանցլէրը» հիմնարկեց իւր անուամբ Զամոսցա քաղաքը, նոյեմբերայոյց քաղաքին պարիսպները ընդունելեան իրենց ներսը նաեւ մեծաթիւ հայեր, որոնք ունեցան իրենց անպահական եկեղեցին ալ: Կ'երեւայ թէ այս առթիւ հրաւիրուեցաւ նորընծայ քահանայն Յակոբ Թոխաթեցի ըլլալու Զամոցոյի հայ գաղթականութեան հովիւ:

Վերոյիշեալ աշխատութեանս մէջ ամփոփած էի այն ամէն յիշատակարանները, որոնք կը խօսէին Յակոբ Թոխաթեցւոյ մասին: Թոյլ կու տամ ինձ կցել անոնց նաեւ հետեւեալները, որոնք վերջերս մատչելի եղան ինձ եւ կը նպաստեն լուսաւորելու Յակոբի կենսագրութիւնը.

1. Փառք ... Սրդ պրեցաւ քրիստոսահին եւ առաքելապարծ հոգիաբուխ առաքելական ի մայրաքաղաքն Իլով ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին ձեռամբ Զաքնօ ս(արկաւա)գին ի թուականիս հայկազանունի ՌԾԱ. ամի... (ի) գաւառութեանն Պարոն Էսան սէյին տրին իսկ աստցոյզ. որ մեծաւ ջանիւ... նախանձայոյզ եղեալ հայրենի յիշատակացն եդիտ զգաղավար տրա առ քահանայ մի Աստուած կո-

չեցելոյ եւ ծաննեաւ որ իւրոց նախնեացն էր եւ կամեցաւ առնուլ ի ձեռանէ նորա եւ տալ յիշատակ ի նորաշէն քաղաքն Զամօսցա ի յեկեղեցին սուրբ Աստուածածնին: Բայց տէր Աշխատուն յոյժ պրասէր էր եւ առաւել եւս հին օրինակաց. վասն այն չատ աղաչեցեալ պարոն էսան պէյ պատուարն եւ ետ պրել պատ վոխան նորա եւ ետ պարոն էսան պէյին. վասն դի օրինակն նորա յոյժ ընտիր էր եւ անաղալ. դի էր երկաթագիր եւ Հլկյի պրեալ: Եւ առեալ ընկալաւ զատ պարոն էսան պէյն ի ձեռանէ տէր Աշխատուրին. եւ եղ յիշատակ անջինջ... ի նորաշէն քաղաքն Զամօսցա ի յեկեղեցին Փոխման սուրբ Աստուածածնին... Արդ... յիշեցէք... զգծող սորին զՀանս զպիրն եւ զիս զանպիտան Յակոբ էրէցս որ զյիշատակարանս գրեցի:...

Կից կայ երկար ոտանաւոր մը, Յակոբ Թոխաթեցւոյ գրչէն Կանոնագրքի կարեւորութեան վրայ:

Ձեռագիր Լեմբերգի Համալսարանի Թ. 66: Հմմտ. REA, VII, էջ 120—121:

2. Ես Յակոբ էրէցս Զամօսցայիս ստացա զատ ի թվին ՌԾԲ:

Թուղթ ԺԴ. Պատրոսի (յամէ 1563). Ձեռագիր Լեմբերգի Համալսարանին, Թ. 55: Հմմտ. REA, VII, էջ 129:

3. Փառք... Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուին ՌԾԲ (1603)... (ձեռամբ Ղազար եպիսկոպոսի Թոխաթեցւոյ): Եւ ի ժա-

մանակիս յայսմիկ որ էր Հայրապետեան եւ առաջնորդն տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսն. եւ ի թագաւորութեան քրիստոն(է)ից Զիկմունդին եւ զանձերին իւրոյ Յովհաննէս իշխանին, ի քաղաքիս յայս Գանձէրին որ ի Զամօսքի. ընդ հովանեաւ սիրամայր ամէնօրհնեալ սրբոյհոյ Աստուածածնին... եւ սրբատէր քահանային տոյա որոյ է ապաստաւոր սուրբ ուխտիցս տէր Յակոբ սրբատէր քահանային եւ իւր կենակցին Եաղուբթքային որ աշխատեցան ընդ անարժանութիւնս իմ, եթէ կերակրով եւ եթէ ըմպելեօք: Աստուած վոխարէն յիւր արքայութիւնն տա՛ ամէն...:

Աւետարան. Ձեռագիր Լեմբերդի Համալսարանին, թ. 48: Համմա. REA, VII, էջ 150—151:

Կը յայտնուի այժմ նաեւ թէ Յակոբ 1635ին ուխտապնացութեամբ այցելած է Երուսաղէմ, անչուշտ ճանապարհին հանդիպելով նաեւ Եւդոկիա, իւր ծննդավայրը, իբր 40 տարի յետոյ:

Յակոբ Թոխաթեցւոյ տաղաչափական ըրուածներու շարքին պէտք է յիշել նաեւ.

1· Նորին Յակոբայ ասացեալ խրատ վասն անձին իւրոյ:

Յակոբ Թոխաթցի մեղօք զառածեալ,
Ծերացեալ՝ւ ի դուռն մահու հասեալ...

Ձեռ. Էջմիածնի Պետ. Ձեռագրատան, թ. 1636, թղ. 133 բ (ԺԷ. դար): Տուները կը կապեն՝ «ՅԱԿՈԲԻ»:

2. Նորին Յակոբի ասացեալ վասն սիրոյն Աստուծոյ եւ սրբոցն նորա:

Անեղականէին Աստուած, անսկիզբն եւ անճառական,

Անքննին վէրին պօրացն եւ մտաց մեր անհասական.

Ձեռ. էջմ., թ. 1636, *թղ.* 134 *ա*—137 *բ*:

3. Նորին Յակոբի ասացեալ ի վերայ Երուսաղէմի, յորժամ էր հնձեն յԵրուսաղէմ ի թվին Հայոց ՌՁԴ (1635) ամին:

ՅԱստուծոյ չիննալ քաղաք պատուական...

Ձեռ. էջմ. 1636, *թղ.* 137 *բ*—139 *բ*. թ. 2394, *թղ.* 172 *բ*. եւ այլուր յատախ[2]:

4. Ողբ ի վերայ Երկրին Օլախաց:

Լսեալ ասեմ պրեկպական...

Ողբս պահուած է Լեմբերգի Համալսարանի թ. 63 հայկէն ձեռագրին մէջ, որ Հաւաքածոյ մըն է գանազան մանր գրուածներու, այլ եւ այլ գրիչներէ: F. Macler, որ ցուցակագրած է ձեռագիրս[3], նկատած չէ Ողբս, ըլլալով անհետաքրքիր: Բայց այս Հաւաքածոյ մեակ ուշադրաւ մասը կը կազմէ այն ձեռագրին: Գրչութիւնը ենթադրել կու տայ թէ Հաւաքածոյս ակզբնապիրն ըլլայ:

Ողբիս նիւթն է Մոլտաւիոյ 1593—1595

---

[2] *Հմմտ. Հանդ. Ամս.* 1909, էջ 371—374, ուր հրատարակած եմ յանուն Յակոբ կաթողիկոսի: *Հմմտ. նաեւ Հանդ. Ամս.* 1930, էջ 368—369:

[3] F. Macler, Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine. Revue des Études arméniennes, VII (1927), p. 154—155.

տարիներու քաղաքական իրարադրութիւնները: Որովհետեւ այս բազմավրդով ժամանակին նաեւ հայ պատմականութիւնը առած է վիշտ, յատկապէս նաչ շահատանին մէջ, ուր կը գտնուէր Յակոբ Թոխաթեցի, աւելի իր ազգին ցաւերը պատմել քան ժամանակակից քաղաքական կեանքին պատկերը նկարագրել նպատակ ունի բանաստեղծը:

Ինչպէս ինձ կը թուի, Ողբս Յակոբ Թոխաթեցւոյ գրական անդրանիկ աշխատութիւնն է, գրի առնուած իրը 17ամեայ պատանեակի մը գրչով, Կաֆայի Յովհաննէս եպիսկոպոսի մտածուր հրամանով: Այս պատճառաւ ալ պէտք է անտեսել ինչ ինչ պակասութիւնները, յատկապէս տաղաչափութեան անկանոնութիւնները: Աւետեանէն աւելի պատմական բովանդակութիւնն է հոս հետաքրքրականը, որ պարզութեամբ ներկայացուած է: Բովանդակութեան համառօտ վերլուծութիւնն է·

Մովսէսի, այն է Օրինաց Երկրին ժամանակակից Վոյվոան է Ասարն: Սա կը բանակցի Ղազախներու հետ՝ Լոզոսայի հետ՝ միացեալ ուժով յարձակում մը գործել Թուրքերու վրայ, որոնց հարկատու էր Մովսէս: Ղազախները կը համաձայնին եւ առաջնորդութեամբ իրենց դիւցազուին կ'երթեան ի Յոզոսա՝ բուռթ գետին եզերքը, Մովսէսի սահմանին վրայ: Բայց այժմ Ասարն հրաժարած իր նախկին ծրագրէն հե-

ձեւալօրքով Ղազախներու դէմ կ'ելլէ խա-
փանելու անոնց անցքը: Երկակողմանի բա-
նակցութիւնները կը յանգին Թշնամու-
թեան: Ղազախները կը յարձակին վոյվոտի
վրայ, որուն բանակը անկարող դիմա-
դրելու յարձակման կը դիմէ փախուստի:
Ղազախները անարգել կը յառաջանան ետչ:
Շահատոտանխա բնակչութիւնը դիտակից վե-
րահաս վտանգին՝ փութացած էր ամբարել
իւր կահն ու կարասին Հայոց Եկեղեցին,
որուն հովուապետն էր Յովհաննէս Կաֆացի,
եւ տեղի տալ Թշնամւոյն առջեւ: 1593 Հոկ-
տեմբեր 26ին, ուրբաթ օր, կը մտնեն Ղա-
զախները ետչ: Կը խորտակեն Եկեղեցւոյն
երկաթեայ դռները եւ կ'աւարեն հոն ամբա-
րուած մթերքը: Անոնց հետանալէն ետքը կը
հասնի Ղազախ նոր ընչաքաղց զօրախումբ
մը, որ տեսնելով քաղաքը արդէն կողոպ-
տուած եւ Եկեղեցին կապտուած առէ եւ
աւարէ, իւր վրէժը կը լուծէ եպիսկոպոսէն,
Եկեղեցականութենէն եւ ժողովուրդէն: Ս.
Մխոնը, Եկեղեցական դրքերը, որոնք ան-
տես եղած էին առաջին խմբին, կ'իյնան եր-
կրորդին ձեռքը: Եպիսկոպոսը, Եկեղեցակա-
նութիւնը եւ ժողովուրդը կը մերկացուին
իրենց պետութենէն. եւ կ'ենթարկուին ապա-
նային մխահատոյն խոշխոջուելու: Բայց
ապա մխոյն հրկիզելով քաղաքը կը հետա-
նայ Թշնամին:

Հակառակ այս ամօթալից պարտութեան

կը սակսուի Ահարոն դիմել միւսանգամ Ղա-
պանեան օգնութեան:

Բարձրագոյն Դուռը նշանակած էր Մո-
սուլոյ իշխան երիտասարդ մը՝ Բոզդան
անուն, որ Թրքական հարեմին մէջ ընդունած
էր խնամութիւնը: Այս լուրին վրայ կը
պարսկէ Ահարոն ապստամբութեան դրօշը: Կը
յաջողի խորտակել Մուսուոփա փաշայի բա-
նակը, որ կու գար սասուցնալ Դանուբի
վրայէն հասուստելու նորընծայ Բոզդանը
իւր իշխանութեան մէջ[4]: Յակոբ Թոխաթեցի
չ'ընդեր այս մասին որ եւ է ակնարկութիւն,
ինչպէս նաեւ չունի յիշատակութիւն ձու-
ճոմայի եւ Բուխարեստի անցքերու եւ ա-
հասարակ ի վարիխա Մխիթէր վոյվոդի
Թուրքերու դէմ սարած յաղթութիւններու
մասին:

Պանտարի սոչեւ 2 ամիս զուր տեղ կը
նամին մոլտաւական եւ Ղազախ միացեալ
ոյժերը եւ առանց կարեւոր գործ տեսնելու
կը վերադառնան Եաչ:

Այժմ Ըրզրվան սպարապետը կը խորհի
ինքն վտարել իշխանութիւնը: Կը կալանա-
տրէ զԱհարոն եւ չղթայակապ կ'ուղարկէ
Մաճարխաան եւ կը հռչակէ ինք գինքը վոյ-
վոտ (24 Ապրիլ 1595): Մինչեւ Օգոստոս 15

---

[4] Hammer, *պատմ. Օսմանեան պետութեան*, *Հատոր Բ.*, էջ 603—605:

կը վարէ իշխանութիւնը, սաստիկ հարստահարելով ժողովուրդը: Տառապող ժողովըրդեան աղաղակները կը հասնին Լեհաց թագաւորին Սիկիսմունդ Գ.ին, որ կ'ուղարկէ իւր «Քանցելարն» (Յովհաննէս Զամոյքի) Մոլտաւիա, խաղաղելու երկրին վիճակը: Ըզըվլան կը դիմէ փախուստի դէպի Մաճարիստան: Երկրին իշխանութիւնը կը յանձնուի Երեմիայի: Լեհական բանակի ներկայութիւնը Մոլտաւիայի սահմաններու վրայ մտահոգութիւն կը պատճառէ Թաթարխանին՝ Ղազիլերայինը. որ 1595 Հոկտ. 27ին առաջարկած էր Բարձրագոյն Դուռն կալանաւորել եւ յանձնել Վալախիայի Միքայել եւ Մոլտաւիայի Ըզըվլան վոյվոտները՝ եթէ յանձն առնէ Սուլտանը այս երկիրներու իշխանութիւնը չնորհել Թաթար բէգերուն: Բայց այս առաջարկութիւնը ճնշուած էր առանց պատասխանի[5]: Այժմ վերահաստատ ըլլալով թէ Լեհաց թագաւորը չունի նուաճողական ձգտում, կը համաձայնի եղած կարգադրութեան նկատմամբ Երեմիայի[6]: Սեչով (Սուչաւա) էր

---

[5] Hammer, անդ, էջ 605:

[6] Այս անցքերու մասին համառօտիւ կը տեղեկացնէ նաեւ կամենիցի ժամանակագիրը. հմմտ. Հ. Ղ. Ալիշան՝ կամենից, էջ 60—61: Թաթարխանի մեջամտութեան մասին կ'ըսուի. «Եւ յետ սակաւ աւուրց եկն Թաթրի Խանն բազում զօրօք, զոր ոմանք առէին եթէ 80·000, հրամանաւ (Խոնդ) քարին. եւ կամէր պատերազմել ընդ նոսա: Իսկ սոքա, այսինքն է Քանցլէր եւ ամենայն զօրքն իւր զինեցան եւ քաջացան,

նոր իշխանութեան նիւթը: Հոգիս անցած էր երկու ամիս, եւ ահա Ըղըլման կ'երեւայ Մեհմետի դաշտերու վրայ՝ պահանջելու երեմիոյն իշխանութիւնը յետս: Կամենկեզի պատրանին օգնութեամբ կը վանէ Երեմիա յարձակող թշնամին, կը խորտակէ եւ կը կալանաւորէ բոնաւորը, որ ապա ցից կը հանուի (1595, Դեկտ. 2, Գշ·):

Լեհաց, Թաթարաց եւ Տաճկաց քաղաքական պետերու համաձայնութեամբ Երեմիա կ'անուանուի վոյվոտ եւ իւր պօն վարչութեամբ կը խաղաղէ Մոլտաւիան:

Դէպքերը համաձայն են արտաքին ապրիւրնելու: Մեզի համար կարեւոր նորութիւն է, որ 1593—1595 տարինեւրուն ունէինք Եաչ-պատարի մէջ թիւրք հոյ դպրեվանութեան, տունձին եպիսկոպոսով, որ յանուանէ ալ կը յիշուակուի:

Լանք այժմ բանաստեղծին ապրելոյակաս տողերը:

պատրաստեցան տասուսծոյին օգնականութեամբ. ժարեան ընդ նոսա եւ կռապետին գնաց ոչ բազում ինչ, այլ իրրեւ չորս հազար: Իրրեւ եառնոյ... Թաթրի խանն, որ յորդեցաւ, կեաս չորս. եւ սկսաւ հրեշտակութիւն առաքել ի հաչտեացի ընդ նմա. զոր եւ քանգլէրն հաւանեալ... ուխտ եւ դաչինք եղեն ընդ միմեանս, զի մի' այս կողմն երկիր աւեր չքայէ եւ ոչ աւերէ, որպէս յառաջագոյն հանապազ եկեալ աւեր առնէին եւ գերի վարէին, հրձիգ առնէին: Յետ այսորիկ դարձաւ եւ գնաց. եւ քանգլէր եկն յաչխարհն իւր»:

ՅԱԿՈԲԱՑ ԹՈԽԱԹԵՑԻՈՑ ՈՂԲ Ի ՎԵՐԱՑ ՕԼԱԽԱՑ ԵՐԿՐԻՆ

Լալով ասեմ ողբերգական
արտասուելով հառաչական
այս անողորմ բանքս որ եղան
ի մեր մեղացըն գործեցան:
Ի թվին Հայոց հազար ամին,
քառասուն ՝ւ երեք աւելորդին.
չար վայրոտայ մի յայտնեցաւ,
այս Աւլախաց փոքրիկ երկրին:
Ինչհուրդ արաւ ի իւր մտին
ասաց ջարդեմ զազգըն տաճկին.
հրեշտակ առաքեաց Լոպոտին
Ղազախաներուն գըլխաւորին:
Ասաց եկէք ի յիմ երկրին,
հետ ձեզ երթամք վերայ Թուրքին.
որ պաշարեմք ըղքաղաքնին,
եւ տէր լինինք նոցա երկրին:
Ղազախաներուն չուն պարոնին
որ Լոպոտայ անուանէին.
հաճոյ Թուեցաւ յաչըս նորին,
չաւ հեծելով ելան եկին:
Երբ յերկիրն Աւլախին մըտին,
ի Ցոցոտան եկան հասին.
Բանակեցան ամենեւին,
ի Ցոցոտայ ջըրեզերին:

ԽՈՐԱԳԻՐԸ կը պակսի Ձեռագրին մէջ:

6. Ձեռ. «ԽԳ.», իմա՛ ճչդապոնա՝ ԽԲ: — 10. Ձ. ՉարԹեմ: — 13. Ձ. չունի ի:

Քաղաք մի կայր որ խիստ չէն էր,
անուն նորա Եաչ պաղար էր.
պեղծ վոյվոտան հօն բընակէր.
Յոգոտային նա ի մօտ էր:
Զար վոյվոտան օլախ ապգին,
ասայ Զեմ կռուիր ես հետ Թուրքին.
Ես կու կըռուիմ հետ Ղազախնին,
եւ կոտորիմ զամէնեսին:
Զքաղքին հէծելն ժողովեցին.
Ղազախներուն դէմ ըլնացին.
դէմ յանդիման բանակեցին,
վէճն եւ ըզկռիւն բորբոքեցին:
Զայն անօրէն չուն Ղազախնին
ի պատերազմըն չարժեցին.
դէմ յանդիման մարտնչէին
հարիւր չարեմ մինչ կէս օրին:
Թօխ ու պէլիֆանկն երբ քարչեցին,
վախուստ առաւ ապգն Ալաչին.
ոմանք վախան մորին մտին,
եւ այլք գնացին ի բարձր լերին:
Երբ Եաչ պաղարըն լրցեցին,
գձիանն ի կառըս լծեցին,
ամէնևքեան վախան գնացին
ի յերեսաց չար Ղազախին:
Պաղըրկաններ այլ չատ կային,
որ վախչելու ճար չունէին.

30· Զ. չունի հետ: — 35· Զ. ի դէմ: — 36· Զ. գկռիւն: — 50. Զ. վախչելու:

բառացուած չաւ ունէին,
առան յԵկեղեցին զբին:
Եկեղեցուն ամուր զուէին,
ներսէ զիհաց ամբացուցին.
զուրանէ մեծ կըտղաք զբին
թէ բանալու ձար չի լինին:
Եպիսկոպոս Հայոց ապին
Տէր Յովաննէս անուն բարին,
նա էր յերկրէն ի կաֆային,
Եկեալ քարաք Եաչ պատարին:
Ակէկ զբեանք կայր ի հետին,
Եւ աւուր մեռանն էջմիածնին.
յԵկեղեցուն մէջըն զբին,
առաքանին առկն էր առին:
Զար Ղապանեն էրբ որ Եկին,
մանն քարաք Եաչ պատարին.
Հոկտեմբերի քառնեւտեցին,
ի յուրբաթու մէջաւրէն:
ՅԵկեղեցինն զիմեցին,
պերիաթէ պուռն կոտրեցին
բերք ի բերդ ի ներս մտին.
քան գչար պարան անապատին:
Ըստացուած խնամ չաւ էին.
մինչ յառաւտան հասեալ էին.
զամենուն մինչ առին գնացին
ոչինչ մընաց յԵկեղեցին:
Բայց մեռանըն էջմիածնին,

51. Զ. առացուած: — 59. Զ. նոյ: — 74. Զ. յառաւտան:

անարժան ձեռք հասեալ չէին·
եպիսկոպոսն առեալ ձեռին,
եղիր վերայ աստիճանին·
Ընկերք նոցա յետոյ եկին
նման թիւնալից չար աւձին·
յեկեղեցին ոչինչ զբաին·
զգաուրը մեռոնն եւ զդրեանքն առին:
Զեպիսկոպոսն կանգնած տեսին
խոնարհամիտ մաքուր հոգին,
երկու չար մարդ ըմբռնեցին
մերկիկ առին, չուլ հագուցին:
Սա միայն սուրբ էր ի յերկրին,
որպէս զՅովբն այն առաջին·
սա վտրձեցաւ չար իշխանին
կայր մէջ գայլոց նըման գառին:
Զժողովուրդն եւ զերիցներին
նման սըմին մերկացուցին·
յետոյ այլ չար խորհուրդ արին,
պիտի սըրով կոտորէին:
Ընդամէն հասաւ Աստուածածնին
որ բարեխօս է մխածնին·
եւ խափանեց զխորհուրդ նոցին,
որ ոչ եղաք սըրոյ բաժնին:
Անթիւ բազում չար գործեցին·
որ բերանով ասել չլինին·
յետոյ զքաղաքըն այրեցին,
այնպէս չարեաւք ելան գընացին:
Շաբաթ մի այլ վերայ անցին

92. Զ. ի մէջ:

պարոնն ևկաւ Եաչ պապարին.
անուամբն էր ինքն Ահարոնին
պարծալ նըման սաղայէլին:
Ի մխո էած պրանքն առաջին
Ասաց կուտինք ի հետ թուրքին.
Դարձեալ էրեր պղատախանին
պընաց կըտուի ի հետ առճկին:
Ի Պանտարին բերըվին վերան
էրկու ամիս ճակատեցան.
ամէննեւին ոչինչ կարան
ապա պարձեալ ի Եաչն ևկան:
Վաղիր մ'ունէր չար վայրաստան
անուն նորա էր Ըրըզվան,
սիրելի էր քան զամէնայն,
պուխ էր հեծելին վերան:
Ինըտան եաուր նա հեծելին,
որ ըզպարոնըն բռնեցին.
բզճեան եւ զոան էրկաթեցին,
այնպէս Մաճառք ուղարկեցին:
Պեղծ Ըրըզվանն խմոր չարին,
նստաւ ի յաթոռ պարոնին.
Թագաւորնաց ի վերայ էրկրին
տըրիլ ամոց քան եւ չորին:
Զաուկէն մինչ ի յԱստուածածին,
իշխան եղեալ աւլախ ազգին.
չաու աւերում արար էրկրին,
որ ոչ է լեալ եւ ոչ լինին:
Երկիրն ամէնըն սարսէին

113. Զ. բերին:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос Библиотека
ՀԱՍՊ-ԱՄՍ.ՍՍՀ
Ա. ՄՈՍԿՈՎ
1018-24

Ի յահէ անհաւատ թաթրին.
որպէս գնաւ ի մէջ ծովին
որ ի յալեացըն տատանին:
Այսքան բաներս ամենեւին
լսեց գոտըն Լեհաց երկրին.
հըրաման եւ քանցելարին
թէ գընա տես որպէս լինին:
Քանցելարըն քալ եւ արին
մըտօք ճարտար գիտող բանին.
բիւր հեծելաւ ելան եկին
Սւլախ երկրին ի մօտ հասին:
Պեղծ Ըրըգվան իշխան չարին
թուղթ ուղարկեց քանցէլարին.
ասաց. Ծառայ եմ գոռելին,
եւս առաւել քոյոյ անձին:
Այս քանցէլար իշխան բարին,
պատասխանի ոչ ետ նըմին.
Լըռելեան կայր յեղբը երկրին,
չյայտնէր գիտրհուրդն ազգ մարդկային:
Ըրըգվանին եկան ասին.
Քանցէլարն է չարկամ քոյին,
պատասխանի ոչ ետ թղթին,
դու ճար արա վասն քո անձին:
Այս Ըրըգվան չար կենդանին
գկինն ուղարկեց յերկիր Մաճառին.
եւ յետ նորա փախաւ ինքնին,
ի յերեսաց Քանցէլարին:

146. Զ. *Թուղտ*: — 151. Զ. *յերկրին*: — 154. Զ. *Թէ (քանցէլարն)*: — 155. Զ. *Թղտին*: — 156. Զ. *արայ*: — 158. Զ. *երկիր*:

Քանցէլարն եւ հեծել նորին,
մտին յերկիրն ի Աւլախին.
ի ցօղոտայ գնացեալ հասին
բանակեցան ի ջրեզերին:
Քանցէլարըն բարէնչան.
որ հալածեաց զչարն Ըրըզվան,
պարոն եղիր զԵրեմիան,
որ է արժան պարոնութեան:
Ամիս մըն ալ վերայ անցին,
անթիւ հազար թաթար եկին.
ի Աւլախաց յերկիր մըտին.
զէմ յանդիման Քանցէլարին:
Քանցէլարն էր բարի իշխան.
թուղթ ուղարկեց ի թաթրին խան
Զենք, ասաց, մեք ձեզ հետ չարկամ,
վաղուց հետէ եմք բարեկամ:
Թաթարն ասաց Քանցէլարին,
թէ Լինիցի հրաման քոյին,
զինչ բան որ քեզ հաճոյասցին
ամենեւին կատարեսցին:
ԶԵրեմիան հաստատեցին
իշխան եղեալ վերայ երկրին.
նստեալ քաղաքն ի Սէչովին.
Աթոռ է հին ժամանակին:
Այն չատ հեծեալն թաթար խանին
ամէն զարճան իւրեանց երկրին.
ապա եւ Քանցէլարն ինքնին,
իւր հեծելաւն ելան գնացին:

174. Զ. Թուղտ: — 175. Զ. չուճի հետ:

Երկու ամիս վերայ անցին
չար Ըրըվանն ելաւ կրկին.
Թուղթ ուղարկեց Երեմիին,
ասաց՝ կու գամ ի վրայ քոյին:
Մեծ վոյվոտան օլախ ազգին,
երեր զպարոն կոմէնիցին
հեծեալ բազում ժողովեցին,
ի պատերազմ պատրաստեցին:
Պեղծն Ըրըվան եւ զօրք նորին
եկեալ ի գաչտ Սէչով քաղքին,
Սոքա ելեալ ի դէմ պնացին,
ի պատերազմըն դիմեցին:
Դեկտեմբեր ամսոյ երկրորդին
Երեքշաբթի վաղվենէքին,
մինչ երեք ժամ կոխ արին,
էրըվըդ ժամուն կոտրեցին:
Զօրք եւ հեծեալ Ըրըվանին
վախտատ տուին ամենեւին.
սոքա գնեաց հալածէին,
որ եւ հասեալ սպանանէին:
Եւ գԸրըվանըն բռնեցին,
Բերին առջեւ Երեմիին,
հրաման տուեալ ցիցըն զարկին,
գնաց ի վատս սատանային:
Հրամանատարն գոռալին
Միջնորդութեամբ Թաթար խանին
Ըստամբուլէն սանչախ բերին
Երեմիա վոյվոտ արին:

191. Զ. Թուղթ: — 202. Զ. ի վատ:

Խաղաղութիւն եղեւ երկրին,
բարեխօսութեամբ սուրբ կուսին.
անխռով կենայ ամենեւին
մինչեւ կրկին գալ մխածնին:
Այս ամենայն բանքս որ եղան,
ի մեր մեղացըն գործեցան.
աղօթեցէք զուք անխափան,
որ ամէն չար բարի դառնան:
Տէր Յովաննէսըն կաֆացի,
եպիսկոպոս սուրբ եւ արհի,
անփորձ կենայ ինքն յաշխարհի,
հըրաման եւս որ զբանքս ասի:
Եպիսկոպոսըն սուրբ հոգի,
ես անարժան հոգ եւ փոշի,
զիս ձեռնադրեաց ի յայամ երկրի,
չորս աստիճան կարգ ընկալի:
Ես անպիտան մեղօք լի,
որ եմ գարիպ ի յայամ երկրի,
Յակոբ անուն պարսաւելի,
ի քաղաքէն եմ Թոխաթի:

219. Զ. կենաւ: — 227. Զ. աշխարհի: — 233. Զ. լըի:

ԺԲ.

ՅՈՎՀ. ՈՍԿԵՓԻՐԱՆԻ

ԵՍԱՅԵԱՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԺԲ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵԲԵՐԱՆԻ ԵՍԱՅԵԱՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1. *Յովհաննէս Ոսկեբերանի «նշանաւոր բառոյն» պրուաժքնեվէն մէկն է Եսայեայ մեկնութիւնը, կը պրէ* Montfaucon, *թէ՛ ոճի պեղեցկութեան, թէ՛ խօսողին հանճարի բարձրութեան եւ թէ բարոյական վարդապետութեան տեսակէտով: Իսկ* Tillemont *կը տեսնէ հոն արտակարգ պերճաբանութեան մը յայտարար դծերը:*

Այս կարեւոր պրուաժքը յունարէն սկըզբնադրի մէջ թերակատար է. հասած է Եսայեայ Ա.—է. գլուխներու եւ Ը. գլխոյն առաջին 10 համարներու Մեկնութիւնը միայն. հրատարակուած Montfaucon*է Ոսկեբերանի Հատորէն Գործոյ Ջ. հատորին մէջ, Պարիս 1724, էջ 1—93. ապէ արտատպուած՝* Migne, Patrologia graeca, *հատոր 56, էջ 11—94:*

Որովհետեւ յոյն մատենագրութեան մէջ կը պակսի որ եւ է հետք, որ ցոյց տար թէ գոյութիւն ունեցած է Ը. 10 համարին չարունակութիւնը, կ'ենթադրուի հայրապետներու մէջ այն համոզումը, թէ Ոսկեբերան Ա.—Ը. 10 գլուխները միայն մեկնած է: Արդեամբք

ալ, երբ երեւան եկաւ Մեկնութեանս հայերէն թարգմանութիւնը, ճիշտ Ը· 10ին վերջը, ուր կ'ընդհատէր յունարէնը, տեսնուեցաւ ուշադրաւ դիտողութիւնս թէ «Մինչեւ յայս վայր գտա(ք) իւրով ձեռովք գրեալ երանելւոյն Յովհաննու յունարէն» (էջ 102):

Tillemont յայտնած էր կարծիքը, թէ Ոսկեբերան սարկաւագութեան օրերուն սկսած ըլլայ գրել Մեկնութիւնս. եւ յետոյ ուրիշ գրադումներու պատճառաւ արգելուած:

Կարծիքս իրաւամբ անտեղի կը գտնէ Baur [1], վասն զի ծանօթ են մեզի գրուածքներ, նոյնպէս մեկնողական, զորոնք Ոսկեբերան իւր քահանայութեան եւ հայրապետութեան օրերուն գրած է: Աւելի հաւանական է կարծել, թէ Ոսկեբերան հիւանդութեան մը պատճառաւ ընդհատած ըլլայ քարոզներու այս չարքը: «Ըստ սիրոյ կարծեաց, կը գրէ Bardenhewer [2], այս մեկնութիւնը խմբագրչի մը գործն է, որ Ոսկեբերանի ճառերը իրենց ճարտասանական նկարագրէն մերկացնելով վերածած է կանոնաւոր Մեկնութեան մը»: Իսկ Ը· 10ի յաջորդող մասերու համար, որոնք կը գտնուին հայերէն թարգմանութեան մէջ, կը գրէ թէ «կը կարօտին դեռ քննութեան եւ հաւաստիացման» [3]:

---

[1] P. Ch. Baur, Johannes Chrysostomus und seine Zeit. Bd. I. München 1923, էջ 237:

[2] Geschichte der altkirchlichen Literatur. Bd. II. Freiburg 1922, էջ 336:

[3] Անդ, էջ 337:

Բայց կրնանք վստահաբար ըսել թէ Ա.— Ը. 10 դլուխներու Մեկնութիւնը արդէն Ե. դարու առաջին կէսին ծանօթ էր հրապարակին իբրեւ ինքնագրութիւն Ոսկեբերանի, «իւրով ձեռօք գրեալ... յունարէն»: Իսկ Ը. 11—ԺԳ. դլուխներու Մեկնութիւնը յօրինած է հաւանօրէն Ոսկեբերանի աշակերտներէն մին, ոչ դոյզն համոզմամբ, թերեւս «ի բանից» Ոսկեբերանին, բայց ոչ անոր «ձեռօք» գրուած:

2. *Հայերէն թարգմանութեան մասին արդէն 1862ին կը յայտարարէին Վենետիկի Մխիթարեանք Պաւղոսի թղթոց մեկնութեան Ա. հատորի Յառաջաբանին մէջ (էջ է), թէ «պիտացէ հայրենասէրն, զի ի թերակատար մատենից նորին արբոյ վարդապետին՝ կան եւ մեկնութիւնքն եպեայ եւ Եղեկիէլի քերի յոյժ եւ երկոքեան, զորս անթերի օրինակաց ակնկալեալ՝ թողումք առ ժամս»:*

Այս պակասաւոր օրինակն էր Վենետիկի Մխիթարեանց այն ձեռագիրը, որուն համար կ'ըսուի անտիպ ցուցակի մը մէջ, թէ է գրչութեամբ «բոլորգիր, թերի սկիզբն, մէջն եւ վատրածն»: Աւելի մանրամասնօրէն նկարագրած է Հ. Ա. Տիրոյեան. «եղանակ գրութեանն՝ որ է միջին անուանեալ երկաթագիր, եւ արտաքին երեսոյթ մատենին՝ յօրինեալ ի բամբակեայ թղթոյ՝ ատն մեզ դուշակել յԲԺ. դարու դաղափարեալ լինելոյ»[4]: Կը պակսին

---

[4] *Յառաջաբան Մեկնութեան Եպեայ, էջ Զ:*

Ա.—Բ. 1, ԻԱ. 2—Լ. 5, ԿԴ. 8—ԿԶ. 24 պատանեաւ Մեկնութիւնք, չհիշեալ ինչ ինչ առիթքներու կրած վնասները:

Այս օրինակի վրայէն ծագած է վէնետկի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 223, գրուած իբր 1840ին Վենետիկի Մխիթարեան Հարց ձեռքով [5]:

Ուրիշ օրինակ մը կը յիշուի ի Կալկաթա անհատի մը քով. որուն մասին կը հաղորդուի Հ. Ալիշան Ա ր շ ա լ ո յ ս Ա ր տ ա տ ա ն ո ւ ն, 1868ին (թ. 845). «Մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի, բամբակաթուղթ, խոշորագիր, արտեսակ յԱնկեղեանէ (վերջը ինչ պակասած յԱ. գլխոյ): Օրինակ սորին՝ գրչաւ Հանդուցեալ Իսահակայ վարդապետի, երբեմնական ժողովարանին Հնդկաստանի՝ դառնալ ի Ս. Աթոռն Էջմիածնի: Երանի՛ թէ ի լոյս ընծայիւր»: Առ այս կ'ակնարկէ անշուշտ եւ Հ. Ա. Տէրոյեան երբ կը գրէ իւր Յառաջաբանին մէջ. «լուեալ եմք է մեր ևթէ գտանին առ ոմանս յարդասիրաց ի պահպանեալ կտորակաց օրինակիս մերոյ. այլ քանզի ցարդ չեղեն մեզ դէպք ի ձեռս բերելոյ գնոսին, վասն որոյ լաւ վարկանիմք ընծայել (զոր ունիմքն)... Հանդերձ թերութեամբք» (էջ ե):

Այս օրինակն է որ, ինչպէս կը ծանուցանէ Ա լ ի ն, 1839ին ձեռք բերած է ի Նոր Ջուղայ Տէր Յովհաննէս Խաչիկեան քահա-

---

[5] Հ. Յ. Տաշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց վէնետկի Մխիթարեան Մատենադարանի, էջ 571:

նայ, «Կալկաթայի երբեմնի հանրածանօթ ա-
տպերէցը[6]»: Եւ անկէ օրինակ հանած է
Իսահակ Վ. Գաղատացի[7] եւ ուղարկած Երու-
սաղէմ, ուսոի 1847ին յառաջ: Ինչպէս այժմ
Սիոնէն կը տեղեկանանք յետ ժամանակաց
իսկական ձեռագիրն ալ հասած է Երուսաղէմ,
1880ին, այս ինքն վենետիկի հրատարակու-
թենէն ետքը, վասն զի նոյն Յարիկեան քա-
հանայ կրցած է ձեռագրին մէջ Թղ. 23ր ծա-
նօթագրել թէ «վենետիկի տպագրութիւնն
սատէն սկսանի» (Սիոն, էջ 331):

Երուսաղէմեան հատակոտորներուս նկա-
րագրութիւնը այսպէս կու տայ Սիոն.
«Գրուած է թանձր բամբակեայ թուղթի վրայ,
դէպի բոլորդիր հակող անցման գրով եւ
ԺԲ.—ԺԳ. դարու գրչութեան տպաւորու-
թիւն կը թողու»: Հատակոտորներս կը բո-
վանդակեն Թղ. 1ա—23ր. Եսայեայ Մեկնու-
թեան «Յառաջաբանութիւնն» կէսէն սկսեալ
—ինչպէս Աբշ. Արար. կ'ըսէր «փոքր ինչ պա-
կասեալ յԱ. գլխոջ» — եւ Ա.—Բ. 1 գլխոց,
այս ինքն ամբողջ Ա. գլխոյն եւ Բ. գլխոյն

---

[6] Յովհաննէս քահանայ Յարիկեան (1829—1897)
տպրած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի հետ
տեւական յարաբերութեան մէջ. նուիրած է նաեւ այլ
եւ այլ իրեր, ինչպէս կ'երեւայ անոնց թուին մէջ եղած
է նաեւ ձեռագիրս: Հմմտ. իր մասին՝ Մ. եպ. Աղա-
նունի, Միաբանք եւ այցելուք հայ Երուսաղէմի: Երու-
սաղէմ, 1929, էջ 385—386:

[7] Սահակ Վ. Տէր-Գրիգորեան Գաղատացի († 1847)
իրրեւ նուիրակ կ'երթայ Հնդկաստան 1842ին եւ կը վե-
րադառնայ 1844ին. հմմտ. Աղանունի, անդ, էջ 442
—444:

1 համարին մեկնութիւնը: Թղ· 24էն ցվերջ կը պարունակէ ԻՍ· 2—ԻԶ· 20 գլուխներու մեկնութիւնը, աւարտելով այսպէս· «Եւ արդ քանզի Աստուծոյ բանն ոչ այնպէս ինչ միայն վճարէը որպէս մարդկանն, վասն այնորիկ ասէ: Ջանզի առ Բաղաբաւ այսպիսի ինչ գործ գործեցաւ|||»:

Այս ամէնէն կ'իմացուի թէ հաւտակոտորներս որոնք ի Նոր Ջուղա ձեռք բերուած են, ժամանակաւ մասն եղած են վենետիկի ձեռագրին, անոր վենետիկ հասնելէն յառաջ: Այսու կը լրանայ Եսայեայ Մեկնութեան միակ ձանօթ ձեռագիրը զէթ մասամբ մը· այժմ ի սպառ կորուսած կը համարուին Ձեռագրին այն մասերը, որոնք կը բովանդակէին Մեկնութեան Յաւելուածոց Ա· մասը (ուսոի սկզբէն մինչև կորուսած է իբր 1 կամ 2 թուղթ) եւ ԻԶ· 21—Լ· 5, ԿԴ· 8—ԿԶ· 24 գլուխներու Մեկնութիւնը:

3· Եսայեայ Մեկնութենէն բազմաթիւ հատակոտորներ պահուած կան ձեռագիր ձառընտիրներու մէջ: Այս հատակոտորները չահագործած է Տիրոյեան իր հրատարակութեան մէջ, գլխաւորաբար օգտուելով Մխիթարեան Մատենադարանի ձեռագիրներէն[8]: Կ'ամփոփեմ այստեղ ինձ ծանօթ հատակոտորները: Դժբախտաբար պիտի չկարենամ յիշատակել Երեւանի եւ Էջմիածնի ձառընտիրներու բովանդակութիւնը, որովհետեւ

---

[8] Մեկնութիւն Եսայեայ, էջ 473—487:

չհասան ինձ մինչեւ օրս այն նիւթերը, զորոնք հաւաքած էի յիշեալ մատենադարաններու հաւաքածոյ ձեռագիրներէն, անասելի տքնութեամբ:

Կիրարկուած համառօտութիւնները են՝

P. = *Պարիսի* Bibliothèque nationale, Fond arménien:

V. = *Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանի հայերէն ձեռագիրք. համառ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Ցուցակ հայերէն Ձեռագրաց, Հատոր Բ., Վենետիկ* 1920,:

T. = *Տիւբինգէնի Համալսարանի հայերէն ձեռագիրք:*

Eriv. = *Երեւանի Պետ. Մատենադարանի թ. 78 ձառընտիրը, որմէ ծագած է* V. 228:

ա. *Տեառն Յովհաննու Ոսկեբերանի ի Մեկնութենէ Եսայեայ մարգարէի:*

Զի եղիցի յաւուրս յետինս յայտնի լեառն Տեառն: — Տեսանե՞ս զառուգութիւն մարգարէին...:

վ. ինքն է օրէնսդիրն:

= P. 110, 515*ա*—516*ա* (*ԺԲ*): V. 202, 461*բ*—462*բ* (1637: *Ցուցակ, Բ.*, 102/3): 218, 47*ա*—48*ա* (1835: *Ցուցակ, Բ.*, 275—276) [9]: 228, 217*ա* (1847 = Eriv. 78: *Ցուցակ, Բ.*, 455):

Տպ. էջ 1—6. *համառ.* 473—475:

---

[9] V. 218 *ունի «ի մեկնութենէ մարգարէին Մելքիայ»:*

Բ· *Եւ եղեւ յամին յորում մեռաւ Ողիա արքայ... Եւ զիա՞րդ ելէ զի գայլ ժամանակն...*

վ· զի սրբեաց եւ ոչ այրեաց զմարդարէն:

= P. 110, 469*ա*—472*ա* (ԺԲ): 117, 18*ա*—19*ա* (1307): V. 212, 302*ա*—305*բ* (ԺԳ: Յուց., Բ., 224)[10]· 218, 34*ա* (1835: Յուց., 274)· 228, 214*ա* (1847 = Eriv. 78: Յուց., 454):

Տպ· 60—69· Համառ· 477—478:

Գ· *Երանելոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի եպիսկոպոսի Կոստանդինուպօլսի ի Մեկնութիւնն Եսայեա մարգարէի, ի բանէն՝ եւ բըղխեաց է:*

Ամաչեացեն հերձուածողքն, որ հրայերէն կամեին տեսանել զՍուրբ Գիրս...

վ· քանզի Որդւոյ սէր վայել է եւ ոչ երկիւղ:

= *Կնիք Հաւատոյ*, էջ 318—319:

Տպ· 132, 10—133, 13:

Դ· *Տէր ողորմեաց մեզ զի ի քեզ յուսացաք: — Տեսանե՞ս զի եւ ողորմականացն ոչ վայրապար պարտ է ողորմել...*

վ· այլ եւս լմն լքանէաք, զմեծամեծ լմն համարէաք զկարեաց ճգնութիւնս, զոր կատարեցուք անուամբն Քրիստոսի...

= P. 120, 58*ա*—61*ա* (ԺԴ): V. 206, 100*բ*—12*ա* (ԺԴ., Յուց., 162): 228, 341*բ* (1847 = Eriv. 78: Յուց., 468):

Տպ· 200—208· Համառ· 476—477:

---

[10] *Խորագիրն՝ ի Սերովբէան եւ վասն ապաշխարութեան:*

Ե. *Զարգ նորա, ասէ, ո՞ պատմեսցէ... Զի՞նչ խօսիպ. չէցեն զմարդոյ ումեքէ բանքդ...:*

վ. ի հարց եւ ի խնդիր իշխեսցէ արկանել:

= V. 206, 134բ—136ա (ԺԳ: *Յուց.*, Բ., 162):

Տպ. 400—401. *Համառ.* 478:

Գ. *Զի ասաց տէր այսպէս. Հաչտեալ եմ ընդ քեզ տառապեալդ...:*

= V. 228, 105բ—108բ (1847 = Eriv. 78: *Յուց.*, 446):

Տպ. 409—413, 372—375, 340—343. *Համառ.* 479:

Է. *Գոչեա՛ զօրութեամբ եւ մի խնայեր...: Զի դժուարինք էին գոր ինչ ասելոց էր...:*

վ. ո՞չ ապաքէն վասն առաւտուրեան եւ մարդասիրութեանն եւն:

= P. 120, 49բ—52բ (ԺԴ): V. 214, 28բ—29ա (1821: *Յուց.*, 245): 222, 83ա—84բ (1335: *Յուց.*, 329): 228, 337ա (1847 = Eriv. 78: *Յուց.*, 467):

Տպ. 435—442. *Համառ.* 480—481:

Ը. *Վասն այսորիկ այսպէս ասէ Տէր. Ահաւասիկ ես արկանեմ... (ես. ԻԸ. 16):*

վ. Եւ զէն յաղթութեան... ի պարծանս յուսոյ յաւուրն մեծի...:

= V. 228, 218ա—220ա (1847 = Eriv. 78: *Յուց.*, 455):

Տպ. 481—487:

Զեռագիրներն կը ներկայացնեն հատուած մըն ալ, որ թէեւ յայտնապէս Ոսկեբերանի անունը կը կրէ եւ նիւթն ալ Եսայեայ Մարգարէութեամբ (ԾԳ· 1) կը զբաղի, բայց չի վերաբերիր Յովհաննու այս Մեկնութեան (համմա· տպ· էջ 393 եւ յջ·)։ Ա՛յս ճառն է·

Բ· «*Յովհաննու Ոսկեբերանի ի Մեկնութիւն Եսայի մարգարէի։*

Տէր ո՞ հաւատաց լրոյ մերում... (Ես· ԾԳ· 1)։ — *Մի՛, ասէ, հաւատացեն ի գիրսն որ ունէին եւ մի ի մէտ առցեն...*

վ· Որ յայտնեցաւ լոյս հեթանոսաց եւ փառք ժողովրդեանն Իսրայելի։

= P. 110, 161*ա*—162*ա* (ԺԲ)։ V. 202, 137*ա*—138*ա* (1637։ *Յուցակ*, *Բ·*, 78)։ 212, 166*ա*—167*ա* (ԺԹ։ *Յուցակ*, *Բ·*, 215)։ 228, 82*բ* (1847 = Eriv. 78։ *Յուցակ*, 445)։

4· *Եսայեայ Մեկնութիւնս աչքի առաջ ունեցած են հայ մեկնիչները, անո՛նք մանաւանդ, որոնք զբաղած են Եսայեայ մարգարէութեամբ։ Կը յիշեմ·*

ա· *Դաւիթ Քոբայրեցի, որմէ ունինք· «Մեկնութիւն համառօտ Եսայեայ մարգարէի ի հոգեկիրմեկնողացբանից Եփրեմի, Կիւրղի եւ Յովհաննու Ոսկեբերանի. կարդեալ եւ յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց· Դաւիթ քահանայի ի լանջրոյ ուսումնասէր մանկանց եկեղեցւոյ»։*

Սկ· «Աներեւոյթ է միշտ սրբոց մարգարէից բանք...»[11]։

---

[11] *Ա՛յս մուտքը յայտնապէս առնուած է Կիւրեղ*

Դժբախտաբար Դաւթի Մեկնութեանս Յառաջաբանն միայն պահուած է էջմ. 1449, 86բ—89ա (1656) [12]:

Բ. Գրիգոր Աբասու որդւոյ Գիրք պատճառաց. Հոս հաւաքիչը՝ հաւանօրէն Քոբայրեցւոյ Համառօտ մեկնութեան հեռեւողութեամբ կը ներկայացնէ «Սկիզբն եւ պատճառ Եսայեայ մարգարէին». այսինքն Նախերգանքը ըստ Եփրեմի եւ Ոսկեբերանի, ինչպէս բացայայտ կը տեսնուի էջմիածնի Թ. 1879, թղ. 106բ—117բ եւ Թ. 1324, թղ. 121ա—126բ ձեռագիրներու լուսանցքէն, ուր նշանակուած է համառօտութեամբ «ԵՓ. ՅՀ.», կից տալով նաեւ ամփոփում մը Մարգարէութեան, հանդերձ քաղուածներով Ոսկեբերանէ (Վիեննայի Մխիթ. Մատ., Թ. 47, թղ. 68բ—79ա):

Մեզի համար հետաքրքրական է, որ Գրիգոր յետ ընդհանուր նախերգանքի, որ կը սկսի «Ամենայն բանք մարգարէից լի են գիտութեամբ եւ իմաստութեամբ», անմիջապէս կը յարէ, առանց խորագրի կամ աղբիւրն ցոյց տալու՝ Ոսկեբերանի Նախերգածանքն կամ «Յառաջաբանութիւնն»: Ինչպէս առ հասարակ իւր յառաջբերութեանց մէջ, նոյնպէս հոս հաւատարիմ չէ Գրիգոր. նա ըստ կամի կը համառօտէ եւ կը խմբագրէ յառաջբերութիւն-

---

Ազեքսանդրացւոյ Եսայեայ Մեկնութենէն. Համմ. Վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 225, 10ա—13ա եւ Թ. 228, 167բ (Սարգիսեան, Ցուցակ, Բ., 392 եւ 452):

[12] *Համմ. իմ Մատենագրական Հետազօտութիւններ, Ա.: Վիեննա 1922, էջ 50:*

նելը, ինչպէս յարմար կը տեսնէ: Սակայն եւ այնպէս որովհետեւ ցայժմ կը պակսի Եսայեայ Մեկնութեան Նախաբանը, Գրիգորի յառաջերութիւնը հետաքրքրական է իւր համառօտ ձեւին մէջ ալ: Յունարէն սկզբնապրին եւ հայերէն թարգմանութեան մնացորդին հետ համեմատութեան դնելով, կը տեսնուի թէ բնագիրը թէպէտ համառօտուած, բայց ընդհանրապէս պահուած է անվոխիւխ:

Այստեղ ամբողջութեամբ կը հրատարակեմ այս նախաբանը. որուն երկրորդ մասն ունինք Երուսաղէմի հատակոտորներու սկիզբը, հրատարակուած Սիոնի մէջ, էջ 331ա: Աւելի կերպով մը ամբողջացած կ'ըլլայ Մեկնութեան նախաբանը:

ՅԱՌԱՋԱՍԱՑՈՒԹԻՒՆ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ԵՍԱՅԵԱՅ ԸՍՏ ՊԱՏՃԱՌԱՑ ԳՐՈՑ [13]

Զառաւելութիւն այսր մարգարէի ի մարգարէութենէ սորա իմացուք· եւ զկատարեալ լաւութիւնն ի Պաւղոսէ երանելոյ ծանիցուք, պազատախօս բարբառն եւ զանծառայական միտան, որպէս ասէ· «Գոյայ այնոցիկ որ զիս ոչ խնդրէին· յայտնի եղէ այնոցիկ, որ զիննէն ոչ հարցանէին»: Այլ եւ վչտակից լինէր ազգին իւրոյ, եւ պատմէր զվիշտս նոցա, որպէս զի առաւել քան զնոսա տառապէր: Էին եւ ամենայն մարգարէքն հայրենի զթովք առ այնոսիկ, որոց մարգարէանային եւ աղի ողբովք

---

[13] Վերնագիրը մեզմէ է:

պաղէտս նոցա նուագէին: Ի հասանել նեղութեանն զԱստուած աղաչէին. եւ դանձինս իւրեանց ընդ նոսին ի գերութիւն մատնէին. ջանային ապրեցուցանել զնոսա ի բարկութենէն: Եւ չիք ինչ այնմ համեմատ, որ զօրութ իշխանացն ի վերայ իշխեցելոցն առասանիցէ. մինչ զի չարչարակից նոցին լինել: Զմեծն Մովսէս սա յաթոռ օրհասութեան նստոյց մինչեւ զինքն ջնջել խնդրէր ի գրքէն յոր գրեցաւ վասն նոցա: Իսկ Եսայի ասէր. «Թոյլ տայք ինձ զի լացից ի վերայ բնկման ժողովրդեան իմոյ»: Եւ Երեմիաս ողբէր զաւերն Երուսաղէմի. եւ Եզեկիէլ ընդ նոսին ի գերութիւն չորաւ վասն մխիթարելոյ զվրէժուցեալսն, զի զմիտս նոցա առ Աստուած ուղղեսցէ: Եւ [Դանիէլ] վասն զարձին գերութեան քսան ճղնէր ի պահս՝ աղաչելով զԱստուած, զի հանցէ զնոսա ի գժնդակ ծառայութենէն: Սոյնպէս եւ Դաւիթ տեսեալ յԱստուծոյ զբարկութիւնն ի վերայ ժողովրդեանն ասէր. «Յիս եւ ի տուն հօր իմոյ»: Եւ նահապետն Աբրահամ թէպէտ չէր մօտ ի չարիսն Սոդոմայ, սակայն խնդրէր յԱստուծոյ զարձուցանել զբարկութիւնն՝ արդարոց թիւ զնելով:

Զի՞նչ եւ նոր կտակիս պաշտօնեայքն, որք ի մեծամեծան վայելեցին չնորհսն, որովք եւ առաքինացան. որոց գլխաւորն Պետրոս յորժամ լուաւ ի Տեառնէ թէ «զժուարաւ մտանէ մեծաւորն յարքայութիւնն Աստուծոյ», հարցանէր զարհուրեալ. «Իսկ ո՞ կարէցէ ապրիլ»:

Իսկ Պաւղոս յամենայն թուղթան իւր այսպիսի ցուցանէր միտս ոչ տեսանել զ(ի)|||[14] նախ քան զփրկութիւն ոմանց, այս է բազմաց զալ յաղաւութիւն տեառն մերոյ. ընդ Քրիստոսի լինել լաւ համարէր, այլ կալ մնալ ի մարմնի կարեւոր վասն նոցա: Եւ այսպէս օրինակ ցուցանէ մարգարէն զպատուհասն սպառնացեալ. եւ սատէ մեղուցելոցն. եւ զարձեալ աղաչէ վասն նոցին: Եւ զայս ի սորին մարգարէութեանն ի բազում տեղիս է տեսանել: Բայց այժմ մեք[15] յսկիզբն բանիս հայեացուք:

Գ. Գէորգ Սկեւռացի († 1301) ի խընդրոյ Հեթում Թագաւորի յօրինած է համբաւիր Մեկնութիւն մ'Եսայեայ, որ խորագիրը կը կրէ. «Համառօտ ժողովումն Մեկնութեան սուրբ մարգարէին Եսայեայ ի լուսաւոր մեկնչացն՝ տեառն Եփրեմի խորին սաղմոսող, Յովհաննու Ոսկեբերանի, Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, հրամանաւ տեառն Հայոց Հեթմոյ. Գէորգայ վարդապետի արարեալ: — «Ծածուկ են միշտ եւ անյայտ բանք օրինացն...

Զեռ. էջմ. Թ. 1205 (ԺԴ) ետն:

Յիշատակարանին մէջ խօսելով իւր աղբիւրներու վրայ, կը գրէ Ոսկեբերանի մասին. «Իսկ սաղոմոնաճաչնորհն Յոհան՝ Ոսկեբերան

---

[14] Զեռագիրը հոս խանգարուած կամ թերի է: Ընդարձակն է. «Իսկ Պաւղոս ամենեւին յամենայն ի թուղթան այսպիսի միտս ցուցանէ. զի եւ զՔրիստոս բազմաց փրկութիւն տեսանիցէ. «Ելանել, ասէ, ի մարմնոյս եւ ընդ Քրիստոսի լինել լաւ համարիմ, բայց կալ մնալ ի մարմնի է՛ւս կարեւոր վասն ձեր». Ս է ո ն, 331 ա:

[15] Զեռ. Մես.:

յորջորջեալ վասն հոգեչահ վարդապետութեան եւ առաւտահոս լմաստից՝ որ ի բերանոյ նորա բղխեալ արբուցանէր զականջս եկեղեցւոյ. եւ սա ճոխաբար խօսեցեալ» գնասյեայ Մարգարէութենէն:

դ. Կ'ըսուի թէ Եսայեայ Մեկնութիւն մը գրած է նաեւ Սարգիս Վ. Կունդ ի Խորանաշատ, աշակերտն Յովհ. Սարկաւագ Վարդապետի, որմէ յառաջբերութիւններ ունի Գէորգ Սկեւռացի: Թերեւս այս Մեկնութիւնն ըլլայ Էջմ. 1132, թղ. 1ա—173ա (ԺԶ. դարէ), որ անխորագիր է եւ կը սկսի. «Հռչակաւոր մարգարէն Եսայի աստուածաբան էր ի մէջ ամենայն մարգարէից, վասն որոյ գերազանցեալ եւ առաւել էր քան զամենայն մարգարէսն: Եւ գառաւելութիւն եւ գպայծառութիւն մարգարէութեան սորա ի մէջ մարգարէից՝ ի գաղտնէ ուսանիմք...»: Վերջին տողերս ցոյց կու տան, թէ Ոսկեբերանի Յառաջաբանութիւնն անմիջնորդաբար կամ միջնորդաբար մատչելի եղած է հեղինակին:

Կը թողում յիշել յեռնագոյնները:

Յ. Եսայեայ Մեկնութեան հրատարակութիւնը յետաձգուած էր, ինչպէս տեսանք վերը, այն պատճառաւ միայն, որ թերի էր միակ ձեռագիր օրինակը: Բայց որովհետեւ ունէր թարգմանութիւնը պերճ հայերէն մը գասական նկարագրով, անկէ բազմաթիւ հատուածներ ներս առած էր Հ. Թ. Թոռնեան իւր Հատընտիր ընթերցուածք ի մատենագրու-

թեանց նախսնեաց *գործին մէջ· Վիեննա* 1866, *էջ* 247—331· *Բ· տպ·* 1891, *էջ* 187—248:

Ամբողջական հրատարակութիւնը հոգայ Հ· Ա· Տիրոյեան՝ երանելւոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի Մեկնութիւն եսայեայ մարգարէին· *Վենետիկ* 1880, 8⁰, *էջք ԺԶ* + 527: *Էջ* 1—472 *բնագիրը· էջ* 473—487 «*Այլ եւ այլ ընթերցուածք հատուածոց Մեկնութեանն եսայեայ, գտեալց ի ձեռնարկս վանացս, բաղդատեալ ընդ օրինակի տպագրին մերոյ*»:

Եօթը տարի եւքը լոյս տեսաւ Մեկնութեանն լատիներէն թարգմանութիւնը· In Isaiam prophetam interpretatio Sancti Joannis Chrysostomi. Nunc primum ex armeno in latinum sermonem a Patribus Mechitaristis translata. Venetiis 1887, 8⁰, pp. XX + 468.

Երուսաղէմեան հատակոտորներուն ուշադիր եղած էր † Եղիշէ արքեպ· Դուրեան պատրիարք, որ կը խորհէր հրատարակել զանոնք ամբողջութեամբ: Այժմ Անտիպ մասեր Ոսկեբերանի եսայեայ ոսկեդարեան թարգմանութենէն *խորագրով տակ լոյս տեսաւ Սիոն ամսագրի մէջ*, 1933, *էջ* 330—337, *Մեկնութեան Յառաջաբանութեան մնացորդն եւ Ա·* 1—13 *համարներու մեկնութիւնը: Անշուշտ գովելի պիտի ըլլար եթէ Մեկնութեան մնացեալ անտիպ մասերն ալ օր յառաջ մատչելի դառնային հայրապէտներուն եւ հայերէնապէտներուն:*

6· *Մեկնութեանս թարգմանութիւնը կատարուած է Ե· դարու առաջին կէսին, ինչպէս*

կ՚երեւայ այն գրչէն, որ հայացուցած է Մաթթէի Մեկնութիւնը[16]: Թոռնեան կը մխէ մինչեւ անգամ կարծել թէ Եղնիկ ինքնին եղած ըլլայ Թարգմանիչը,

Ճարտար Թարգմանիչը, որ հմուտ է Թարգմանութեան նիւթին, տիրացած է յունարէն լեզուին, զերազանցօրէն վարժ է Թարգմանութեան արուեստին մէջ: Ծծած մայրենի լեզուին ոյժը, կրթուած եւ թեքուած գրագիտութեան մէջ, գիտէ իրրեւ հեղինակ արտայայտել մտքերը դասական պերճութեամբ եւ վայելչութեամբ: Հարուստ է իր բառապաշարը· ատակ է տալու շարադասութեան ճկուն դարձուածքները, հռետորական չեշտ եւ անբոնագրօսիկ, ազատ եւ մեղմական հոսանք: Պերճաբան մատենագիրը ունեցած է պերճախօս Թարգմանիչ: Եթէ չգիտնայինք թէ Թարգմանութիւն մ՚ունինք մեր առջեւ, դիւրին պիտի չըլլար գրութեան ոճէն հասնիլ այս դիտութեան[17]: Թարգմանիչը ամէն ջանք տարած

---

[16] Հ. Թ. Թոռնեան, Հատընտիր ընթերցուածք, Բ. տպ., Ցառաջարան, էջ 19: Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Կորիւն վարդապետ եւ նորին Թարգմանութիւնք, Տփղիս 1900, էջ 26: «Մի եւ նոյն Թարգմանչի գործ Թուի Ոսկեբերանի Մեկնութիւնն Եսայեայ, Մեկնութիւնն Մատթէի, Սերբերիանոսի ճառք»:

[17] Նկարագրական է այս տեսակէտով Ոսկեբերանի Բ. Թեսաղոնիկեցւոց Թղթի մեկնութեան հետեւեալ տեղիքը (գլ. Գ.). «Բայց ազէ ասա· որո՞վ պաճուճանաւք բանիւք խաւսեցաւ Պաւղոս· այլ զամենայն տիեզերս դարձոյց... Այլ չգիտեմ, ասէ, զի՞նչ ի դիրսն կայցէ: Ընդէ՞ր· միթէ եբրայեցերէ՞ն, միթէ հռոմարէ՞ն, միթէ յաւտար ազգի ինչ լեզուս ասացի· ո՞չ ապաքէն հայերէն ասացի» (Ձեռ. էջմ. 1321, Թղ. 163 ա). յոյնն ունի հաս «μὴ γὰρ ἑβραιστί, μὴ γὲ ῾ωμαιστί,

է պահպանելու իւր անկախութիւնը մտածելու եւ մտաւնապրելու: Ինապրին մութ նախադասութիւնները լուսաւորած է. յունարէնի յատուկ դիտական առութիւններուն վերայէն կազմած է համապատասխան հայերէններըը, ընտիր եւ ճաշակաւոր ձեւով: Կը յիշեմ «այլաբանական յորջորջումն, բարբառ», վերայէն յոյնին μεταφορά, ἀλληγορία բառերուն:

Տեղւոյս չէ միջամուխ ըլլալ Մեկնութեանց լեզուական առանձնայատկութեանց մէջ, կամ քննութեան առնել թարգմանութեան արուեստն եւ կամ թէ ի՞նչ չափով հաւատարիմ կամ ոչ հաւատարիմ է թարգմանութիւնը բաղդատութեամբ սկզբնապրին: Թէպէտ շատ չահեկան աշխատանք պիտի ըլլար, մանաւանդ վերջին կէտին առնչութիւնը, սակայն պի հայերէն թարգմանութիւնը ինչպէս ինքը կարօտ է լուսաւորութեան բաղդատմամբ յոյնին հետ, նոյնպէս յոյն սկզբնապիրը պիտի պահէ ուղղութիւնն կէտերը, պահելով հայոյն քով հնագոյն յոյն բնագիրը մը, որ ժամանակով այնպէս մեզաւոր է հեղինակին եւ անձին եւ միջավայրին: Այս կարեւոր աշխատանքները թողուլով ուրիշներուն, հոս նկատի կ'առնեմ բանի

μὴ γέ ἑτερογλώσσως εἴρηται, οὐχὶ ἑλληνιστί λέγεται» (Montfaucon, IX, 528)· *Թարգմանիչը առանց երկնչելու իւր ունկնդիրներուն կամ ընթերցողներուն, թէ յունարէն բնագրի մը թարգմանութիւնը կը մատուսակէ, կը չեչտէ անոնց թէ ինքը հայերէն կը մատնագրէ կամ կը ճառէ եւ կը պահանջէ որ հասկցուի:*

մը տեղիք մխայն, եւ այն նորագիւտ հատակոտորներէն, որոնք հրատարակուեցան Սիոնի մէջ։

Իբրեւ ընդհանուր դիտողութիւն պիտի ըսեմ որ Ձեռագիրն իւր մէջ ունի որոշ թերութիւններ, որոնք պէտք է վերատրուին անճիշդ օրինակողին։ Բայց նաեւ հրատարակիչը անվարժ եղած է կարդալու եւ լուծելու Ձեռագրին անորոշութիւնները։ Բաղձալի էր ունալով հանդերձ հաւատարիմ Ձեռագրին ընթերցուածներուն՝ կարկառուն ընծայել բնագիրը արտաքուստ արտաքս, ղպալի, տեսանելի եւ չօշափելի ընելով հատուածներու բաժանումները (համարները), Ս. Գրոց կոչումները, ճշդելով կիսատրութիւնը եւն. նաեւ լեզուական անկանոնութիւններու վրայ առանձին ուշադրութիւն հրաւիրելով։

Ես պիտի ծանրանամ հոս քանի մը բառերու եւ մութ նախադասութիւններու վրայ։

Ասուածագէտ կրօնիք (*Սիոն* 332 *բ*). *համմա. եւ տպ.* 82 «*բարձրագոյն* ասուածագէտ կրօնից *դիտութիւն*». *երկու դէպքին ալ յոյնն ունի ծόγμα, որ այլուր պարզապէս «կրօնք» կը թարգմանուի։ Թերեւս այս բառին թարգմանութիւնն ըլլայ նաեւ «վկրօնս աստուածածանոյց», 287։*

Լպրշական. «*ի — Հրէից*» 332*ա. համմա. նաեւ տպ.* 6. «— *Հրէից ազգի որդիքն*»։ *Միայն Եսայեայ Մեկնութեան մէջ գործածուած։*

Անտաղտուկ. «*գ — օրհնարութիւնն յայտ*

առնէ», 334 *ա· յոյնն է* ἀνεπαχθὴς *առանց ստիպմունքի, խնայող, ակնածալից· միայն Մատթէի Մեկնութեան Թարգմանչին սիրելի· հմմտ· էջ* 209, 212, 371, 724 *եւն:*

Արուգ· «— *մնան այնուհետեւ չինուածք քաղաքին· 335 բ (յոյնն* περιττός, *աւելորդ, անպէտ, անչուք)· հմմտ· նաեւ տպ· էջ* 178· «*երթեալ կբրեալ նաւիցխս ընդ* արուճ *հովանոսք»: Ունինք դասականին մէջ երբորդ տեղիք մ'ալ՝ «Նոքա ընդ արուք (կ'ուղղուի՝ արուզ) ծառովն նաւէին եւ հեթանոսք ընդ ոստովք ծառոյն կենաց»· Գր· Սքանչելապրծի խօսք ի Ծնունդն Քրիստոսի, հրտ· Հ· Ա· Վարդանեան, Դասական մանր բնագիրներ, Ա·, Վիեննա* 1913, *էջ* 35, *ծան·* 139:

Յաճախամատոյց· «*զոհս եւ զաճախամատոյց պատարագն*» 336*ա· յոյնն պարզապէս «զոհս»: Նորագիւտ բառ:*

Նախընտիր· «*ոչ — (տպ· նախ ընտիր) ինչ կամք էին Աստուծոյ*», 336 *բ· յոյնը՝* προηγούμενον... θέλημα, *կանխող, նախակարապետ, նախատահմանող· Նորագիւտ բառ:*

«*Յայտ յանդիման, եւ անուն Աստուծոյ յանդիմանութեան նոցա, որ առ Երեմիայն մեղադիր լինի, թէ ի նմանէ մերժեցան եւ ընդ դէս բեւեռեցան, այլ ասէ*»· 334 *բ: Հոս բնագիրը խանգարուած կ'երեւայ տողերու անկմամբ· իմա՛ ըստ յոյնին· Յայտ յանդիման զայս ասէ: Եւ զի բառական էր անուն Աստուծոյ յանդիմանութեան, վասն որոյ Երեմիա*

մեղապիր լինի ասելով, թէ եւ ի նմանէ մերժեցան եւ ընդ դեւս բեւեռեցան: Այլ ասէ. Զաւրքան Իսրայելի...:

Դարման բժշկութիւն 335 ա. լմա «զդարման բժշկութեան», յոյնն մէկ բառով՝ θεραπεία:

«Ամենեւին ասէ չարչարիցի եւ զամենայն տրտմութիւնս առ ի վերայ», 335 ա. կարդա՛ «զամենեսին, ասէ, չարչարեցի եւ զամենայն տրտմութիւնս առնի ի վերայ»:

«Լաւութեանն», 335ա. կարդա՛՝ լաւութիւնն». յոյնն է τὸ ἐξαίρετον, զոր այլուր «առաւելութիւն» կը թարգմանէ (հմմտ. «Զառաւելութիւն այսր մարգարէի» Սկիզբն Նախաբանին):

«Եւ այլքն եւս կարդ ըստ կարգէ նմանակցէ», 336 բ. կարդա ըստ յոյնին. «եւ այլքն եւս կարգ ըստ կարգէ նմանակիցք են» կամ «նման նոցին են»:

«Թէ կարի մեծութեան նորա պաշտամանն անարիւն էին այնպիսի պէտք», 337 ա. «անարիւն» կարդա «կարի... անարժան» ἀνάξιος:

Ի վերջոյ կրնամ մխայն չնորհակալութիւնս յայտնել Սիոնի Համբարձութեան, որ պատճառեց դասական հայերէնի սիրահար անձանց հաճոյք նոր բնագրի մը հրատարակութեամբ: Միւժամանակ պիտի տամ արտայայտութիւն ընդհանուր փափագի, տեսնել անտիպ մասերու ամբողջական հրատա-

բակուքթիւնը Սիոնի էջերու մէջ եւ կամ առանձին հատորով։

Այս առթիւ ունիմ ուրախութիւնը աւետելու դասական մատենագրութեան բարեկամներուն, թէ կը պատրաստուի տպագրութեան Յովհաննէս Ոսկեբերանի Թեսաղոնիկեցւոյ Ա. եւ Բ. Թղթերու Մեկնութիւնը, որմէ մինչեւ այսօր քանի մը մանր հատուածներ միայն ծանօթ էին տպագրութեամբ։

ԺԳ.

ԹՈՒՆԻԿԵԱՆՑ ՃԻՒՂԱՓՈՒԹԻՒՆԸ

ԺԳ.

ԹՈՆՆԻԿԵԱՆՑ ՁԻԿՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց, Վրաց եւ Յունաց քաղաքական եւ քաղաքակրթական պատմութեան մէջ կարեւոր դեր կատարած են Թոռնիկեանք ԺԳ.— ԺԹ. դարու մէջ:

Բազմաճղի իշխանական տանս ծագումն եւ ճիւղաւորումը երեւան բերելու եւ տանս անդամներու պատմական կեանքը նկարագրելու համար անհրաժեշտ են աղբիւրները, որոնք կը հասնին հայկական, վրացական եւ բիւզանդական մատենագրութենէ: Իսկ իշխանական տանս այլ եւ այլ ճիւղերու մէջ մի եւ նոյն անուններու յաճախակի կրկնումը կը դժուարցնէ անձանց նոյնացումը եւ դէպքերու ժամանակագրական դասաւորութիւնը:

1. Մթութեան մէջ է Թոռնիկեան տան խնամարուրքը: Թէ այս տունը Մամիկոնեան եղած է, կարելի է այդպէս համարիլ հիմնուած Գրիգոր Մագխաստոսի վրայ, որ իւր աւ Թոռնիկ տէրն Սասնոյ ուղղած չորս թղթերը կը մակագրէ «աւ իշխանն Մամիկոնեան»: Սասնոյ Թոռնիկեան ճիւղը աւանդ տարակուսելի ընձիւղած է Տարօնի Թոռնիկեան բունէն:

Այստեղ առաջին անգամ երեւան կու գան Թոռնիկեանք 850ին յանձին անծանօթ իշխանի մը, որ «որդի Թոռնկայ» կը կոչուի: Թովմայ Արծրունւոյ այն տեղիքը, ուր կը յիշատակուի Թոռնկայ որդին, տողի մը անկում ենթադրել կու տայ, զոր դժուար է այժմ լրացնել. կը գրէ Թովմա, թէ Բագարատ Տարօնի իշխանաց իշխանի ընդդէմ Մուսէի օղնուէեան հասան 850ին այլ եւ այլ իշխանական տոհմեր, որոնց Թուին մէջ են. «արք ԺԶ ի տանէն Արծրունեաց զօրօքն իւրեանց. եւ ի տանէն Բագրատունեաց <||||||> Թոռնկայ որդի զօրօք իւրովք. ի տոհմէն Ամատունեաց Շապուհ Ը հարազատօք եւ զօրօք իւրեանց, ի տոհմէն Գնունեաց Գրիգոր որդի Հաղրի վեց այլ եւս հարազատօք եւ զօրօք իւրեանց» եւն (էջ 109): Այս տեղ յայտնապէս դուրս ինկած է Բագրատունեաց տան իշխանին անունը, որ ըլլայ Թերեւս Իշխանիկ[1], ուստի եւ առաջին պարբերութիւնը լրացնելու է «ի տանէն Բագրատունեաց <Իշխանիկ որդի ||| զօրօք իւրովք>: Իսկ երկրորդ պարբերութիւնը՝ <ի տանէն Մամիկոնէից Յով-

---

[1] *Համմ. Թ. Արծր. 194. «Եւ էր յայնժամ առեալ ի Յունաց զաղաբար Իշխանիկ (տպ. Գաղաբար Իշխանիկ) կոչեցեալ ի տոհմէ Բագրատունի զբերդն Արամանեակ կոչեցեալ...» այսպէս իմացիր նաեւ քիչ յետոյ. «եւ Աբեւելեաց զօրավարին եկեալ պատերազմել ընդ Իշխանկան (տպ. Իշխանականն) առնուլ զամրոցն... եւ ինքն անցեալ զնայր առ Իշխանիկն (տպ. Իշխանիկն) ի յամուրն Աշխարհաբերդն կոչեցեալ»:*

նան[2] (կամ Քուրդիկ[3]) > Թոռնկայ որդի»: Արծրունի պատմիչը հոս նիզակակից իշխաններըը կը թուէ անուններով եւ հայրանուններով. ամէն դէպքին Թոռնկայ որդւոյն անունը կը պակսի:

2. Այս Թոռնիկները իրրեւ Մամիկոնեաններ ունէին անշուշտ արեւնակցական կապ Բագրեւանդի Մամիկոնեան տան հետ եւ ասոնք ալ Տայոց աշխարհը ապաստան գտած Մամիկոնեանց հետ:

Յայտնի է Ղեւոնդէն, թէ 773ին Աբտաւազդ Մամիկոնեան Հմայեակի որդին ապստամբելով Աբաբացւոց դէմ եւ սպաննելով ի Կումայրի Շիրակայ «զհրամանատար հարկին» եւ «որ ինչ գտանէր ի ձեռին նորա առեալ՝ համբառնայր ամենայն տամբ իւրով, գնայր ի կոզմանս Վրաց աշխարհին եւ ընդ նմա ամենայն նախարարք աշխարհիս» (էջ 138): Աբտաւազդ հասնելով Եգեբացւոց (Ակաբացւոց) աշխարհը «առանայր անձամբ պինդ հանուրքեւն անձին իւրոյ ի վերայ Եգեբացւոց եւ ի վերայ վէմոյ, որ են վիրք»: Կը յայտնվի 774ի ապստամբութիւնը, պարձեալ Մամիկոնեանց՝ այս անգամ Հրահատոյ որդւոյն՝ Մուշեղի գլխավորութեամբ. որուն հետեւութեամբ բնա-

---

[2] Մարկուարտ, Südarmenien, 495· այսպէս կը կարդայ Եաբուբիի ապստամբած մէկ ընթերցուածը՝ «Յոմեան որդի Թոռնկայ». համմ. եւ Բ. Խալաթեանց, Աբաբացի մատենագրեր, 122 եւ Թ. Արծրունի 188:

[3] Թ. Արծրունի 191 «Գրիգոր Քուրդիկայ որդի Մամիկոնէից տէր»:

ընկուեցան Մամիկոնեանք արաբական տիրապետութեան տակ դտնուած հողամասերու մէջ:

Արտաւազդ Մամիկոնեանի իշխանութեան տեւողութիւնը յայտնի չէ մեզի: Անոր իշխանութիւնը անշուշտ երկար ժամանակ չմնաց իր եւ յաջորդներուն ձեռքը, երբ մանաւանդ տիրացաւ Արշանունիի վասակ Բագրատունի 774էն ետքը[4]: Հաւանական է նկատել թէ Մամիկոնեանք ամփոփուեցան Տայոց աշխարհը, ուր ի բնէ ունէին իրենք կալուածքներ: Այս տեղ երեան կու գայ Թ. դարու մէջ Թոռնիկեան մէկ նոր ճիւղը· որուն առաջին ներկայացուցիչն է Պատմութեան մէջ Զուրտուանէլ, յիշուած Կոստանդին Ծիրանածնի օրով (913—959):

Թէ Տայոց աշխարհն եւ թէ Տարօնի այն մասը, որ կը պատուէր Մամիկոնեաններու իշխանութեան տակ, Թ. դարու վերջերը կա՛մ արդէն Յունական ազդեցութեան տակ էր եւ կա՛մ նոր ենթարկուած անոր:

Տայեցիք Արշանունիի կիւրապաղատին տակ էին· իսկ Տարօն եւ Սասուն արեւելեան բանակի իշխանութեան ենթարկուած:

Բիւզանդիոնի հետ անմիջական յարաբերութիւնը ձգեց շատ հայեր դէպի կայսերական մայրաքաղաք· անոնց թուին մէջ կային նաեւ Թոռնիկեաններ, թէ Տայքէն եւ թէ Տա-

---

[4] Համմ. Յ. Մարկուարտ, Բագրատունեաց ծագումը, Վիեննա 1913, էջ 73 յյ·:

բօնէն: Անոնք ձեռք բերին թէ՛ քաղաքին եւ թէ՛ բանակին մէջ բարձր դիրքեր. եւ շատ անգամ բաժին բերին քաղաքական խնդիրներու մէջ: Անդորրութիւնը, որ առաւել չափով կարելի էր դանել քաղաքին չրջակայքի վանքերու մէջ եւ յԱթոս, հրապուրեց յինքն շատ Թոռնիկեաններ, որոնք նախընտրելով այդ կեանքը՝ լքեցին հայրենիքի մենաստաններն եւ պայծառացան հոն:

Այս անձուկ սղերսը, զոր ունեցան Թոռնիկեանք Բիւզանդիոնի հետ, ստիպեց զանոնք լքել նաեւ հայրենի աւանդութիւնները եւ ազգային ծէսը, եւ յարիլ որթոդոքս եկեղեցւոյ՝ ընդունելով յունական ծէսն եւ դաւանութիւնը: Գրիգոր Մագիստրոս իւր առ Թոռնիկ Թոռնիկեան Մամիկոնեան իշխանն Սասնոյ գրած թուղթին մէջ յայտնապէս կը գրէր. «Բայց դու, Մամիկոնեան, որ համոզեան հաւանեցար Ղեւոնդեան ընդարձակագոյն տոմարի, ո՞ ոք ի քէն կարասցէ կորզել զուգակս» (ձկունս) (թուղթք, էջ 214), ակնարկելով թէ իբրեւ յունական եկեղեցւոյ հետեւող՝ նաեւ ուրբաթ օրերը ձկնակեր եղած է:

Յ. Զեռնարկելով այս տեղ կազմել Թոռնիկեանց ճիւղաբրութիւնը, մեր նպատակը չէ գրել անոնց գործունէութեան պատմութիւնը: Պիտի յիշենք միայն անհատներու հետ անլռելի կապուած դէպքերը: Իսկ ճիւղաբրութեան պիտի ենթարկենք միայն Տայոց եւ Սասնոյ Թոռնիկեան ճիւղերու անդամները. որովհետեւ կը պակսին մեզ ազգակցական տե-

դեկուբիւններ Բիւզանդիոնի մէջ բուն դրած Թոռնիկեանց մասին: Բայց եւ այնպէս զանց պիտի չընենք դոնէ համառօտիւ յիշել պատմուելիք ծանօթ դէմքերը:

4· Երկու վրացերէն յիշատակարաններ: — *Թոռնիկեանց ճիւղագրութեան համար երկու կարեւոր յիշատակարան հասցուցած է մեզի վրաց գրականութիւնը, գրուած 977ին եւ 981 Յովհաննէս–Թոռնիկ վանականի յանձնարարութեամբ: Այս երկին յիշատակարանները, զորոնք յառաջ պիտի բերեմ հայերէն թարգմանութեամբ, առիթ տուած են* P. Peeters *գիտուն Բոլլանդեանին, գրաղելու Թոռնիկեանց ճիւղագրութեամբ*[5]*: Իր տուած թանկագին լուսաբանութիւնները նկատի պիտի առնուին գրութեանս մէջ:*

ա. *Աթոսի Իվերոն վանքի վրացերէն ձեռագիրներու թ· 9 հատաքածոյն, որ կը պարունակէ Ս· Եփրեմի եւ Յովհ· Ոսկեբերանի ճառերը, գրուած է Օչք վանքը 977ին, Յովհաննէս–Թոռնիկ կրօնաւորի հրամանաւ: Ձեռագրին մանր ցուցակագրութիւնը տուած է* R. P. Blake[6]*, հրատարակելով նաեւ յիշատակարանները վրացերէն բնագրով եւ գայլերէն թարգմանութեամբ: Յառաջ կը բերեմ*

---

[5] P. Peeters, Un colophon géorgien de Thornik le moine. Analecta Bollandiana, t. 50 (1932), p. 358—371.

[6] Robert P. Blake, Catalogue des Manuscrits géorgiens de la Bibliothèque de la laure d'Iviron au mont Athos. Revue de l'Orient chretien, VIII (1931/2), էջ 337—339:

նոյնը հայերէն հետեւելով Blakeի գաղղ. թարգմանութեան.

«Ես Յովհաննէս, որ յառաջ Թոռնիկն կոչէի, եւ եղբայրն իմ Յովհաննէս վարագվաչէ, որդիք օրհնելոյն Զորտվանելի[7], ատացաք եւ գրեցաք զմատեանս զայս որ անուանեալ կոչի Բուրաստան ի Սուրբ Հարց. յորում գտանին պէսպէս չնորհք յօգուտ առողջութեան ոգւոց. առ ի յիշատակ[8] եւ ի գովութիւն մանաւանդ հզօր եւ բարեպաշտ կիւրապաղատին Դաւթայ...: Եւ զկնի նոցա առ ի յիշատակ[8] մեր, մանաւանդ ի վեր անդր յիշելոյ Յովհաննու Թոռնկայ, (որ) այժմիկ (չնորհիւ) սուրբ Թադեւոսին՝[9] Յովհաննէս սիւնկեղոան (կոչի), որ առ սէր Աստուծոյ եթող զմեծութիւն երկրաւոր եւ եկեալ զերկնաւորն. քանզի իբրեւ գտանէր ի բարձունս պայծառութեան նոցա եւ չնորհաց սուրբ Թադեւոսին, վուխտ վուխտեալ զղեսաց զինուորութեան՝ առ ի զբեղնուլ զհանդերձ կրօնաւորական եւ ընդ նովաւ մեծապէս եւ ըստ օրինաց եհար ծառայութիւն ծառոյն կենաց եւ սրբոց Թադէոսի. եւ իբրեւ երեւեցաւ ի վերայ երկրին Հռոմոց այր ոմն ամբարիշտ եւ անօրէն[10], որ ի վանս

---

[7] Անունս Հայերը Զորտվանէլ, Զորտուանէլ, նաեւ Զարտուանիկ կը գրեն. վրական ձեւն է Զորտվանելի:

[8] Peeters եւ Blake կը թարգմանեն «ազօթք». դրինք ըստ իմաստին:

[9] Կ'ակնարկուին Վասիլ Բ. (976—1025) եւ կայսերակից Կոստանդին Ը. (976—1028):

[10] Խօսքը Վարդ Սկլերոսի ապստամբութեան մասին է:

եկեալ յանդղնէր ընդդէմ սրբոց թագաւորացն [9], նոյն (Թոռնիկ) զնաց վուքթանակի առ հզօրն եւ անյաղթն ամենայնիւ առ կիւրապաղաան Դաւիթ, եւ հրամանաւ նորա եղծեալ ապականեաց զայս խորհուրդ նորա եւ հաստատեաց միւսանգամ զսուրբ թագաւորս. զորոց զհոգի եւ զմարմին պահեցէ Աստուած:

Ապա (առ ի յիշատակ) Յովհաննու վարդապետի, կնոջն նորա եւ որդւոցն՝ Մխքայէլի եւ Զորտվանէլի զօրավարի եւ չորորդոյ եւ Թոռնկայ. եւ եղբօրորդւոցն իմոց՝ Զորտվանելի եւ Բագ(ա)րատայ պատրկի. առ ի յիշատակ [8] որդոյ Բագ(ա)րատայ մագիստրոսի. եւ ծնողացն իմոց Զորտվանելի եւ Մարեմայ. եւ եղբարցն իմոց Բագարատայ, Սրշուշայի եւ Աբուհարբայ. եւ հօրեղբարցն իմոց Աբուհարբայ եւ Սրշուշայի եւ ամենայն հանդուցեալոցն տանս մերոյ...:

Գրեցաւ սուրբ մատեանս այս ի հռչակաւոր վանս Աչունից [11], ընդ հովանեաւ սուրբ կաթողիկէին, յաբբայութեան Սաբբայ, զոր Քրիստոս օրհնեսցէ, ձեռամբ երիցուն Սահականոսի եւ նորին ձեռամբ կապեցաւ, զոր Աստուած օրհնեսցէ: Եւ էր ամն չորեքհարիւրքսանից ճղէ (977) [12]. գրեցի զմատեանս զայս ես Դաւիթ,

---

[11] *Վրացերէն Ուչքի, այն է լսա Հայոց Աչունք. այժմ Իօչք, Իօչքայ վանք նաեւ պարզապէս Վանք (պիւղ) կոչուած, Թորթումի հովտին մէջ. վանքին կամ եկեղեցւոյն նկարագրութիւնն եւ յատակագիծը տես Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս. Վենետիկ 1864, էջ 86—91:*

[12] *Այս ինքն հիմ առնելով 780 տարին, որ է սկիզբն*

*սրբի քեռ հօրն աստուածակիր Միքայէլի Մո-
պրիկելի*[13]: *Եթէ անպիտութեամբ վրիպակք
ինչ եղեն ի մատենիս, չնորհեցէք վասն Աս-
տուծոյ պնդրել թողութեան եւ աղօթս արա-
րէք:*

*Թղ. 374 բ. Ով սուրբ հարք, որ հանէք
պատճեն գրոյս, յիշեայիք զՄինկեղոսն եւ
զորդիս նորա. ով սուրբ Յովհ. Ոսկեբերան
եւ Ս. Եփրեմ, բարեխօս լերուք վասն Յով-
հաննու վարապետիս եւ որդւոց նորա առաջի
Քրիստոսի»:*

*Ք. Մոսկուայի Սինոդական Մատենա-
դարանի յունարէն ձեռագրաց Թ. 62 ունի
իրրեւ պահպանակ երկինքեան յիշատակարան
մը խուցարի նշանագրով: Նախնաբար եղած է
այն վրացերէն ձեռագրի մը մասը, որ գրուած
է 991ին: Այս Յիշատակարանը վրացի բնա-
գրով եւ լատիներէն թարգմանութեամբ հրա-
տարակեց P. Peeters իւր վերոյիշեալ աշխա-
տութեան մէջ*[14]: *Կու տամ նոյնին հայերէն
թարգմանութիւնը՝ յապաւելով անկարեւոր
մասերը:*

*«... Նովին յուսով եւ վասն յաւիտենա-
կան կենաց ես Յովհաննէս, որ Թոռնիկն կո-
չէի, որդի երանելի տեառն Զորտուանէլի,
աշխատ եղէ ի գրել մատենիս, որ կոչի Գան-
ձարան... Արդ աղաչեմ զձեզ ամենեսեան՝*

---

*Վրաց Թուականին. կոչուած մերիններէն նաեւ Հռո-
մոց Թուական (արձ. Անուց Կաթողիկէին):*

[13] *Մոպրիկելի բառ Վրաց:*

[14] Analecta Bollandiana, 50, էջ 359—362:

պհաւատացեալսդ Քրիստոսի որպէս Տեառն մե-
ծոյ, որ զսուրբ մատեանս ընթեռնոյք, յիշես-
ջիք յաղօթս ձեր զիս, որ չեմս արժանի յի-
շելոյ ի քրիստոնեայս վասն չար պղծոյ
իմոյ . . . : Նոյնպէս յիշեայջիք եւ զայնոսիկ որ
յինէն յիշին· եւ նախ իսկ զուսուցիչն իմ
զՅովհաննէս Աբուլհերիթ[15] եւ զեղբայրն իմ
զՅովհաննէս Վարսպուհակ եւ զորդիսն մեր
հոգեւոր եւ մարմնաւոր զՄիքայէլ եւ զՍո-
ւսանիկ էխուսովիտի[16] եւ զԲագ(ա)րատ
պատրիկ եւ զՍուրուսանիկ եւ զԽոզբրիկն[17]
թոռնիկ եւ զհոգիս ծնողաց իմոց եւ զեղբարս
եւ զամենայն զիսան . . . :

Գրեցաւ սուրբ մատեանս այս յերկրին Կարնոյ յամի լինելութեան աշխարհի ՅՇ (991/2)[18] եւ լսա զայս չէջանի Զաւակաց ՄՍ. (981),

---

[15] Սա է Ս. Յովհաննէս Հաղբատի, հայրն Ս. Եւթիմէոսի եւ հիմնադիրն Ա.Թոսի Վրաց վանքին. հմմտ. AB., էջ 364:

[16] Իմա՛ ἐξκουβιτοι = excubitores, այս ինքն հա-
ւանօրէն domesticus excubitorum, պահանորդապետ. հմմտ. AB., էջ 367 եւ E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches. Stuttgart 1919, էջ 135 եւն:

[17] Բնագիրն ունի մծխրայի, այն է փոքր, կրօնաւոր:

[18] Աբրահամոյ Թուականը 6500 չի համապատասխաններ Զաւակական չէջանին՝ 201: Peeters (էջ 363) կը կարծէ թէ վերջնոյն մէջ սահմանուր մը պակաս ունի: Ինձ համձոյապոյն կը թուի լուծել այս առեղծուածն այսպէս. ձեռագիրը գրուած է կարին վրացական 201 = վրկչական 981/2 տարուան. իսկ Աբրահամոյ 6500ին, այն է վրկչական 991/2ին (հմմտ. առնելով 5308/9) արտագրուած է յԱ.Թոս: Օրինակողը, որ ձեռագրին հետ յիշատակարանս ալ օրինակած է, անփոփոխ պահած է Վրաց Թուականը (Զաւակական չէջանին 201 տարին), որ անշուշտ անպղծաձականն էր

ի ձեռն իմ Միքայէլ զրչի. իսկ հաւաքեցաւ ի ձեռն իմ վիճուն Ստեփանոսի: Աղօթս վասն մեր արասջիք, զի եւ Տէր ձեզ ողորմեսցի:

Եւ ես Յովհաննէս սիւնկեղդոս[19] *եառու զսուրբ մատեանս զայս, զառաջնորդն ուղիղ կենաց՝ ի լեառն Աթոս, յորում մարմնաւոր մարդիկ զօրէն անմարմնոցն կեան. զի եւ ես ինքնին զլուովին ի նմա ընկալայ զհանդերձ մխանձնաւորականն»:*

5. Զորտուանէլ–Թոռնիկեանց ճիւղագրութիւնը *Յովհաննէս Թոռնիկի այս կրկին յիշատակարաններու համաձայն կարելի է կազմել այսպէս.*

ԹՈՌՆԻԿ Ա.

Կոստանդին Մխրանածին de cerim. I, 96, էջ 435, *կը յիշէ այս չրջանէն Τορνίκης Νικόλαος մը, եւ կեդրենոս* hist. comp. 2, 324, *Νικόλαόν τε καὶ Λέοντα τούς Τορνικίους, որոնք Լեւոն Գրամատիկոս* (էջ 329) *պարզապէս օ՞*

յԱթոս, եւ անոր կից տուած է արտագրութեան տարին Աբրահամոյ 6500, որ միակ գործածական թուականն էր Բիւզանդական հողի վրայ: Թէ Յիշատակարանս օրինակութիւն մըն է, կ'ընդունի նաեւ Peeters: *Ուշագրութեան արժանի է որ Յովհ. Սիւնկեղդոս վախճանած է 984ին, ուստի եւ ձեռագրիս օրինակութենէն 6—7 տարի յառաջ: Տօմարագիտական հաշիւներուն անձանօթ գրիչներ նման ժամանակագրական սխալներ կ'ընեն նաեւ հայերէն ձեռագիրներու մէջ, երբ օրինակի համար Աբրահամոյ եւ Հայոց թուականները միեւժամանակ գործածուած են. Հայոց թուականը ճշդիւ փոփոխած ժամանակ անփոփոխ կը պահեն Աբրահամոյը. համմտ. իմ գրուածքս Քանի՞ տեսած թուական ձանօթ էր Հայոց. Կ. Պոլիս 1923, էջ 3 (արտատպ. Թէոդիկի Ամենուն տարեցոյցէն):*

[19] *Նոյն ինքն Յովհ. Թոռնիկն է:*

Տօրնէօ կ'անուանէ: Ասոնք 945 Յունուար 27ին կ'աքսորուին (կեդր. 324): Ասկէ հնար ըլլայ թերեւս մտածել թէ Ժ. դարուն սկիզբը կար Թոռնիկ մը, որմէ ծագկած են յիշեալ–ները. նոյնը եղած ըլլայ նաեւ Զօրտուանելի հայրը: Ուշադրութեան արժանի է որ թէ Ասոնք եւ թէ Զօրտուանէլ կրկին անուններ կը կրեն. մէկը անշուշտ տրուած է իրենց երբ կը պանուէին յունական ծառայութեան մէջ:

ԶՕՐՏՈՒԱՆԷԼ Ա., ԱՊՈՒՀԱՐՊ Ա., ԱՐՇՈՒՇԱՅ Ա.

Յովհ. Թոռնիկ 977ին կը խնդրէ յիշել իւր ծնողքը՝ Զորտուանէլ եւ Մարիամ: Թերեւս սա ըլլայ Ζουρβανέλης պրոտոսպաթարը, որ վրաց կիւրապաղատը դեսպան ղրկած է Կոստանդին Ծիրանածին կայսեր (913—959) [20]:

Զորտուանելի եղբայրներէն յանուանէ կը յիշուին (Յիշատ. 1)՝ Ապուհարպ եւ Արշուշայ (Աշուշայ). զորոնք Յովհ. Թոռնիկ իւր հօրեղբայրները կ'անուանէ: Զորտուանէլ Ա., որուն ամուսինը կը յիշուի Մարիամ, ունեցաւ հինգ որդի, որոնք են Թոռնիկ Բ., Վարազվաչէ Ա., Բագարատ Ա., Արշուշայ Բ. եւ Ապուհարպ Բ.:

ԶՕՐՏՈՒԱՆԷԼ Բ., ԹՈՌՆ ԱՊՈՒՀԱՐՊԱՅ Ա.

Ապուհարպի թոռը կը յիշէ Ասողիկ (277). 1000 *թուականին, զաւակին կը վախճանի Դա–*

---

[20] *կոստ. Ծիրանածին* de administr. imp. 202: *διὰ τοῦ Ζουρβανέλη πρωτοσπαθαρίου τοῦ ἀζάτου αὐτοῦ.* Marquart, Südarmenien, 528 *Սասնոյ տէրը կ'ուզէ ճանչնալ յանձին այս Զորտուանէլի:*

ւիթ Կիւրտապաղատ եւ երկիրը կտակով կը յանձնէ Վասիլ Բ. կայսեր: Կայսրը կը փութայ զօրքով հասնիլ Տայոց աշխարհը տիրանալու երկրին. այս միջոցին ուռւս եւ տայեցի զօրքերու մէջ դոյզն պատճառի մը համար բախում տեղի կ'ունենայ. այս կռուի ժամանակ կը սպանուի նաեւ «Զօրաւանէլ Թոռն Ապուհարպայ»: Դժբախտաբար պատմիչը յանուանէ չէ յիշատակած Ապուհարպի որդիներ (կամ դուստրը), որմէ սերած էր իր Թոռը: Այս Ապուհարպ Ս. Յովհաննէս Ապուհևրիթի անեղն էր, այս ինքն Ապուհարպի դուստրը կ'ին առած էր Ապուլհևրիթ: Ս. Եւթիմիոսի վարքին մէջ կ'ըսուի. «Քանզի կայսերացն չէր ինչ անծանօթ Ապուհարիբ, որ անեղն էր հօրն Յովհաննու, նմին իրի ի նորին (Ապուհարպայ)· չնորհացն ընկալան զՅովհաննէսդ մեծապատիւ պատուով եւ սիրով ի Կ. Պոլիս»: Ապուլհևրիթի որդին եւ Ապուհարպայ Թոռն էր Ս. Եւթիմիոս, որ հօրը հետ իբրեւ պատանդ եկած էր Կ. Պոլիս, Դաւիթ Կիւրտապաղատի մահէն ետքը (1000ին) [21]*: «Զօրաւանէլ Թոռն Ապուհարպայ» կարող է նաեւ Ապուլհևրիթի դաւակը նկատուիլ, եթէ ուզենք ընդունիլ թէ Ապուհարպ չունէր արու դաւակ եւ կամ մէկէ աւելի դուստրներ:* Peeters (50, 368) *կ'ենթադրէ թէ Զօրաւանէլ Ապուհարպ Ա.ի դաւեր եւ վարդվաչէ Ա.ի որդին ըլլայ, ուստի Ապուհարպի դուստրը ա-*

---

[21] Anal. Boll., 36—37, էջ 18:

մուանացած ըլլայ Վարագվաչէի հետ. որ անհնարին է մերձամուանութեան արգելքով:

ՅՈՎՀ. ԹՈՌՆԻԿ Բ. ՈՐԴԻ ՁՈՐՏՈՒԱՆԷԼԻ

Թոռնիկ կը գտնուէր զինուորական ծառայութեան մէջ. 976ին հրաժարելով աշխարհէ առանձնացած է Թորթումի վանքերէն միոյն, հաւանօրէն Օչքի վանքին մէջ, ուր օրինակել տուած է 977ին Բուբաստան կոչուած հատաքածոյքը. իսկ 981ին իր յանձնարարութեամբ պրուած է կարնոյ երկրին մէջ Գանձարան կոչուած ձեռագիրը:

Կարնոյ մօտ Գարարդէ գէպի Ղուլճի գիւղ տանող ճանապարհի վրայ տեսած է Հ. Ն. Սարգիսեան խաչքար մը, որ կը կրէր արձանագրութիւնս [22].

ԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ· ԵՍ ՅՈՎԱՆԷ ||| ՈՐԴԻ ՁՈՐՏՎԱՆԷԿԻ ԿԱՆԴՆԵՑԻ ՁԽԱՉՍ ՁԱՅՍ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՎԱՍԻԼ [23] ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ||||||

Այս ինքն «Յանուն Աստուծոյ. ես Յովհաննէ <ս-Թոռնիկ> որդի Զորտվանեկի (Զորտվանելի) կանդնեցի զխաչս զայս ի ժամանակին վասիլ եւ Կոստանդին <թագաւորացն>». ուստի 976—981 տարիներուն, երբ Յովհ. Թոռնիկ տակաւին Կարնոյ կողմերը կը գտնուէր, արդէն վանական աքեմի տակ:

977ին, երբ ապստամբեցաւ Վարդ Սկլերոս կայսեր դէմ, Թէոփանոյ Թագուհւոյն Թա-

---

[22] Տեղագրութիւնք, էջ 79:

[23] Սարգիսեան կարդացած է վասիլէ Կոստանդին. ըստ իմաստին այսպէս ուղղելու է:

խանձանքին վրայ կը ստիպուի Յովհաննէս Թոռնիկ Թողուլ իւր մխանճնարանն եւ անցած 10·000 հեծելազօրի գլուխը քալել ապատամբին դէմ. կը խորտակէ վարդի բանակը եւ գանիկա հալածական կը վարէ մինչեւ Նփերկերտ: Այս առթիւ կը գրէ Ասողիկ (էջ 192—193). «Վասիլ թագաւորն Յունաց զԹոռնիկ զօրավարն, որ էր յազգէն վրաց, արեղայ ի Սուրբ Լերինն՝ հանեալ առաքէ առ Կիւրապաղատան Տայոց Դաւիթ...: Եւ Կիւրապաղատին Դաւթի զումարեալ զզօրան վրաց եւ զիշխանաց իշխանն զՋոջիկ տայ զկնի Թոռնկայ՝ պատերազմել ընդ վարդայ բռնակալին» եւն: Այս յաղթութեան արձագանգը պահած է Զարմայի եկեղեցին[24]: Այս արշաւանքի մասին էին նաեւ 981ի յիշատակարանին խօսքերը:

Յովհ. Թոռնիկ ժամանակ մը կարնոյ կողմերը մնալէ ետքը անցաւ Աթոս, ուր Յովհ. Հապխորխա բացած էր վրաց վանքը: Թէ ե՞րբ տեղափոխուեցաւ Յովհ. Թոռնիկ Աթոս, դժուար է ըսել ճշդիւ: Ս. Եւթիմիոսի վար-

---

[24] *Զարմայի եկեղեցւոյ վրացերէն արձանագրութեան մէջ Իվանէ որպէս Սուլայի կը յայտնէ. «Ես չինեցի զեկեղեցիս ի ժամանակին, յորժամ Սկլերոս ապստամբեաց ի Յոյնս. Դաւիթ Կիւրապաղատ — Տէր պահեսցէ զնա — երեք թիկունս օգնականութեան սուրբ թագաւորացն եւ առաքեաց զմեզ զամենեսեան ի բանակն: Մեք յաղթեցաք Սկլերոսի: Եւ ես յերկրին որ անուանեալ կոչի Խարսանան, ի տեղւոջն որում անուն է Սարվենիս, չինեցի զթախտս...»: M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. 2me livraison. St. Pétersbourg 1850, էջ 133—134: Հմմտ. եւ Anal. Boll. 50, էջ 363—364:*

քին մէջ կ'ըսուի պարզապէս· «ընդ այն ժամանակս — այս լինի Դաւիթ Կիւրապաղատի մահէն († 1000) յառաջ — մեծն Թոռնիկ եղեւ յիւրում աշխարհին մխանճնաւոր»[25]: Հոն կը լսէ թէ Յովհ· Ասուլհերիթ Ողիմպոս կը գրաւնուի, կ'երթայ անոր քով· բայց դանիկա հոն չգտնելով կ'անցնի Աթոս· ուր կ'ընդունի անոր ձեռքէն «պահպերձ վանական»:

Ա յստեղ տրամադրեց Յովհ· Ասուլհերիթին այն բոլոր առաջնուածները, զորոնք Թոռնիկ առաջած էր թէսալիանէ Թագուհիէն իբրեւ վարձատրութիւն իր վարդ Սկլերոսի վրայ տարած յաղթութեան: Այս գումարով կառուցուեցաւ Աթոսի Իվիրոն, այսինքն Վրաց վանքը, որ տեղւոյն վանական հաստատութիւններու մէջ ամէնէն ականաւորն եղաւ: Թէպէտ ինքն էր վանքին հիմնադիրն եւ պաշտօնատուիչը, բայց այս պատիւը չնորհեց իւր փեսային Յովհ· Ասուլհերիթին:

Յովհաննէս Թոռնիկ այս թուականէն ետքը կարճ ժամանակ մը միայն ապրեցաւ· վախճանեցաւ 984ին: Մեռնելէն յառաջ Իվիրոնի նախրած էր իր յանձնարարութեամբ գրուած այն կրկին ձեռագիրները, զորոնք յիշեցինք վերը:

Ինչպէս խաչքարի արձանագրութիւնը կը վկայէ, Թոռնիկ հայ էր, գիտէր իր մայրենի լեզուն· բայց ծէսով պատկանելով վրաց եկեղեցւոյն՝ ընտելացած էր նաեւ վրացերէնի·

---

[25] Anal. Boll. 36/37, էջ 18:

այս պարտպան տէր տուած է Սո. Աստկան նկատելու պինքը «յաղկն Վրաց»:

ԲԱՂԱՐԱՏ Բ. ԱՐՔԻ ԹՈՒՐԿԱՑ Բ.

Թուռիկեան Բագարատ մագիստրոս, որ կը յիշէր 977ի յիշատակարանը, ծանօթ է Հայոց պատմութենէն. կը պատմէ Աստղիկ (էջ 269), թէ 998ին, պատկէն վերջը, երբ Դաւիթ Կիւրապաղատի զօրքը պաշարած էր Արթը, բանակին մէջ յանկարծ խռովութեան մը ծագեցաւ. Տայեցիք վայրկեան մը չսպասեցին. «յայնմ ժամուն մեռաւ մաժխտոյն Բագրատ, որպէս թուռկաց արքայի»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԱՖՎԱՑԻ Ա. ԱՐՔԻ ՁՈՐՏՈՒՀԱՆԵՑԻՆ

Սա էր Զորտուհանեցի որդին եւ Եղբայրն Յովհաննէս Թուռիկի: 977ի եւ 981ի յիշատակարաններու մէջ կ'ըսուի թէ ինքն ալ անձնատուր եղած էր վանական կեանքի, անշուշտ յետը. յիշոց երբ բացուելու Աթոռի վրայ վանքը, ինքն ալ մխրանեցաւ այն վանքին:

Ունինք երկ խաչքար մը[26] Անիի Ս. Առաքածին մատուռի մէջ, որ յիշոց վերա-

---

[26] *Նմանահանութեամբ ուսած է* Ch. Texier, Description de l'Arménie, la Persie et la Mésopotamie, I. Paris 1842. pl. 21· *Ասկէ արտատպուած է Հ. Գ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 80: Հ. Գ. Ալիշան մասամբ միայն լուծած է արձանագրութեանս ընթերցուածը. «Յանուն Աստուծոյ. եւ Յովհաննաս... վանէ որդի Զորտվանիկի կանգնեցի զխաչս զայս» (անդ, 79). իսկ Կ. Բասմաջեան,* Les inscriptions arméniennes d'Ani, de Bagnaïr et de Marmachên, Paris 1931. *էջ 118. կը կարդայ. «Յանուն Աստուծոյ եւ Յովան կիսաբլինեալն որդի Զորտվանիկի կանգնեցի զխաչս զա(յ)ս»:*

նորոգուելով կոչուեցաւ Ս· Գրիգորի եկեղեցի: Խաչքարին արձանագրութիւնն է, առանց թուականի·

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ
ԵՍ ՅՈՎԱՆԷ ՎԱ
ՐԱԶՎԱԶԷ ՈՐԴ
Ի ՁՈՐՏՎԱՆԻ
ԿԻ ԿԱՆԴԵՑԻ
ՁԽԱԶՍ ՁԱՍ

կը կարդամ՝ Յանուն Աստուծոյ ես Յովհաննէս վարազվաչէ որդի Զորտվանիկի կանգնեցի գխաչս զայս: *Զորտվանէլ թէ կարնոյ եւ թէ այս խաչքարերու վրայ մխաճեւ գրուած է Զորտվանիկ (Զորտվանեկ):*

վարազվաչէի որդիներէն կը յիշուին՝ Զորտուանէլ Գ·, Միխայէլ *եւ* Թոռնիկ Գ·:

ՁՈՐՏՈՒԱՆԷԼ Գ· ՈՐԴԻ ՎԱՐԱԶՎԱԶԷԻ

Զորտուանէլ վարազվաչէեան 977ի յիշատակարանին մէջ «զօրավար (վր· «զօրավարի») եւ չորրորդի» կ'անուանուի, իսկ 981ի յիշատակարանին մէջ «էխուսովխի»: Վերջին տիտղոսս Blake [27] *յունական ἐξκούβιτοι բառին աղաւաղած մէկ ձեւը կ'ենթադրէ, այսինքն մօտաւորապէս* comes *կամ* domesticus excubitorum, *որով կ'իմացուէր պահակներու պահակապետն: Իսկ «չորրորդի» յորջորջանքը ըլլայ թերեւս «չորրորդապետ» բառին եղծուած մէկ կերպարանքը, որ համապօր ըլլալու է էխուսովխիի:*

---

[27] Anal. Boll. 50, էջ 367:

Սա է հաւանօրէն «Զորտուանէլ մաժիստրոսն, եղբօրորդի Թոռնկայ աբեղայի (ուստի եւ որդի Վարազվաչէի), որ բռնացեալ էր ի կողմանս Դերջանայ եւ Տարօնոյ», այսինքն «դեռ եւս մնացեալ էր յապստամբացն որ ընդ փոկասուն Վարդայ», որոնք 976—978 ապստամբած էին Վարդ Սկլերոսի հետ վասել Բ. կայսեր դէմ: Այժմ կայսրը կ'ուղարկէ Զորտուանէլի դէմ «զԺանն պատրիկ, որ եւ Պոռտիզ կոչիւր», որ «ապան զնա ի դաշտին Բագատճոյ ի Դերջան գաւառի ի ՆԼԹ (990) թուականին» (Ասողիկ, 251): Peeters (369) կ'առաջարկէ ջնջել «որդի»ն եւ լսանալ Թոռնիկի համանուն եղբայր մը:

Նկատելով թէ Զորտուանէլի իշխանութիւնը կը տարածուէր Տարօնէն մինչեւ Դերջան, հաւանական կը թուի ինձ նոյնացնել զինքը այն Զորտուանէլի հետ, որ 970/2ին նիզակակից եղած է վասակ պահլաւունւոյ ընդդէմ «թագաւորին Դելումաց», որ կը քալէր դէպի Նիզ գաւառն Հայոց «մերձ յամուրն Բջնի». «ընդ նմին»՝ վասակայ էր, կը դրէ Մ. Ուռհայեցի, «եւ Գորգ <որ> եւ Զորտուանէլ»[28]:

Զորտուանելի այս նիզակակցութիւնը վասակ պահլաւունւոյ հետ կը թելադրէ խորհիլ, թէ արդեօք այս չրջանէն չէ՞ ընձեւղած պահլաւունեաց եւ Թոռնիկեանց միջեւ այն

---

[28] Մ. Ուռհ., էջ 12: Էջմ. Տպագիրն ունի «Գորգ եւ Զորտուանէլ». Երուսաղէմի օրինակին մէջ կը պակսի եւը:

խնամական կապը, որուն մասին կ՚ակնարկէ 1072ին Փիլարտոս ուղղելով իր խօսքը Գրիգոր վկայասէր կաթողիկոսին, թէ «քո վեհասէր թոռնիկն, զնա եւ կոչեա զնա ինձ ի հնազանդութիւն» (Ուռհ., 207)։ Թէպէտ մէջտեղ 80 տարուան միջոց մը կայ, բայց Սասնոյ Թոռնիկեանց մէջ Զորտուանէլ եւ Թոռնիկ անուանց յաճախակի երեւումը ենթադրել կու տայ թէ կայ Տարօնոյ բռնակալին՝ Զորտուանելի եւ Սասնոյ տիրոջ Թոռնիկի մէջ արենակցական կապ մը։ Թոռնիկի հայրն է Մուշեղ, իսկ սա հաւանօրէն Զորտուանելի որդին էր, որ կ՚երեւայ թէ հօրը տպանութենէն ետքը ի Սասուն տպաստանարան գտաւ եւ տիրացաւ երկրին։ Բայց տե՛ս եւ վարը էջ 81—82։

ՎԱՐԱԶՎԱԶՔ Բ.

Զորտուանելի որդին ըլլայ թէ ոչ վարագվաչէ Եղեսիոյ իշխանը 1038ին, «որ էր ի հօրէ հայ եւ ի մօրէ վրացի», ինչպէս կը գրէ Զամչեան (Բ. 918), յայտնի չէ։ Ինչ պարբերէ առած։ Սակր մասին կը պատմէ Սկիւլիցէս[29], թէ մեղսակից եղած է կոստանդին Դիոգենէսի, Թրակիոյ դուքսին, որ վասիլ կայսեր դէմ դուխ բարձրացնել կը խորհէր։ Դաւադրութիւնը կը յայտնուի. մեղսակիցներու հետ կը բռնուի եւ կ՚ափսոսուի նաեւ վարագվաչէ. իր մասին այսպէս կը գրէ պատմագիրը. Γεώργιός τε καί Βαρασβατζέ, ὁ ἐν ὄρει τῷ Ἄθῳ τὴν τῶν Ἰβήρων μονὴν συστησάμενος, οἱ τοῦ

[29] Hist. comped. II, 487—488·

πατρίχου Θεοδάτου ἀνεψιοί, այս ինքն «Գէորգ եւ Վարազվաչէ, որ Աթոս լեռան վրայ Վրաց վանքը հիմնարկեց, Թէոդոսոս պատրիկի որդիականքը»: Peeters [30] այս տեղիքը կ'առնչուի կարդալ՝ Γεώργιός τε <ὁ> καὶ Βαρασβατζέ, ուսկի «Գէորգ որ եւ Վարազվաչէ»: Թէպէտ Վարազվաչէ Վրաց վանքին հիմնադիրը չէ, բայց կը պատմուի Ս. Եւթիմեան վարքին մէջ, թէ աստիճան մանչնորդութիւնը յանձնած է իր որդիականներէն մէկուն, որ Գէորգ կը կոչուէր, որ իր հայրը Ս. Յովհաննէս կանխաւ նշանակած էր իրրեւ ապագայ յաջորդ վանահայրութեան: Այս Գէորգը, որ քանի վանահայր մըն էր եւ արքունիքի քով ազդեցիկ անձնաւորութիւն մը, ցոյց կու տայ իր մէջ մեծ մարդութիւն պէսպէս Յոյներէ, այս պատճառաւ ալ ծագեցաւ իր եւ վրացի մխիթարներու մէջ տաժանիկ վէճ: Յետոյ Դիոգենի պատերազմութեան մասնակցած ըլլալուն համար աքսորուեցաւ Մոնոբատնեայ վանքը: Եթէ նոյն է այս Գէորգը Սկլիւրեանի յիշած Գէորգ-Վարազվաչէի հետ, պէտք է ընդունիլ Վարազվաչէի թողը նկատել:

ՄԻԽԱՅԷԼ

Միխայէլ կրօնաւորած է Աթոսի Վրաց վանքին մէջ. իր ձեռքով գրուած է թ. 2 Քշտահարանը 981ին:

---

[30] Anal. Boll. 1932, էջ 366:

ԹՈՌՆԻԿ Գ·

Թոռնիկ, *զոր Թ. 2 Ցիշատակարանը «մծիրայի», այն է փոբրիկ կ'անուանէ, հաւանօրէն պէտք է Լեւոն–Թոռնիկի հետնոյնացնել: Սա ի վիրս զօրավար էր· իր բռնակալութեան պատճառաւ ամբաստանուեցաւ կայսեր առաջ, որ զրկեց զինքը իշխանութենէն եւ Սպրիանուպոլիս վանք մը դրաւ, ուր եւ ստացաւ Լեւոն անունը: Ջայրացած իրեն դէմ զործուած այս անարդարութեան համար, զրգռեց մերձակայ զուքսերը կայսեր դէմ: Անոնք ապստամբեցան Կոստանդին Թ. Մոնոմախի դէմ (1047). եւ զԼեւոն–Թոռնիկ կայսը հռչակելով քալեցին մայրաքաղաքին վրայ: Երբ անկարելի եղաւ պաշտպանել քաղաքը՝ քաղաքացիները նենգով բացին դուռները իր առաջ, խոստանալով թէ Կոստանդնի մահէն ետքը իրեն պիտի յանձնեն թագը: Լեւոն–Թոռնիկ կը կալանաւորուի եւ կը կորանցնէ կայսեր հրամանաւ երկու աչքերուն լոյսը*[31]:

Կեդրենոս անոր «սղդակիցն» (συγγονοῦς) *կ'անուանէ զΒατάτζης* (կարդա՞լ Βα<ρασ-βα>τζης), *որ նոյն չրջանին միջամուխ եղած է նոյնպէս քաղաքական անցուդարձերու մէջ:*

---

[31] *Կեդրեն. Բ. 563ին: Մատթ. Ուռհ.* 100—101 *կը զրէ ի մէջ այլոց, յամի* 1046· «*Ցայսմ թուականութեանն Հայոց պատրիկ ումն Թոռնիկ ապստամբեաց ի վերայ Մանոմախին, որ է ի քաղաքէն Անդռնապօլսէ, այր քաջ եւ հզօր եւ պատերազմող*»: *Համմ.* Robert Schütte, Der Aufstand des Leon Tornikes im Jahre 1047. Plauen 1896· *Հ. Կ. Տէր–Մահակեան, Բ ա զ մ ա վ է պ,* 1908, *էջ* 390—391:

ԲԱԳԱՐԱՏ Ա., ԱՇՈՒՇԱՅ Բ., ԱՊՈՒՀԱՐՊ Բ. ՈՐԴԻՔ Ա. ՁՈՐՏՈՒԱՆԷԼԻ

Ասոնց մասին պատմութիւնը յիշատակութիւն չէ պահած: Ասոնցմէ մէկուն կամ մեսին որդիներն են յաջորդները:

ՁՈՐՏՈՒԱՆԷԼ Դ. ԵՒ ԲԱԳԱՐԱՏ Գ. ԵՂԲՕՐՈՐԴԻՔ ԹՈՌՆԿԱՅ Բ.

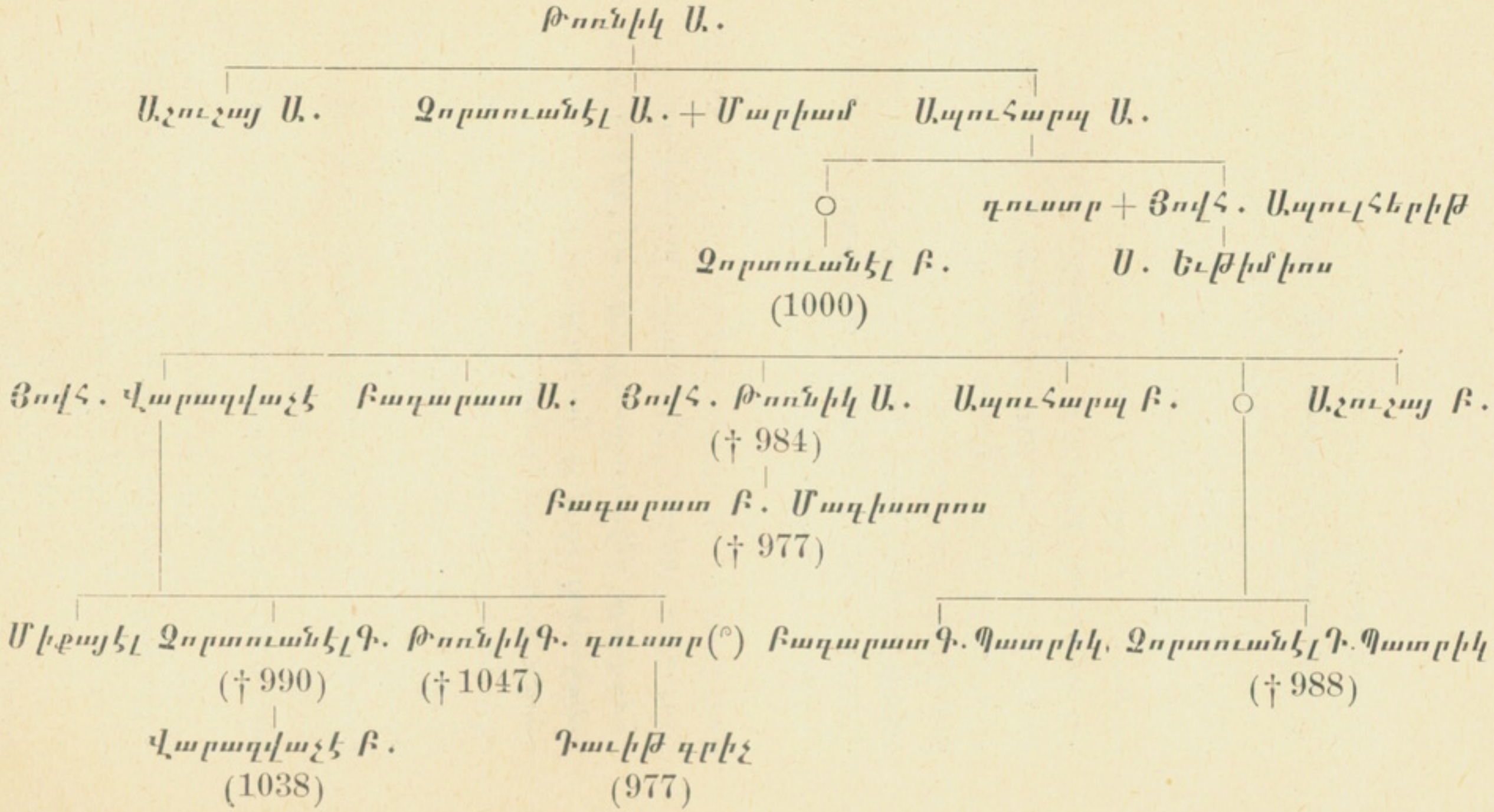
Թ. 1 եւ 2 Յիշատակարաններու մէջ բացի վարագվաչէի որդիներէն կը յիշուին նաեւ «եղբօրորդիներ» Բագարատ պատրիկ եւ Ձորտուանէլ, առանց անոնց հայրանունները յիշատակելու: Ասոնք կարող են ըլլալ մեսին Բագարատ Ա.ի, Աշուշայ Բ.ի եւ Ապուհարպ Բ.ի որդիները, Ա. Ձորտուանէլի թոռները:

Բագարատ պատրիկի *մասին պատմութեան մէջ կը պակսի որ եւ է յիշատակութիւն:*

Ձորտուանէլի *մասին պէտք է իմանալ Ասողկան հետեւեալ տեղիքը (էջ 265), ուր կը կ'ըսուի թէ Դալասանոս մագիստրոս 988ին Անտիոքի առջեւ եգիպտացւոց ամիրայի Ազազի որդւոյն դէմ կռուի կ'ելլէ եւ կը մղէ յետս: Երբ Յոյները թշնամւոյն թողուցած աւարով կը զբաղէին, թշնամին յանկարծ ետ կը դառնայ եւ կը կոտորէ զանոնք. «զյոլով ի նոցանէ ձերբակալ արարեալ տանէին, ընդ այլսն եւ զՁորտուանէլ պատրիկն՝ եղբօրորդին Թոռնկայ աբեղայի»:*

Թոռնկայ եւ վարագվաչէի քեռորդին ([1]*) է Դաւիթ, որ ինք ալ 917ի յիշատակարա-*

ԹՈՌՆԻԿԵԱՆՑ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

նին մէջ կ'անուանէ «որպէս զեւս հօրն Մխիթայէլի»: Թերեւս լմացուի նաեւ Մխիթայէլի քեռորդին, ուստի Վարսպրակէի Թոռնիկը:

ՁՈՐՏՈՒՆԵԼԻ Ե.

Մատթ. Ուռհ. յամին 1049/50 *կը պրկ* (էջ 107). «*Յորժամ հասանէր զօրքն Յունաց ի յարեւելք՝ կամէնն եւ Ատոնն եւ Գրիգոր Վասակայ որդին՝ կոչեցին զնա խրնանց վէրպարխան պվրաց լչխանն. եւ հասեալ նոցա ի բերդն որ կոչի Կապուտաւ» կ'ամրանան. «յայնժամ էկին զօրքն այլատպեացն ի վերայ Խլաթրոնին՝ առն քաջին. եւ նորա հանեալ զպահապանս ի պիչերի՝ զբուերտրդին իւր զՁորտուանէլն՝ զայրն հզօր եւ պատերազմող»: Օրը չարաթ ըլլալուն Խլաթիա չուզեր բերդէն դուրս գալ. «յայնժամ Ձորտուանէլն որպէս առիւծ ի պիչերին բախէր զճակատ այլատպեացն. եւ մինչեւ վարէր զնոսա, պիտեալ եղեւ նեա մի ի բերան նորա եւ ընդ ծոծրակն ելանէր եւ այնպէս մեռանէր Ձորտուանէլն, այրն քաջ եւ հզօր»:*

Այս հատուածին մէջ չէ յիշուած Ձորտուանելի հայրանունը. որով չենք կրնար Թոռնիկեանց ծառին մէջ իր տեղը գտնել: Բայց հետաքրքրական է, որ անոր մայրը Խլաթիոն քոյրն էր:

ԹՈՌՆԻԿ Դ.

Յովհ. Սկիւլիցէս (Kedrenos 2, 695) *կը յիշէ Թոռնիկ ὁ Κυτέρτζης զօրավար մը, որ*

1071ին կը կռուէր Խլաթի առաջ, յոյն բանակին մէջ:

Բիւզանդական գրականութեան մէջ կը յիշուին դեռ ուրիշ Թոռնիկներ ալ, որոնք գործած են կ՚Պոլիս, ժբ դարուն, ցիշեննք հոս՝

Գէորգ Թոռնիկ, *կոչուած μαΐστωρ τῶν ῥητόρων*· գրած է Ներքողեան մը Իսահակ Անգելոս կայսեր վրայ· եւ ուրիշ մըն ալ Գէորգ պատրիարքի (1192—1199) վրայ [32]:

Դեմետրիոս Թոռնիկ *եպիսկոպոս Կաստորիայի*, որ յայտնի է իր Լատինացւոց դէմ գրած հակաճառութիւններով [33]:

Եւթիմիոս Թոռնիկ, *որ խօսած է դամբանական մը Աթէնքի Նիկողայոս մետրապոլիտի* († 1175) *վրայ* [34]:

Անդրոնիկոս Թոռնիկ Կոմնենոս, *ժԳ· դա՛ր, որուն տապանագիրը կը յիշուի* [35]:

Դեմետրիոս Թոռնիկ (*ὁ Τορνίκης Δημήτριος*) Կոմնենոս, *որ Յովհ· Դ· Լասկարիսի* (1258—1259) *օրով պետական վարչութեան մէջ բարձր դիրք մը գրաւած էր: Իր դուստրը կին կ՚առնէ Թէոդորոս Պեորալիփոս* [36]

Կոստանդին Թոռնիկ, *որ 1260ին անուանուեցաւ սեբաստոկրատոր* [37]:

---

[32] Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, 1897, էջ 472—473:

[33] *Անդ*, էջ 91, 442, 425. *Բազմավէպ*, 1908, էջ 391–392:

[34] *Հմմտ*· Byz. Zeitschrift 11 (1902), 684:

[35] *Հմմտ*· Byz. Zeitschrift 5 (1896), 552:

[36] Georgius Acropolites, 71, 97, 100—101· *տպ· Բոննի*:

[37] Georg. Acrop., 120, 165, 184—185, 188—189·

Թէոդորոս Թոռնիկ «մեծիմաստ ծերունին», որուն համար կ՚ըսուի թէ 1261ին, *մահուան անկողնոյն մէջ ողբացած է Կ. Պոլսոյ մօտալուտ անկումը*[38]:

Միքայէլ Թոռնիկ գունդաստարել, 1320ին[39]:

Դեմետրիոս Թոռնիկ (*Δημήτριος Τορνίκιος ὁ Πιγχέρνης*) 1358ին *ինքն եւ իր կինը Ἄννα ἡ Τορνικίνα ἡ πιγχέρνισσα իրենց կալուածներն Մակեդոնիոյ Զաւանտիսի մերձակայ Վերիսթա գիւղին մէջ կը նուիրեն Աթոսի Պանտոկրատոր վանքին: Կը յիշուին իրենց պաւականները՝* Յովհ. կաճառակուզեինոս, Անդրոնիկոս *եւ պաւկը՝* Մարիամ *եւ Իրենէ*[40]:

6. *Ինչպէս ցոյց կու տայ գաղմուխքները, Թոռնիկեանց այս ճիւղը երեւելի հանդիսացաւ եւ իր ծառայութիւններով բիւզանդական բանակին մէջ: Միշտ եւ բարձր դիրքի ձգտելով՝ հետացան բնիկ ժառանգութենէն, դաղթեցին դէպի կայսերանիստ մայրաքաղաք, հոս կամայ ակամայ միջամուխ եղան քաղաքային եւ քաղաքական գաւդրութեանց մէջ, նոյն իսկ ի խնդիր կայսերական թագին, եւ կրեցին միշտ պարտութիւն: Թոռնիկ Բ.*

Գէորգ Պախիմերես, 485. *Նիկեփոր Գրիգորաս*, 72. 79. *Նիկիտաս Խոնիատէս*, 848:

[38] Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. XXII. p. 174:

[39] *Անդ*, t. XXIV, p. 124:

[40] Louis Petit, Actes de l'Athos, II, *էջ* 4—7. *Հրատ. իրբեւ յաւելուած* Византійскій Временникъ, 10 (1903) *թերթին*:

«Մեծ», ինչպէս կը կոչեն զինքը ժամանակակիցները, եղաւ մեկ պարծանքը տոհմին:

Թերեւս մասամբ մայր երկրի անապահովութեան եւ մասամբ օտարասիրութեան պատճառաւ նաեւ վանական անդորրութեան հետամուտները վնասեցին հետքերը իրենց ձգնավայրի: Ս. Լեռան վրայ բացուած վրաց վանքը, թէպէտ օժանդակեց վրական դրականութեան պայծառութեան, բայց եղաւ ապուշարեր հայրենի մենաստաններուն համար, որոնք եղան մարդաթափուր: Աթոսի մէջ՝ չըջապատուած յոյն մենաստաններէ, ենթարկուեցան վանականք յոյն ազդեցութեան. ուշացաւ են վարդվաչէ Բ-ի յունամէտ ձեռնադրութիւնները: Նոյն հոսանքին կուլ եկան նաեւ այն Թոռնիկեանք, որոնք ուղեցին իրրեւ հոգեւոր կամ մատենագիր վայելել:

Թոռնիկեանք հայ էին ծագումով. բայց պատանեցան իրենք զիրենք նախ վրացի եւ ապա յոյն. եւ իրրեւ այսպիսի ձուլուեցան յոյն տարրին հետ եւ անհետ եղան պատմութենէ:

ԹՈՌՆԻԿԵԱՆՔ Ի ՍՍՍՈՒՆ

1. Կոստանդին Ծիրանածին կայսր[1] խօսելով Տարօնի վրայ, կը գրէ թէ Գրիգորիկ, Տարօնի տէրը, կ'ենթարկէ ինքզինքը Լեւոն Զ. կայսեր (886—911): Ի սկզբան երկերես գեր կը խաղար. մէկ կողմէն կ'երեւցնէր ինքզինքը

[1] De administr. imp. 43, էջ 182—189:

Յառաջ բարեկամ, մեւս կողմէն կը պատճէր կայսեր հպատակ թեմերու դէմ՝ առաջնորդ ծառայելով սարսափան գործերուն: Քիչ յառաջ ձերբակալած էր ասիկա պատերազմի ժամանակ Արքայիկի որդիները, որոնք Աչոս պրոտոսպաթարի հօր՝ Գրիգորիկի եղբօրորդիներն էին: Ամբաս, որ նոյն առանն իշխանաց իշխանն էր, անոնց պատուհասման համար պիտի էր կայսեր, որպէս զի մխիթարէ Գրիգորիկի կոխ: Կայսերը չատ անգամ հրաւիրած էր զինքը, որ Կ. Պոլիս գայ. և վերջոյ զինքեանց կատաղելնին, Լերոսի որդւոյն խնդրանքին գայած է մոլորեցուց, ուր կը սպասէին մահաբեր սկսելան եւ ի՛նքնաւոր Տարսոնի զօրավար (στρατεγὸς): Ասիկ եաքը եկեղեցի անգամ մ՛ալ ի՛սկեցին Գրիգորիկ Կ. Պոլիս:

Գրիգորիկի որդին էր Բագրատ. իսկ Աչոս անոր խորթ որդին կը նկատէր: Հօրը մեռնելէն եաքը Բագրատ Կ. Պոլիս կու գայ, եւ ի՛նքնակն պատիւ եւ զօրավար Տարսոնի սեպհականը. եւ Թէոփիլակտոս մահաբերով գրոչ չեա ի՛սմանանոյ:

Կ. Պոլիս կու գայ նաեւ Աչոս՝ բնիկ կղեմիամբ Լերոսի որդւոյն կռահնդին. կայսերը կը պատուէ զինքը Պրոտոսպաթար սեպհականով եւ ի՛ւղարկէ Տարսոն: Աչոս եկեղեցի անգամ ի՛սկեցին Կ. Պոլիս Բոսանոս կայսեր օրով եւ կը տանոյ պատրիկութեան:

Երբ Ալեքսիոսի (Ἀπογάνειμ) որդւոյն՝ Թոռնիկի մահէն եաքը կայսերը Կրնեմէսի

ձեռքով յարքունիս կը դրաւէ Ապուղամբի հո-
ղերը, համաձայն Թոռնիկի կտակին, Գրիգո-
րիկի որդիք Բագարատ եւ Աշոտ կ'առաջար-
կեն կայսեր՝ Ապուղամբի հողերն իրենց ձգել
եւ փոխարէն առանձ Ողնուան (Οὔλνουτην):
Այս առաջարկին կը հաւանի կայսր եւ կը
տիրանայ Ողնուան: Այս պարագային ծանօթ
է նաեւ Ասողիկ (183). «Ի ՆԺԵ (966) Թուա-
կանին... վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն
Աշոտ եւ Տարօնոյ Հռոմք տիրեցին»: Այս
Աշոտը կը յիշեն նաեւ արաբացի պատմագիրք.
«Աշոտ որդի Գրիգորի իշխանաց իշխան եւ տէր
Սասնոյ» յորջորջելով [2]:

Աշոտի որդիներէն կը յիշուին Գրիգոր եւ
Բագարատ, որոնք 977ին վարդ Սկլերոսի բա-
նակին մէջ կը ծառայէին. Ասողիկ (191) կը
գրէ. «Վարդայ գինեալ ընդդէմ նորա (Վասիլ
կայսեր) ի պատերազմ. յորում քաջապէս
մարտուցեալ զօրն Հայոց, որպէս որդիք իշ-
խանին Տարօնոյ՝ Գրիգոր եւ Բագարատ եւ
Զաւրանիկ իշխան Մոկացի, ահաբեկ արա-
բեալ զզօրան Յունաց»: Եւ դարձեալ. 991ին
Վասիլ կայսր «երթեալ պաշարէ զքաղաքն Վէ-
ռայ եւ առնու զնա եւ զմաժխաւրոան զԳրիգոր
որդի իշխանին Տարօնոյ զօրօք Թոդու ան-
դէն ընդդէմ Բուլղարին»: Բուլղարները սա-
կայն կը փորձեն յանկարծական յարձակմամբ
մը չեռա մղել Գրիգորի զօրքը. «որոց ընդդէմ
եկեալ որդին Գրիգորոյ՝ պատանեակն Աշոտ,

---

[2] Marquart, Südarmenien. 460 եւ 498:

պոլ ձերբակալ առնէին: Եւ ապա հօրն դիմանա ի վերայ եղեալ պատերազմաւ, մինչ ի նմին մեռանիլ ամենայն զօրօքն[3]»:

Աչոտ, որ դերի ննկած էր Բուլղարացւոց ձեռքը, ազատ կ'արձակուի եւ կը փնտռտայ Բուլղարներու Սամուէլ ցարին: Եւ երբ ցարը կը յանձնէ իրեն Դիւռաքիոնի պահպանութիւնը՝ գաղտագողի կը դիմէ փախուստի, եւ քաղաքը կը մատնէ կայսեր: Իրրեւ վարձատրութիւն՝ դինքը մագիստրոս կ'անուանէ կայսրը[4]:

2. Ապուղամր, Գրիգորիկի եղբայրը, որ Աբքայիկի սրտէն հետ կայսեր ներկայացած, պրոտոսպաթար անուանուած եւ մեսազոմ հայրենիք ուղարկուած էր, վերստին կ. Պոլիս կու գայ, պատրուքեամբ կը պատուի եւ կ'ամուսնանայ Լիրոսի սրտէն՝ Կոստանդնի աղջկան հետ: Երկիր դառնալէն քիչ յետոյ կը վախճանի: Իր մեռակ ժառանգն էր Թոռնիկ· սա իր հօրեղբօր Գրիգորիկի մահէն ետքը կ. Պոլիս կայսեր կը ներկայանայ եւ պատրուքեան կը բարձրանայ: Իր հօրեղբօր սրտիներէն՝ Բագարատէն եւ Աչոտէն չատ նեղութիւններ կը կրէ· կը վախճանի կատկելով իր հողերը կայսեր: Իր կինն եւ փոքրիկ զաւակը կրենիտէս կը փոխադրէ կ. Պոլիս:

Այսպէս Կոստանդին Ծիրանածին:

---

[3] *Ասողիկ*, 260—261: *Համմ. եւ կեդրենոս*: *Բ.*, 447—449:

[4] *Կեդրենոս*, *Բ.*, 449—451: *Համմ.* Marquart, *անդ*, 498—499:

3· Յ· Մարկուարտ Գրիգորիկն ու Ապուղամբը կը սեպնէ Բազարատ Բագրատունուց Տարօնի տէրոջ (Սողոմոն) որդիէն: Բայց պատմութենէն յայտնի չէ թէ Սողոմոն Բագրատունի (Թ· Արծր· 204) Բազարատի որդին ըլլայ եւ ոչ ալ թէ Գրիգորիկ եւ Ապուղամբ Սողոմոնի որդիքն են:

Այն պարագան որ կրենիտէս Մամիկոնեան տէրն կ'ըլլայ Գրիգորիկի եւ Ապուղամբի թոռնիկներուն, եւ զարճեալ այն հանդամանքն որ Գրիգորիկի խորթ որդին Աշոտ Սահնոյ տէր կը նեղկայանայ, իսկ Գրիգոր Մագիստրոս Սահնոյ տէրը Մամիկոնեան կը ճանչնայ, կրնանք ասկէ հետեւցնել, թէ սոնք՝ Գրիգորիկ եւ Ապուղամբ Մամիկոնեան եղած ըլլան եւ Տարօնի մէկ մասին տէրը, յանուանէ ծանօթ է թէ Ողնուան Գրիգորիկի ձեռքն էր:

Այս նկատումով աւելի հաւանական կը թուի ինձ Գրիգորիկն նոյնացնել Վասակայ որդւոյն Գրիգորի հետ, զոր կը յիշէ Թովմաս Արծրունի (221), որուն համար կը պրէ պատմիչը, թէ «սա նմանապէս ոչնզուարճ խմաստութեամբ աւյեալ՝ հոյակապ եւ անուանի ի մէջ Հայկականացս եւ ցանկալի լսողաց եւ ուրախարար տեսողաց. սա առաւելաց յամենայն հոգածութիւնս ի գիւաս խմաստութեան ուսումնասիրութեան եւ այլն ամենայնի՝ քան զհարս եւ զհաւս իւր»: Այլուր (278) խօսելով միւսանգամ իր մասին կը պրէ Թովմաս, թէ «ի սոյն աւուրս (905°) զնոյն օրինակ ապստամբութեան բերեալ եւ Գրի-

պրի սրբոց Վաստակոյ, որոյ Աստուածային անուն ճանաչելոյ, որ բանեալ արքայեալ էր յԱրեւելս անուանեալ ամրոցի»: Անոր մէկ պատերը կնոքեան յատած էր Գագիկ, այս պատճառաւ ալ Արեւ ամրոցը կը կոչուէր միայն, իսկ «ժառանգութիւն իւրեանց պատուին Հաւատոյ նոցա... բնակեալ (անկէն) անեկիւր» (Արծր. 279): Այսուամենայնիւ Արեւ Մամիկոնենից կայուածքն էր (Ղեւոնդ, 15):

4. Աստղամարի սրբոյն Թոմայի յարչափառութիւնը կը հրաւիրէ իր վրայ ուշադրութիւնը: Արդեօք իր մէջը պէտք չէ՞ ընդունել կապը Տայոց եւ Սասնոյ Թոմայենց: Ժողովրդական պատմութիւնը չէ պահած Թոմայի անչափահաս սրբոյն անունը, որ կրնայէր Մամիկոնեան տարած էր Կ. Պոլիս. անձանօթ կը մնայ մեզի նաեւ անոր բախտը: Սասուն կը պահպանէ այժմ Կայանը պրօշին տակ:

Ժ. պարտ երկրորդ կէսին Սասնոյ տէրը կը ներկայանայ՝

ՄՈՒՇԵԳ.

Մամիկոնա Ուռհայեցի (130) խօսելով Սասնոյ տիրոջ վրայ, կ'անուանէ զանիկա «Իշխանն Հայոց գօրաւորն եւ քաջ որդին Մուշեղայ Թոմայի»: Այս Մուշեղի հայրանունը չէ յիշուած: Ալիշան[5] եւ Մարկուարտ[6] Մուշե-

[5] Հայապատում, § 293:
[6] Südarmenien. 528:

ղի հայրը կ'ենթադրեն Զօրաւանէլ Դ·, որ նիզակակից եղած է 1021ին Վասակ պահլաւունւոյ (համմա· վերը՝ էջ 68)։ Ինձի կ'երեւայ թէ 966ին երբ վախճանեցաւ «Տարօնոյ (եւ Սասնոյ) իշխանն Աշոտ», «որդին Գրիգորի», ինչպէս կ'անուանեն զինքը արաբ պատմիչները, եւ «Տարօնոյ (անչուշտ միւժամանակ Սասնոյ) Հռոմոք տիրեցին» (Ասողիկ 183), իշխանութեան գլուխ կարգուեցաւ Ապուզամրի Թոռը, Թոռնիկի որդին, որ ըլլայ Թերեւս Մուշեղ (կամ անոր յաւուրաւէ անծանօթ հայրը)։

Մուշեղ հաւանօրէն իւր հօրը անուամբ — ըստ ընկալեալ սովորութեան — անուանած է իւր որդին՝

ԹՈՌՆԻԿ Ա·

կը գրէ Մ· Ուռհայեցի (130—131) թէ 1056ին, գարնան Պարսից գօրքը կ'արշաւէ «ի դաւառն Տարօնոյ եւ բռնակալեալ առ ստորոտ լերամբն Տաւրոսի մերձ ի Սասուն։ Եւ լուեալ պայս իշխանին Հայոց՝ գօրաւորն եւ քաջ որդին Մուշեղայ Թոռնիկ... հասանէր ի վերայ գօրացն այլազգեաց»։ Կը պատմէ Ուռհայեցի դարձեալ թէ 1072ին Փիլատոս «յղարկեաց եւ կոչեաց զքաջն Թոռնիկ, զտէրն Սասնոյ, գալ նմա ի հնազանդութիւն»։ Թոռնիկ անեւկիւղ կը մերժէ այս առաջարկը։ «Յայնժամ կոչեաց Փիլատոս զտէր Գրիգորիս (կաթողիկոս) եւ ասէ ցնա, եթէ Ջո վեսայ է Թոռնիկն, գնա՛ եւ կոչեա՛ գնա ինձ ի հնազանդու-

թիւն» : Բայց ապարդիւն կը մնայ այս մէջնորդութիւնը : Ալեքսա պաշտին վրայ տեղի կ'ունենայ ճակատամարտ մը. Թոռնիկ կը զարնէ փլատառոսի բանակին եւ մինչեւ ծարաւեցած վախճանական կը վարէ : Այս յաղթութենէն վերջ կեսոյ կը ապառնայ Թոռնիկ զարմանակալ պինդուարիէ մը (Մ. Ուռհ., 206—209) :

Գրիգոր Մագիստրոս († 1058) գրած է առ Թոռնիկ «Մամիկոնեան իշխան» հորս թուղթ (ՀԴ—ՀԷ) :

ՁՈՐՏՈՒՆԵՑԻ ԵՒ ՎԱՍԱԿ

Թոռնիկ կեսո մահուան թողուց երկու որդի «Զորտուանէլն եւ Վասակ, ի տղայական հասակի» (Մ. Ուռհ. 210) : Սանոյ գահին վրայ նստաւ Զորտուանէլ : 1101ին կը կրէ պինքը Պօղոս Տարօնեցի նոր առ Թէոփիլակտ Թղթին մէջ այսպէս. «Ով պատուական անուն Թէոփիլակտ... զթուղթս զոր գրեցէք, ընկալեալ ընթերցայ եւ հասու եղէ ամենայն գրեցոցս, որ է ի նամակի աստ, զոր առաքեցիք յառաջնմէ եւ բերաւ առ իշխանն Հայոց Սասանու առ նուէրս իսմա (իմա՛ νοβιλισσίμος = nobilissimus) Զարտուանէլ, որդւոյ Թոռնկայ (Զ. որ յաթոռն կայ). եւ ի նոյնժամայն առ մեզ հասուցին պէրս զո յամսեանն Օգոստոսի է. եւ ի թուականութեանն Հայոց ՇՆ (1101). եւ բերաւ ի վանքս Ղազարու[7]» :

---

[7] Ձեռ. էջմ. 840 :

ՎԻԳԷՆ

Ակնայ Ս· Գէորգ եկեղեցւոյ «Սասունցի» կոչուած Ալեւտրանը օրինակուած է 1169ին «ի հայրապետութեանն տեառն Ներսխի Հայոց կաթուղիկոսի եւ ի տէրութեան Սասնոյ Վիդենոյ մեծի պատուելէսիմոսի (νοβιλισσίμος) որդւոյ Զորտուանէլի թոռ(ի)ն Թոռնկայ մեծի հզօրի եւ քաջի, որ բնիկ յԱտուածոյ հասատատուն հինակատուցեալ ունի զաթոռ հայրենի տէրութեան իւրոյ», եւ ի թուականութեանս Հայոց ի ՈԺԸ (1169) հրամանաւ երանելի եւ քրիստոսասէր թագուհւոյ Մէլէքսէթոյ ամուսնոյ Վիդենայ, որ է յազգէ Աղծրունի եւ ի շառաւիղէ սրբոյն Վարդանայ գաւեր մեծ իշխանին Մոկաց Հմայեկի[8]»:

Վիդէնի օրով Սասունը գրաւելու փորձ կ'ընէ Շահի-Արմէն: Բայց Վիդէն «կալեալ տանի զնա յամուրս իւր· եւ զկնի աւուրց արձակէ ուխտիւ եւ երդմամբ սիրոյ»: Շահի-Արմէն սակայն հակառակ տուած ուխտին եւ երդման «էառ զԱմուկ ի Խեղենկայ եւ զԱսունք ի Վիդենայ ամենայն վանորէիւք· եւ պահէր ի իւր խաղաղութեան զամս վաթսուն[9]»: Այս կը պատահի 1173/74ին· Մխայէլ Ասորի կը գրէ· «ի սոյն ամի բերդեր, զոր ունէին Հայք յերկիրն Սասնոց, նեղեալ ի Մուփարկնայ ամիրայէն՝ տուին ի Շահի Արմէնն,

---

[8] Թորոս Աղբար·, բ·, 308—309:
[9] Վարդան, էջ 124:

յամէրայն Խլաթայ, զայն որ ունէին ի հին ժամանակաց [10]»:

ՁՈՐՏՈՒԱՆՆԷ Բ.

Վիպէն կ'ունենայ «ուստերս լուսածաղիկս եւ դաստերս զեղեցկատեսիլս... ապա ամանք ի զաւակաց սոցա յառաջագոյն վիսխեցան յաստեացս ի հանդերձեալսն... յորոց մինն Գրիգորիոս ճանաչիւր...»: Կենդանի որդիներէն կը յիշէ յիշատակագիրը «զերիցերանեան եւ զամենագովելին աստ զՁորտուանէլն, զեղեկին, զբարեսեսիլն, զպանդրահերն, զխարտիչագեղն, զլայնաթիկունքն, զհաստատրաստուկն, զչափահասակն, զքրիստոսասէրն, զաղօթասէրն, զքահանայասէրն, զխոնարհամիտն»:

Ծնողքը «փեսայացուցանեն զնա ընդ դուստր Վասլի եղբօր տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի, հզօրի եւ մեծի, որոյ անուն Վանինէ ճանաչի...: Ծնանին երիս որդիս... որում առաջնոյն ասի Վասիլ· իսկ երկրորդին Շահինշահ· եւ երրորդին՝ Թոռնիկ:

Ձորտուանէլ 1165, Մարտ 20ին կը վախճանի եւ կը թաղուի յուխտին որ կոչի Վան-

---

[10] Մխ. Ասորի, ժամանակագրութիւն, երուսաղէմ, 1871, էջ 476· Ասորի բնագրին թարգմանութիւնն է. Les Arméniens occupaient des forteresses dans la montagne de Sassoun depuis de nombreuses générations; en cette année, les Turcs s'en emparèrent; l'émir de *Maipharqaṭ*, en effet, leur fit la guerre; il les pressa, et, réduits à l'extrémité par la famine, ils livrèrent eux-mêmes les places fortes au Šah-Armen, seigneur de Khélat (այն է Սոքման Բ. Նասր էդ-Դին Մուհամմէդ, 1128—1185), էջ 361 ed. Chabot.

դիր, ի դուռն Ս. կաթուղիկէին, զոր չինեաց իւր երանելի հայրն Վիպէն»:

Կ'ըսուի թէ «էր ապա դուստր մի իւրեանց կոյս գեղեցիկ յոյժ, ...որոյ անուն յորջորջեալ կոչի կատա... զնա կամեցեալ ծնողացն իւրոց տալ մեծաշուք պատուով ի թագուհութիւն Շահինշահի որդւոյ Գրիգորի թոռին կատակալոսի, որդւոյ կամենի մեծի ի Դեզաց գաւառ ի մեծ ամրոցն որ կոչի Սաղուկ: Որ իբրեւ երթեալ անդ... ծնեալ մանուկ մի գեղեցկատեսիլ, որոյ անուն է Շահմէլիք...»: Կատա կը վախճանի 1166ին տղաքերքի ժամանակ, երբ աչխարհ կը բերէր երկուորեակները:

ՎԱՍԻԼ, ՇԱՀՆՇԱՀ, ԹՈՌՆԻԿ Բ.

Կը գրէ Վարդան պատմիչ (133) թէ 1185ին կը մեռնի Շահ-Արմէն. «եւ զի թոռն Վիպենայ Շահնչահ քեռորդի տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի առընթեր կայր մահուան Շահին, առեալ զիւրան անկանի ի Սասունս. եւ անդ անկաւ ի ձեռս նորա Բէկդամուրն՝ որ էր իշխան ամենայն տան չահին. առնու ի նմանէ զբերդն որ Թառաձեան կոչի, եւ ուխտիւ արձակեաց զնա. որ եւ առեաց ուխտին ի տիրելն իւրում աթոռոյ Շահին. եւ զայն եւս եւ զամենայն Սասունք եհան ի նմանէ. եւ արկ ընդ հարկաւ զեկեղեցիս եւ զուխտս»: Վարդան, 133:

Այս միջոցին Շահանշահ եւ եղբարք անցան Կիլիկիա:

Սանոյ Թոռնիկեանք թէ ի՞նչ բախտ

հանդիպեցան ի Կիլիկիա, կը բացատրեն հետեւեալ տողեր, որոնք Հ. Ղ. Ալիշանի կը պատկանին (Սիսուան, 441).

«Ազնուապոյնք յազատորդիս Հայոց ժամանակին, որք եւ յարքունիս իսկ Լեւոնի կային յայնժամ, էին եղբարք երկու, Հեթում[11] եւ Շահնշահ, որպիք Զորտուանէլի մեծատոհմ իշխանի Սասնոյ, եւ քեռ կաթողիկոսին Հայոց (Գր. Տղայոյ). որ է ասել, մայրենեօք պահլաւունի, տոհմ մեծահարկի յետ բազրատունեացն. եւ էին երկոքին եւս «արք բարեսիրք», ըստ պատմչին. որոց անդրանկանն՝ ետ Լեւոն զանդրանիկն Ռուբենի՝ զԱլիծ, եւ պաշտաւորական նմա զքաղաքն եւ զդաւառն Մասայ. իսկ կրտսերոյն՝ Շահնշահի՝ ետ ի կատուած զՄելեւկիայ վիճակն, խոստմամբ որպէս թուի՝ Փիլիպպինեայ, զի զեռաբուսիկ էր սա, եւ անանէր առ հանուագ իւրում Ռիթայ (մօր Լեւոնի): Յետ ամաց լոկ վեցից, այն է յամի 1193, ի միում ամենեան ժամանակի՝ յորում վախճանեալ էր կաթողիկոսն Գր. Տղայ (ի 16 մայիսի), մեռան եւ երկոքին սոքա եղբարք, ոչ յայտնի ինչ բռնօրէն մահուամբ. այլ զի զուգաժամանակ եղեւ կատարած երեցուն եւս արենակցացն, եւ զի՝ թուի ինն թէ խէթ ինչ զոյր ընդ նոսա եւ ընդ Լեւոն, զոր ոչ յայտնեաց պատմութիւն, համարեցաւ յոմանց, ըստ համառօտ ժամանակագրի, թէ

---

[11] Հեթում, որ Շահնշահի երէց եղբայրն կ'ըսուի, պէտք է նոյնացնել վասիլի հետ. Մարկուարտ (Südarmenien) կը համարի թէ Թոռնիկն ըլլայ:

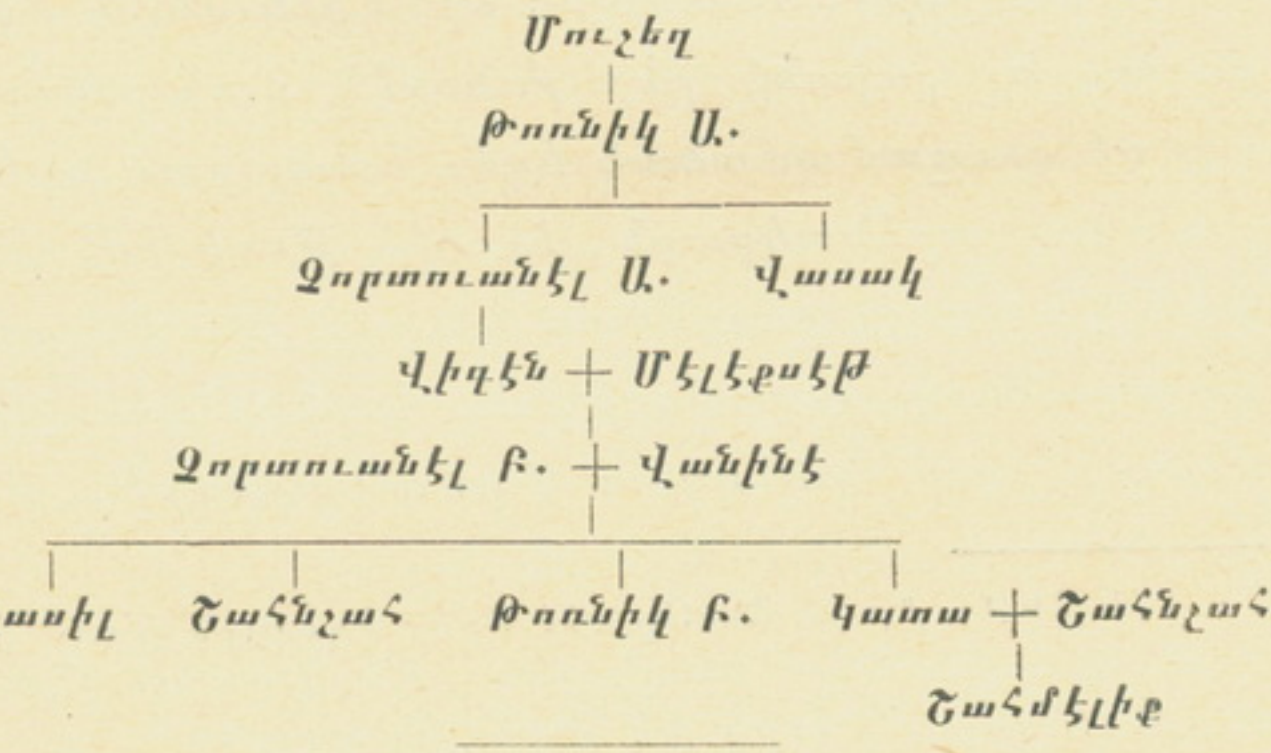
«Լեւոն եղեւ պատճառ մահուան նոցա»· յոր կարծիս անկեալ երեւի եւ ինքն գրողն, թէպէտ եւ ըստ արեւելեան սովորեալ ոճոյ յաւելուցու «այլ ճշմարիտն Աստուծոյ է գիտելի»···: Եթէ հարանացեալ էր Փիլիպպէնեայ ի Շահնշահ եւ եթէ ոչ՝ այն չէ յայտ, բայց այս՝ զի երկոքին եւս քորքն այրիացեալք էին, որպէս թուի, մինչ չեւ ի կատարեալ չափ ամուսնութեան հասեալ:

«Երէցն Ալիծ — որ 1193ին հպիւ 12ամեայ էր — յերկրորդում ամին (1194) տուաւ ի կնութիւն Ռեմոնդի, անդրանկան եւ ժառանգի Բրնձին Անտիոքայ··· եւ ծնաւ զՌուբէն բրինձ···:

«Փիլիպպինէ տուաւ ի կնութիւն Թէոդորի Ա. Լասկարեայ կայսեր» († 1222). ասկէ ծնաւ զվաղամեռիկն Կոստանդին. ապա ժամեալով կնոջ հետ «զարձոյց զնա ի Հայս» (1212°):

Թոռնիկեանց մասին անդրադոյն տեղեկութիւններ կը պակսին:

ՏՈՀՄԱԾԱՌ ՍԱՄՆՈՑ ԹՈՌՆԻԿԵԱՆՑ

ԺԴ.

ԹԷՈՆԵՑԻ ՅԱՂԱԳՍ ՃԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆՑ

ԺԴ.

ԹԷՈՆԵՑ ՑԱՂԱԳՍ ՃԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵՆՑ

ΘΕΩΝΟΥ ΠΕΡΙ ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΜΑΤΩΝ

ԱՌԹԻՒ ՆՈՐԱԳԻՒՏ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

1. Նորագիւտ բնագիրը: *Երբ կ'ուսումնասիրէ Երեւանի Պետական Թանգարանի Հայերէն Ձեռագիրները* (1925), *ուշադրութիւնս գրաւած էր Թ. 870 թղթեայ ձեռագիրը, գրուած ԺԷ. դարուն: Ձեռագրին բովանդակութիւնն էր քառ խորագրին «Տուեակաւի Յաղագս նախնական կրթութեանց»: Առաջին տեսութեան կարծած էի թէ «Պիտոյից Գրքի» հետեւողութեամբ համառօտած աշխատութիւն մըն է, Տօնական անուն հայ աշխատասիրողէ մը: Երբ ձեռք առի «Պիտոյից Գիրքն» եւ համեմատեցի հարեւանցիօրէն, համոզուեցայ թէ աշխատութիւնս հակառակ բովանդակութեան ընդհանուր նմանութեան, չունի որ եւ է ազերս Պիտոյից գրքին հետ, այլ անկախ գործ մըն է: Որովհետեւ չէր նեղեր ժամանակս երկար յամել գրուածքիս քով, բաւականացած էի առ ժամն համառօտ ցուցակագրել բովանդակութիւնը,*

թողլով ապագային քաղուածքներուս հիման վրայ ուսումնասիրել զայն եւ ճշդել որպիսութիւնը:

Վերջերս մեզի ունեցայ պատեհութիւնն անդրադառնալու դրուածքիս: Համեմատութիւն մը Թէոնի Նախակրթութեանց հետ երեւան բերաւ թէ դրուածքս գլուխ առ գլուխ կը հետեւի յոյն բնագրին, եւ այն՝ նախնական խմբագրութեան. ուստի եւ Երեւանի Թ. 870ի մէջ պահուած է մեզի Թէոնի Նախակրթութեանց հայերէն թարգմանութիւնը:

Որովհետեւ չունիմ այժմ առ ձեռն Երեւանի Թ. 870 ձեռագիրն կամ անոր արտատրութիւնը, պիտի հիմնեմ ուսումնասիրութիւնս այն քաղուածքներուս վրայ, զորոնք կատարած էի 1925ին Երեւան:

2. Թէոնի մասին հիներէն մեզի Սուիտաս հաղորդած է տեղեկութիւններ: Իր բառարանին մէջ կը գրէ Սուիտաս.

Θέων Ἀλεξανδρεύς, φιλόσοφος στωικός, γεγονώς ἐπί Αὐγούστου μετὰ Ἄρειον, ἔγραψε τῆς Ἀπολλοδώρου Φυσιολογικῆς εἰσαγωγῆς ὑπόμνημα, Περὶ τεχνῶν ῥητορικῶν βιβλία γ′ = Թէոն Ալեքսանդրացի ստոյիկեան փիլիսոփայ, որ եկաց առ Աւգոստեաւ յետ Արեայ. գրեաց Մեկնութիւն ի Բնախօսական Ներածութիւնն Ապողղոդորայ եւ յաղագս ճարտասանական արուեստից գիրս Գ:

Եւ պարձեալ.

Θέων Ἀλεξανδρεύς σοφιστής, ὃς ἐχρημάτισεν Αἴλιος. ἔγραψε Τέχνην περὶ προγυμνασμάτων, ὑπόμνημα εἰς Ξενοφῶντα, εἰς τὸν Ἰσοκράτην, εἰς Δημοσθένην, Ῥητορικὰς ὑποθέσις, καὶ Ζητήματα περὶ συντάξεως λόγου, καὶ ἄλλα πλείονα = *Թէոն Ալեքսանդրացի սոփեստէս, անուանեալ Եղիոս. գրեաց զԱրուեստս յաղագս նախակրթութեանց, զՄեկնութիւն ի Քսենոփոն, յԻսոկրատ, ի Դեմոսթենէս, ճարտասանական հրահանգս, եւ խնդիրս յաղագս կազմութեան խօսից. եւ զայլս բազումս:*

Սուիդասի այս կրկին տեղիքները կ'ենթադրեն երկու Ալեքսանդրացի Թէոններ, մին ստոյիկեան փիլիսոփայ եւ երկրորդը սոփեստէս («ճարտասան») կոչուած Եղիոս: Երկրորդի ժամանակի մասին խօսք չ'ըներ Սուիդաս. բայց առաջնոյն համար կ'ըսէ թէ Աւգոստոսի գարուն (31—14) ապրած է «յետ Արիոսի»: Այս Արիոսն է հաւանօրէն Արիոս Դիդիմոս, որ Ալեքսանդրեան գպրոցի վարիչն էր, համբաւուած իբրեւ ուսուցիչ Աւգոստոսի եւ բարեկամ Մեկենասի[1]*: Սուիդասի չեչան՝ «յետ Արիոսի» կարծել կու տայ թէ Թէոն «յետ Արիոսի» եղած ըլլայ Ալեքսանդրիոյ գպրոցի վարիչը. նոյն Սուիդաս այլուր (յառաջն Ἀπίων) կը գրէ թէ Ապիոն յաջորդած ըլլայ նոյն ամպիոնի վրայ «Թէոն գրա-*

---

[1] Wilhelm von Christ, Geschichte der Griechischen Literatur, II, 1⁶ (München 1920), 343.

մաեխկոսի» (διάδοχος Θέωνος τοῦ γραματικοῦ)· Ապիոն Արիոսի աշակերտն էր, եւ կը դործէր Տիբերիոս կայսեր օրով[2]: *Կրնանք ասկէ հետեւցնել թէ Թէոն Սոսիկեան փիլիսոփայ նոյն ըլլայ Թէոն դրամատիկոսի հետ: Իսկ Թէոն սոփեստէսի նոյնութիւնը համանուն սոսիկեանի հետ ենթադրել կու տայ այն պարագան որ Կուինտիլեան իր* Institutiones oratoriae *դրուածքին մէջ (Գ· 6, 48 եւ Թ· 3, 76) երկից կը յիշէ յանուանէ զԹէոն, մէկ անդամ նաեւ Սոսիկեան յորջորջմամբ եւ կ'օգտուի — ուսոի իբր 90ին — անոր Նախակրթութիւններէն*[3]: *Նախակրթութեանց հեղինակի Սոսիկեան մ'ըլլալը համոզիչ կերպով ապացուցած է* G. Reichel[4]:

Սուիդաս Թէոնեանց ընծայած բանասիրական եւ քերականական դրուածոց թիւին մէջ կը յիշատակէ նաեւ երկու աշխատասիրութիւն, որոնք ճարտասանական բովանդակութեամբ են· սոսնք են· περί τεχνῶν ῥητο-

---

[2] *Անդ*, 437: U. v. Wilamowitz-Mollendorff, Asianismus und Atticismus. Hermes 53 (1900), 6—7· *կ'առաջարկէ Թէոնի Նախակրթութեանց Զ· գլխոյն (էջ 217 Walz)* περὶ ἓκ τῶν Ἀρίωνος ἐλέγχων *կարդալ* Ἀπίωνος: *Այս ուղղութիւնը ի նպաստ Թէոնի որ եւ իցէ արժէք չ'ունենար այնու որ ամբողջ այս գլուխը անհարազատ է Թէոնի Նախակրթութեանց, այս պատճառաւ ալ կը պակսի հայերէնի մէջ:*

[3] *Կուինտիլեան կ'օգտուի Թէոնի Նախակրթութիւններէն. հմմտ.* G. Thiele, Hermagoras, ein Beitrag zur Geschichte der Rhetorik. Straßburg 1893, *էջ* 5, *ծ·* 1· G. Reichel, Quaestiones progymnasmaticae. Leipzig 1909, *էջ* 22: Wilamowitz, *անդ*:

[4] *Անդ, էջ* 22—30:

ρικῶν βιβλία γ′ եւ τέχνη περὶ προγυμνασμάτων. Առաջնոյն որպիսութեան նկատմամբ չունինք որեւէ տեղեկութիւն. որովհետեւ ինչպէս յիշուած բազմաթիւ պրուածքներն, նաեւ ասկա չէ հասած մեզի: Ունինք սակայն երրորդը, ծանօթ առ հասարակ προγυμνάσματα, «նախակրթութիւնք» անուամբ: Գալախարները, զորոնք կը պաշտպանէ հոս Թէոն, տրբիւնները, որոնցմէ կ'օգտուի, եւ արտայայտութեան եղանակը մխարան կը վկայեն թէ պրուածքիս հեղինակը դասական մատենագրութեան վերջին շրջանին կը վերաբերի, ուստի եւ իրաւամբ ունի իւր տեղը Ատտալեացոց դարուն: Ըստ E. Nordenի Թէոն պէտք է περὶ ὕψους պրութեան հեղինակին ժամանակակից մնացած ըլլայ[5], ուստի Ա. դարու սկիզբը մօտաւորապէս: Wilamowitz անոր ժամանակը ցոյց կու տայ «առաջին դարու կէսին». von Christ «առաջին դարու վերջն կամ Բ. դարու սկիզբը»[6]. աւելի հին հեղինակներ ուզեցին վնասել իր տեղը անդամ Ե. դարուն, որ ի հարկէ մերժելի էր:

3. Թէոնի Նախակրթութիւնք համանիւթ պրակտնութեան մէջ կը համարուին հնագոյնն եւ արտայայտութեան ոճի տեսակէտէ դիւրընկալունակը: Առաջին անդամ աշխատութեան մէջ ձեռնարկեց Թէոն յօրինել «ճարտասանական կրթութիւններ», դասապիրք մը

---

[5] Ed. Norden, Die antike Kunstprosa, 1. Leipzig 1909, էջ 267, ծ. 2:

[6] Անդ, II, 2[5], 746:

ճարտասանութեան հետամուտներու համար, զոր կը համարէր անհրաժեշտաբար կարեւոր թէ փիլիսոփաներու եւ թէ պատմագիրներու համար: Գործին գիտնական ձեւը պատճառեցաւ որ յաջորդ դարերուն մոռացութեան մատնուի: Յատկապէս երբ լոյս տեսան Բ· դարու վերջին քառորդին Հերմոգենէսի «Ճարտասանական արուեստն» եւ Դ· դարու սկիզբը Ափթոնիոսի «Նախակրթութիւնքը»· անոնք հոգ տարած էին հռետորական արուեստի հրահանգները պարզել եւ օրինակներով դիւրամատչելի ընել հետամուտ ուսանողներու: Այսպէս թէոնի գեղեցիկ աշխատութիւնը տեղի տուաւ նորերուն: Բայց եւ այնպէս ե· դարուն կը տեսնուի նոյնը Նիկողայոս Միւռացւոյ ձեռքը· իսկ Զ· դարուն կը թարգմանուի մինչեւ անգամ հայերէնի:

Այժմեան յոյն օրինակներու մէջ թէոնի Նախակրթութիւնք իրենց սկզբնական ձեւի մէջ չեն հասած մեզի: Լաւ որ թէոն ինքնին նախահոգ եղած է տալ իւր գործին բաժանումները, որոնք կ'ընձեռեն մեզի միջոց, վերականգնելու սկզբնապրին կազմութիւնը գոնէ մերձաւորապէս: Այժմեան ծանօթ օրինակներու մէջ կը պակսին սկզբնապրին վերջին գլուխները, բայց աստի եւեւաոյնութիւն կրած են գլուխները, կերպարանափոխուած է անոնց բովանդակութիւնը, ինչ ինչ գլուխներ ալ դուրս ինկած: Այս փոփոխութիւնները կատարուած են մի միայն այն նպատակով, որ թէոնեան Նախակրթութիւնք

բաւ ձեւին համապատասխանեն Հերմոգենէսի կարգադրին: Ինձ կը թուի թէ Նախակրթութեանց այս կերպարանափոխութիւնը առիթ ունեցած է Զ. դարէն ետքը, որովհետեւ նոյն դարու վերջերը, երբ կը թարգմանուէր Թէոն Հայերէնի, տակաւին իւր անաղարտ ձեւին մէջ էր:

Հայերէն թարգմանութեան դէմ ընդհակառակ թիւննելը ըստ ամենայնի կը համաձայնին այն բաժանումներուն, զորոնք Թէոն տուած է այլ եւ այլ անգամներ իւր Նախակրթութեանց մէջ: Նկատի առնելով այն կազմութիւնը, զոր կը ներկայացնէ հայը, եւ համեմատելով զայն Նախակրթութեանց այժմեան օրինակին հետ, կը տեսնուի նախ թէ դուրս ինկած են ԺԲ.—ԺԵ. գլուխները, այն է ἀνάγνωσις, ἀκρόασις, παράφρασις եւ ἐξεργασία, որոնք առ հաստատակ կը պակսին Հերմոգենեան–Ախթոնեան Նախակրթութեանց: Թէոնի անձանօթ են եւ դոյութիւն չունին հայերէն թարգմանութեան մէջ ἀνάσκευη եւ κατάσκευη, որոնք կը կազմեն այժմեան յոյն բնագրին Զ. գլուխը. եւ G. Reichel իրաւամբ իբրեւ անհարազատ խառնած է զայն: կը կարծէ Reichel թէ Թէոն խօսած ըլլայ նաեւ ἀντίρρησις-ի վրայ. հայ թարգմանութիւնը չ'արդարացներ այս կարծիքը:

Սկզբնապէս եւ այժմեան օրինակին համեմատութիւնն է հետեւեալը (նկատի առնուած է հայ բնագիրը):

Նախերգանք	=	I·
Ա·	=	II·
Բ·	=	V·
Գ· Դ·	=	III, IV·
Ե·	=	VII·
Զ·	=	XI·
Է·	=	X·
Ը· Թ·	=	VIII, IX·
Ժ·	=	XII·
ԺԱ·	=	XIII·
ԺԲ·—ԺԵ·	=	—

Թէոնի Նախակրթութեանց ընտիր հրատարակութիւն մը հոգաց Ch. Walz ի հատորման Rhetores graeci, I (Stuttgart 1832), 145—256· Առկէ արտատպեցին ապա E. Finkh, Stuttgart 1834 եւ L. Spengel, Leipzig 1856 (Bibliotheca Teubneriana):

Կարեւոր քննութիւններէն յիշենք· O. Ph. Hoppichler, De Theone, Hermogene, Aphthonio progymnasmatum scriptoribus. Diss. Würzburg 1884. G. Reichel, Quaestiones progymnasmaticae. Diss. Leipzig 1909, էջ 20—114· Համմա· եւ W. von Christ, Անդ, II, 2⁵· 746—747:

4· Թէոնի Նախակրթութիւնը ըստ հայերէն թարգմանութեան: — Այս տեղ յատուկ կը բերեմ Երեւանի Թ· 870 ձեռագրէն քաղուածքները, իբրեւ քանչիւր հատուածին կից տալով յոյն բնագրին համապատասխան տեղիքները, նաեւ դիմակարգութեան համարները:

ԹԷՈՆԻ ՅԱՂԱԳՍ ՃԱՐՏԱՍԱՆՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆՑ

ΘΕΩΝΟΣ ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΜΑΤΑ

Ք. Յաղագս մանկանց վարժման, յո-
I. *Περὶ τῆς τῶν νέων ἀγωγῆς, ἐν*

րում յաղագս առ հինսն ի կիր
ᾧ καὶ περὶ τῆς παρὰ τοῖς παλαιοῖς χρήσεως

առնելոյ կրթութեանն...
τῶν προγυμνασμάτων.

Բ. Յաղագս Պիտոյիցն: Պէտ են համա-
V. *Περὶ χρείας. Χρεία ἐστὶ συντομος*

ոտն եւ արագ բացերեւութիւն կամ գործ՝
ἀπόφασις, ἢ πρᾶξις,

հանդիպողութեամբ վերբերեալ յորոշեալ
μετ' εὐστοχίας ἀναφερομένη εἴσ τι ὡρισμένον

ինչ դէմս կամ համեմատեալ դիմաց...
πρόσωπον ἢ ἀναλογοῦν προσώπῳ...

Դ· Յաղագս Առասպելի·

III. *Περὶ μύθου.*

Դ· Յաղագս Պատմութեան·

IV. *Περὶ διηγήματος.*

Ե· Յաղագս Տեղւոյ·

VII. *Περὶ τόπου.*

Զ· Յաղագս Արտասանութեան·

XI. *Περὶ ἐκφράσεως.*

Է· Յաղագս Դիմառնութեան·

X. *Περὶ προσωποποιΐας.*

Ը· Յաղագս Ներքողենի եւ Պարսաւանացն·

VIII. *Περὶ ἐγκωμίου καὶ ψόγου.*

Թ· Յաղագս Բաղդատութեան·

IX. *Περὶ συγκρίσεως.*

Ժ· Յաղագս Դրութեան·

XII. *Περὶ θέσεως.*

ԺԱ· Յաղագս Օրինաց·

XIII. *Περὶ νόμου.*

ԺԲ· Յաղագս վերծանութեան եւ վերծանման·

Περὶ ἀναγνώσεος καὶ ἀναγνώσματος.

ԺԳ· Յաղագս Լսելութեան·

Περὶ ἀκροάσεως.

ԺԴ· Յաղագս Տարաստութեան·

Περὶ παραφράσεως.

ԺԵ· Յաղագս Արտագործութեան·

Περὶ ἐξεργασίας.

(ԱՓԹՈՆԵԱՅ ՅԱՂԱԳՍ ՃԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԻ)

ΑΦΘΟΝΙΟΥ ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΜΑΤΑ

ԺԶ. Յաղագս Պիտոյից: — Պէտք են

c. III. *Περὶ χρείας. — Χρεία ἐστὶν*

բացայիշատակք համառօտ, ճաշադիպու-

ἀπομνημόνευμα σύντομον, εὐστόχως

թեամբ ի դէմս ինչ վերլ[ա]բերեալ...

ἐπί τι πρόσωπον ἀναφέρουσα...

5. Ափթոնիոսի Նախակրթութիւնք: — *Առանձին ուշադրութեան արժանի է հայերէն Թարգմանութեան ԺԶ. գլուխը, որ խորագրուած է «Յաղագս Պիտոյից»: Այս հատուածը Պիտոյից գրքի Ա. գլուխը կը կազմէ, եւ իր կարգին կը համապատասխանէ Ափթոնիոսի Նախակրթութեանց Գ. գլխուն: Թէ ի՞նչպէս կցուած է Թէոնի Նախակրթութեանց, կը կարօտի բացատրութեան: Դժբախտաբար եւ ժամանակին փոյթ չեմ տարած այս գլուխը մանրամասն բաղդատելու Պիտոյից գրքին հետ. իսկ այժմ դժուար է ըսել թէ պարզապէս արտագրութի՞ւն մըն է այդ գրքէն, թէ Ափթոնիոսի աշխատութեան թարգմանութենէն գլուխ մը կը ներկայացնէ: Այս հարցին լուծումը պիտի տայ Զեռագրին համեմատութիւնը Պիտոյից Գրքին հետ:*

Ուրիշ տեղ առիթ պիտի ունենանք ապացուցանելու թէ Պիտոյից Գրքի Նախակրթութիւնք փոխատուութիւն են Ափթոնիոսէն. ուստի եւ նախնիք կվից Թէոնի աշխատութեան թարգմանած էին նաեւ Ափթոնիոսի գործը: Թարգ-

մանութիւնը կարող է կատարուած ըլլալ մի եւ նոյն դարուն, բայց հաւանօրէն տարբեր թարգմանչի մը ձեռօք:

6. Խորագիրը: — *Թէոնի Նախակրթութիւնքը, զոր Սուիդաս կ'անուանէր τέχνη περὶ προγυμνασμάτων, «արուեստ յաղագս նախակրթութեանց», Պարիսի Ազգային Մատենադարանի թ. 2918, թղ. 182, կը խորագրէ Θέωνος σοφιστοῦ προγυμνάσματα (140, Walz): Հայ թարգմանութիւնը կը հայացնէ զայն «(Թէոնեայ ճարտասանի) յաղագս ճարտասանական կրթութեանց»: Թ. 870ի ընթերցուածն «Տոնականի» առանց տարակուսի աղաւաղումն է «Թէոնեայ ճարտասանի» ընթերցուածին, որ թարգմանութիւնն է Θέωνος σοφιστοῦ*[7] *յորջորջանքին: Անուան «Թէոնեայ» տառադարձութիւնը կը գտնէ իւր արդարացումը Գրիգոր Մագիստրոսի քով, որ իւր առ Կարուց Թագաւորն Գագիկ որդի Աբասայ գրած թղթին մէջ ունի հետեւեալ տողերը (էջ 96 տպ. Կոստ.). «Զի Թէովնեայն*[8] *արհեստն հռետորական յորդորեալ չարժել զքեզ մակաւեսցէ»: Մագիստրոսի իբրեւ խորագիր գործածած «արհեստն հռետորական» կ'ենթադրէ τέχνη ῥητορική, որ նախասիրուած է նաեւ Պիտոյից գրքի խմբագրչէն (580) իբրեւ «ճարտասանական արհեստ» եւ Ստ. Ասողիկէն (79) «ճարտասանական արուեստ»: Հայ*

---

[7] *Թէոնի թարգմանիչը σοφιστής կը թարգմանէ մերթ «ճարտասան» եւ մերթ «իմաստակ»:*

[8] *Տպ. Թոփչեան. ՀՀ. զԹէոփչեան (էջ 265):*

թարգմանչին περὶ προγυμνασμάτων «յաղագս հարուածանական կրթութեանց» թարգմանութիւնը չնորհատուրելի է. «նախակրթութիւնք» հինեւուն անձանօթ է προγυμνάσματα իմաստով:

7. Նախակրթութեանց հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է այն Յունաբան Դպրոցին մէջ, որ Զ. դարու վերջին քառորդին (572ին եաքը) հիմնարկուած էր հայ վանականներու համար ի Կ. Պոլիս[9]: Թարգմանութեան ժամանակը հաւանօրէն կը զուգադիպի Դիոնեսիոս Թրակացւոյ Քերականական Արուեստի թարգմանութեան հետ, թերեւս ըլլայ նաեւ նոյն թարգմանչի գործն ալ:

Թարգմանութեան արուեստը, բառակերտութեան սկզբունքը, սկզբնադրին հատուածքի մնալու ձգտումը երեւան կու գան հոս ալ, առանց օգտելու գծուած ճանապարհէն:

Թարգմանութեանս չուրջը անդրադրոյն խորհրդածութիւններու մխել վարաժամ է պէտ, քանի մատչելի չէ Նախակրթութեանցս ամբողջական հայերէն բնագիրը: Ապագային կը մնայ պատասխանել նաեւ այն կարգ մը հարցերու, որոնք բնականաբար կը յառնեն իւրաքանչիւր հայերէն թարգմանութեան դասական շրջանի պատկանող յոյն գրուածքի մը, որ կրած է ժամանակի աւերիչ հարուածները:

---

[9] Տես իմ Դասական հայերէնը եւ Վիեննական Մխիթարեան Դպրոցը. Վիեննա 1932. էջ 85—119:

Այս տեղ տարաժամ չեմ համարիր սակայն հերքելու A. Baumgartnerի[10] *այն հաստատութիւնն թէ Թէոնի նախակրթութիւնք աղբիւր ծառայած ըլլան Պիտոյից Գրքի հեղինակին: Օրինակները, զորոնք իբրեւ ապացոյց յառաջ կը բերէ* Baumgartner, *ինչպէս Թէոնեայի հատուածը, անմիջական կապ չունին Թէոնի նախակրթութեանց հետ. կ'ենթադրեն երկրորդ աղբիւր մը, որ նաեւ Նիկոդայոս Միւռացւոյ ձեռքը գտնուած է: Թէոնի աշխատութիւնը կարող էր մատչելի եղած ըլլալ Պիտոյից գրքի հեղինակին հայերէն թարգմանութեամբ, բայց, ինչպէս կ'երեւայ, գեալի աղեցութիւն մը չէ գործած անոր վրայ:*

8· *Թէոնեան հատուածներու խումբ մը յաջողեցաւ ինձ վեր հանել Վիեննայի Միխթարեան Մատենադարանի Թ· 29 հատաքածոյ Ձեռագրին մէջ, որ գրուած է 1746ին*[11]: *Թղ· 199բ—222ա կը ներկայացնէ Ձեռագիրս «Յաղագս ամենայն պիտոյից բանք իմաստասիրաց», որ յէականս նոյն է այն «Բանք իմաստասիրաց» հատաքման հետ, որ յաճախ կը տեսնուի ձեռագիր ժողովածուներու մէջ, եւ հրատարակուած ալ է Սոփերք Հայկականք, Ա·, էջ 9—59: Համեմատութեամբ ուրիշ օրինակներու հոս խառն դասաւորութեամբ են վճիռները, աղաւաղուած բնագրով, յատա-*

---

[10] Adolf Baumgartner, Über das Buch „Die Chrie". ZDMG. 40 (1886), 457—515, *յատկապէս էջ* 461—462:

[11] *Հմմտ· Տաշեան, Ցուցակ, էջ* 163—174:

ւուած եւ ընդարձակուած բովանդակութեամբ[12]: *Թղ. 216ա—219ա ունի «Յաղագս Օրինաց» գլուխ մը, որ բովանդակութեամբ բոլորովին կը տարբերի Թղ. 206ա—207ա նոյն խորագրով պտնուած գլխէն (= Բանք իմաստասիրաց, էջ 46—47): Ս. Գրքէն քանի մը վճիռ յառաջ բերուելէ ետքը, կը յաջորդեն 34 վճիռներ ի բանից Իմաստասիրաց, որոնցմէ 19 վճիռ Թէոնի Նախակրթութեանց «Յաղագս Պիտոյից» գլխէն քաղուած են: Անշուշտ չենք կրնար պատահականութեան վերագրել Թէոնեան այս 19 վճիռներու առընթերագրութիւնը այս տեղ եւ ոչ ալ ուրիշ տղբիւրէ ենթադրել: Սանք ուղղակի «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» Հայերէն թարգմանութենէն փոխ առնուած են. կը պակսին Բանք Իմաստասիրաց հաւաքման սովորական օրինակներու մէջ:*

Կարեւոր կը համարիմ այս վճիռները իրենց ամբողջութեան մէջ յառաջ բերել հոս, առընթեր տալով համապատասխան յունարէններէն: Կան վճիռներ, որոնք երկրորդ թարգմանութեամբ կը գտնուին նաեւ Պիտոյից

---

[12] *Այս խումբէն է նաեւ Վենետիկի Մխիթարեանց թ. 245 Զ. Ոսկեփորիկը (Սարգիսեան՝ Ցուցակ, բ., էջ 656—658), որ Թղ. 1—23ա կը պարունակէ Բանք Իմաստասիրաց գրութիւնը: Զեռագիրը ԺԶ.—ԺԷ. դարէն է: Թղ. 17բ—20ա կը գտնուի «Յաղագս Օրինաց» գլուխը: Ինձ կը թուի թէ այս Զեռագիրը կ'ակնարկուի Նար Հայկազնեան Բառգրքի մէջ «Ոսկեփորիկ» եւ «Պիտոյս» համառօտութեամբ յառաջ բերուած վկայութեանց համար (տե՛ս* Առնւանց, Մանկամարզ, Քաջարոյս *բառերը):*

պրքին մէջ, կամ Ափթոնիոսի եւ կամ Նիկոպայոս Միւռացւոյ ընծայած բնապիրներէ թարգմանուած: Ինչ ինչ վճիռներ ալ կը գտնուին նոր խմբագրութեամբ եւ կամ թերեւս նոր թարգմանութեամբ Բանք Իմաստասիրաց հաւաքման եւ այլ գրուածքներու մէջ, զորոնք նոյնպէս ուզեցինք համեմատութեան առնել:

Դժբախտաբար Թ· 29ի գրիչը չատ անհմուտ անձ մ'եղած է իւր արուեստին մէջ եւ բնապիրները սխալչատ աւանդած: Ուր պէտք էր, մուծեցինք մանր ուղղումներ:

1· «*Դիոգինէս հարցեալ· Զի՞ոդ ոք վաուսուր եղիցի· ասաց· Եւ ոչ միով իւիք վաուաց հոգ տանելով*»:

Διογένης ὁ φιλόσοφος ἐρωτηθεὶς ὑπό τινος, πῶς ἂν ἔνδοξος γένοιτο, ἀπεκρίνατο, ὅτι ἥκιστα δόξης φροντίζων (ՀՂ 203):

2· «*Իսոկրատէս*[13] *ճարտասան գրչագրոյս աշակերտացն աստուածոց մանկունս գոլ ասէր*»:

Ἰσοκράτης ὁ σοφιστὴς τοὺς εὐφυεῖς τῶν μαθητῶν θεῶν παῖδας ἔλεγεν εἶναι (ՀՂ 203, 210):

3· «*Դիոգենէս չնական տեսեալ պատանի մեծատուն անխրատ՝ ասաց· Սա է ազգ արծաթասիրաց*»:

Διογένης ὁ κυνικὸς φιλόσοφος ἰδὼν μειρά-

---

[13] Ջ· *Սոկրատէս*: *Այսպէս նաեւ Վեննաիկի Մխիթարեանց օրինակը· տե՛ս ամբողջութեամբ յառաջ բերուած «Պիտառ»էն նոր Հայկազ· Բառգիրք, Գաղթրոյս բառին տակ*:

χιον πλούσιον ἀπαίδευτον, εἶπεν, οὗτός ἐστι ῥύπος περιηργυρωμένος (203, 211—212):

4. «Թէանոյ պիւթագորեան հարցեալ՝ քանորեա՞յ կին յառնէ մարդ ի թեամուխրոնն լինանէ. ասաց. Յիւրմէն նոյնժամայն, յօտարէն՝ եւ ոչ երբեք»:

Θεανὼ ἡ Πυθαγορικὴ φιλόσοφος ἐρωτηθεῖσα ὑπό τινος, ποσταία γυνὴ ἀπ' ἀνδρὸς καθαρὰ εἰς τὸ θεσμοφορεῖον κάτεισιν, εἶπεν, ἀπὸ μὲν τοῦ ἰδίου παραχρῆμα, ἀπὸ δέ τοῦ ἀλλοτρίου οὐδέποτε (204):

Այս հարուածը կը պոռնկնաեւ Պետրէ գրքին մէջ (էջ 352), թարգմանուած այսպէս.

«Զթէանոյ ոմն Պիթագորական եհարց, եթէ Յետ քանի՞ աւուր կնոջ առ այր մերձաւորութեան արժան է մատանել ի տէրունիան: Եւ նա ասէ. յիւրմէն՝ նոյնօրին. յօտարէն՝ եւ ոչ բնաւ երբեք»: Պետրէ գրքի աղբիւրն է հոս հաւանօրէն Նիկողայոս Միւռացւոյ օրինակն (274, Walz), որ այսպէս ունի.

Θεανὼ ἡ πυθαγορικὴ φιλόσοφος ἐρωτηθεῖσα, πόσον ἔσται ἀπ' ἀνδρὸς γυνὴ προσελθοῦσα τοῖς θεσμοφορίοις, εἰ μὲν ἐξ οἰκείου, παραχρῆμα, ἔφη, εἰ δέ ἀπ' ἀλλοτρίου, μεδέποτε.

Նոյն թարգմանութենէն մաս դաած է հաւատացած Ներսէս Շնորհի առ Կոստաս կայսր գրած նամակին մէջ, հաւանօրէն օտար գրչէ ներմուծուած, ուր հետեւեալ փոփոխութիւնը կրած է (Սերիոս, էջ 132).

«Զթէանոյ ոմն կին մարդ պաշակերտ

պիւթագորայ հարցեալ եղեւ, թէ ցեա քանի՞ աւուր մերձաւորութեանն ի կին մարդ, արժան է յարքունիս մտանել: Եւ նա ասէ· Ցիւրմէն աւրէն է· յաւտարէն՝ եւ ոչ բնաւ»:

Կը գտնուի նաեւ Բանք Իմաստասիրաց հաւաքման մէջ հետեւեալ ձեւով·

«Զթէոփաս[14] ումն կին պիթագորական հարցեալ թէ ցեա քանի՞ աւուր մտցէ ի տուն կուց այր որ լինի ընդ կնոջ· ասէ· Ցիւրն՝ նոյնաւրին, եւ յաւտարին՝ ոչ բնաւ»:

Արդէն Baumgartner[15] եւ Հ· Յ· Տաշեան[16] նկատած էին թէ Սեբէոսի հատուածը կախում ունի Պիտոյից գրքէն: Հ· Տաշեան կը ժխտէ սակայն Պիտոյից գրքի ուղղակի կախումը թէոնէն, զոր կը հաստատէր Baumgartner, եւ կը միտի ընդունիլ թէ հոս Պիտոյից գրքին աղբիւրն եղած ըլլան «Բանք Իմաստասիրաց»: «Նախ խօսելով, կը գրէ Տաշեան, թէ՛ Բանք Իմաստասիրաց եւ թէ՛ Պիտոյից գիրքն կրնան յիշեալ կտորն՝ իրարմէ անկախ՝ մի եւ նոյն յոյն բնագրէն թարգմանած ըլլալ: Բայց աւելի հաւանական կ'երեւայ ընդունիլ որ Պիտոյից Գրոց հեղինակը Բանք Իմաստասիրաց գրութեան խօսքն գործածած ըլլայ, բայց ոչ միշտ բառ առ բառ օրինակած անկէ: Սեբէոս ստուգիւ կարդացած է Պիտոյից Գրոց խօսքը, բայց նաեւ Բանք Իմաստասի-

---

14 Զ· գթէոփաս:

15 Անդ, էջ 465—466:

16 Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք· Ա·: Վիեննա 1895, էջ 215—218:

բաց. որով մերթ մխոյն, մերթ մխոյն հետ կը մխաբանի»:

Ինձ կը թուի թէ Թ. 29էն յառաջ բերուած հատուածը Թէոնեան Նախակրթութեանց հայերէն թարգմանութենէն վերցուած է: Իսկ Պիտոյից գրքը աչքի առաջ ունեցած է Նիկոպոլսոյ Մխիթարեան Նախակրթութիւնքը եւ օգտուած է անկէ ապաւօրէն: Θεσμοφορεῖον Թէոնի թարգմանիչը տառադարձած է պարզապէս «Թեսմոփորոն»: Ըստ իմաստին է «Օրէնատու» Դեմետրեայ տաճարը, ուր կը հաւաքուէին կանայք: Պիտոյից գրքի թարգմանիչը հայացուցած է «տէրունիք» եւ մեկնած «ի տէրունեան տաճար». զոր բանիմաս-տասիրաց հաւաքման հելլինակը վերածած է «տուն կուց»: Սերիոսի «յարքունիս» ձեւը առանց տարակուսի պատահութիւնն է «ի տէրունիս» բառին. ուստի երկուքն ալ կը գտնուին Պիտոյից գրքի պղեցութեան տակ:

5. «Ալեքսանդրոս Թագաւորն ի վերայանցեալ եկաց Դիոգենի մինչ դեռ ի քուն կայր. ասաց. Ոչ է պարտ զամենայն գիշերն ի քուն լինել խորհրդականի առն: Ասաց. Որում ժողովուրդք յանձն են <եւ> այսքան հոգք»:

Ἀλέξανδρος ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς, ἐπιστὰς Διογένει κοιμωμένῳ, εἶπεν, οὐ χρὴ παννύχιον εὕδειν βουληφόρον ἄνδρα. Καὶ ὁ Διογένης ἀπεκρίνατο, ᾧ λαοί τ' ἐπιτετράφαται καὶ τόσσα μέμηλεν (205):

Այս հատուածը Հոմերոսի Իլիականէն է,

պր նաեւ Սուան կալլխթենէս Ալեքսանդրի վարքին մէջ (էջ 2, տպ· Վեննաե·) յառաջ բերած է· «Ոչ է պարտ եւ արժան զգիշերն ամենայն ի քուն կալ առն խորհրդաբերի, որում ժողովուրդք յանձն (տպ· յանձին) են եւ այսքան հոգք»:

6· «Դիոգենի տեսեալ մանուկ, զի ուտէր թան, զմանկավարժն մականաւ եհար»:

Διογένης ὁ κυνικὸς φιλόσοφος, ἰδὼν ὀψοφάγον παῖδα, τὸν παιδαγωγὸν τῇ βακτηρίᾳ ἔπαισε (205, 211):

Այս հատուածը ուրիշ թարգմանութեամբ·

«Դիոգենէս համբակ տեսանելով ստահակեալ, զմանկածուն տանջեաց ասելով· Ընդէ՞ր այդպէս դաստիարակես» (Գիրք Պլուտոսի, 341): Ինչ եաքը՝ «զդաստիարակն ջնեալ պատուհասէր» (343):

Նոյնը Ա· Օրինակին մէջ (էջ 342)· «Դիոգենէս տեսեալ զմանուկ ստամբակ, զմանկածուն գաւազանաւն եհար»:

Պլուտոսի գիրքը կախում ունի հոս Ալբոնիոսէն, որ այսպէս ունի·

Διογένης μειράκιον ἑωρακὼς ἀτακτοῦν τὸν παιδαγωγὸν ἔπαισεν, ἐπειπὼν, τί γὰρ τοιαῦτα παιδεύεις (Ալբոնիոս, 63 Walz):

Այս տեղ ուշագրաւ է թէոնի յառաջբերութեան մէջ ὀψοφάγος բառը, որ կը նշանակէ «փափկակեր, առանց հացի թացան (թան, քաղցուեղէն եւն) կերող», զոր հայը թարգմանած է «զի ուտէր թան»: Ալբոնիոս

(եւ Նիկ. Մխոտպի, 272) բառիս փոխարէն ունին ἄταχτοῦν, «սուահակեալ», «սոամբակ»: Պիտոյից գրքի երկրորդ ձեւն՝ «գաւազանաւ եհար» կը յիշեցնէ Թէոնի բնագիրը:

7. «Երկուսրեակ փողահար ըմբռնեալ ի չնուքեանն, գանուանէն կախեաց»:

Δίδυμος ὁ αὐλητὴς ἄλους ἐπὶ μοιχείᾳ, ἐκ τοῦ ὀνόματος ἐκρεμάσθη (205—206, 212):

8. «Պիթագորի հարցեալ թէ քանիօն է մարդկան կենցաղս, ի վեր ելեալ ի տանիսն հետացաւ սակաւ»:

Πυθαγόρας ὁ φιλόσοφος, ἐρωτηθείς, πόσος ἐστὶν ὁ τῶν ἀνθρώπων βίος; ἀναβὰς ἐπὶ τὸ δωμάτιον, παρέκυψεν ὀλίγον (ՀՂ 206):

9. «Ղակոնացի[17] այր հարցեալ. Ո՞ւր գահմանս երկրին ունին Ղակեդեմոնացիքն, եցոյց զնիզակն»:

Λάκων ἐρομένου τινὸς αὐτὸν, ποῦ τοὺς ὅρους τῆς γῆς ἔχουσι Λακεδαιμόνιοι; ἔδειξε τὸ δόρυ (206):

Պիտոյից Գիրքը (350) ունի հատուածս՝

«Ձլակոնացի ումն հարցեալ, թէ ո՞ւր սահմանք Սպարտայ. եւ նորա զնիզակն ցուցեալ (տպ. ցցեալ) ասէ. Յա՛յսմ վայրի»:

Λάκων ἐρωτηθεὶς, τίνες ἂν εἶεν τῆς Σπάρτης οἱ ὅροι, τὸ δόρυ ἔδειξεν (Նիկ. 277):

Պիտոյից գիրքը նաեւ հոս Նիկոդայոս Մխոտպւոյ օրինակն աչքի առաջ ունի: Յցեալ անշուշտ պէտք է կարդալ ցուցեալ:

---

17 Ձ. Ղակոնացի... Ղակեդեմոնացիքն:

Այս հատուածի պղպեղութեան տակ հաւանօրէն կազմուած է Մովսէս Խորենացւոյ առածը (Ա· 7)· «*Սահմանք քաջաց զէնք իւրեանց· որքան հասանէ, այնքան ունի*»:

10· «*Նոյն այր հարցեալ· Ո՞ւր պարիսպ Սպարտայ· ի վեր առեալ զվահանն ասաց*»:

Այս հատուածը կը պահպի այժմեան յոյն բնագրին մէջ: Նախադասութիւնը թերի կ՚երեւայ· պէտք է լրացնել· «ասաց· Յայսմ վայրի»:

11· «*Բիոն իմաստակ զարծաթախրութիւնն մայրաքաղաք ասէր ամենայն չարութեանն*»:

= *Βίων ὁ σοφιστὴς, τὴν φιλαργυρίαν μετρόπολιν ἔλεγε πάσης κακίας εἶναι* (206—207):

12· «*Իսոկրատէս*[18] *խրատ տայր աշակերտացն յարդել եւ մեծարել համարել քան զծնողս վարդապետս· զի նոքա կենդանի են պատճառ, իսկ սոքա բարիոք կենդանի*»:

Ἰσοκράτης ὁ ῥήτωρ παρήνει τοῖς γνωρίμοις, προτιμᾶν τῶν γονέων τοὺς διδασκάλους, ὅτι οἱ μὲν τοῦ ζῆν μόνον, οἱ δὲ διδάσκαλοι καὶ τοῦ καλῶς ζῆν αἴτιοι γεγόνασιν (Թէոն 207):

13· «*Դիոգինէս* [ասէ] *տեսեալ համբակ կարի առաւել զարդարեալ՝ ասէ, թէ* <*առ*> *արս թշուառական*[19] <*են*> *եւ թէ առ կանայս անկրաւ են*»:

Διογένης ὁ φιλόσοφος, ἰδὼν μειράκιον περισσῶς καλλωπιζόμενον, εἶπεν· εἰ μὲν πρὸς

---

[18] Ձ. *Սոկրատէս*:
[19] Ձ. *Թշուառականս*:

ἄνδρας, ἀτυχεῖς, εἰ δὲ πρὸς γυναῖκας, ἀδικεῖς (208):

14. «Ալեքսանդրոս յորդորեալ ի բարեկամացն ինչս ժողովել, ասաց. <այլ այս> օգուտ ինչ <ոչ> արար <եւ> ոչ կրնասի[20]»:

Ἀλεξανδρος ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεύς, παραχαλούμενος ὑπὸ τῶν φίλων συναγογεῖν χρήματα, εἶπεν, ἀλλὰ ταῦτα οὐκ ὤνησεν οὐδὲ Κροῖσον (208):

15. «Դամոն[21] մանկամարդ ոտիւք կաղ էր. պղպեղոյ կօշկացն, լցի՛ւ, ասաց, թէ յարմարիցի պղոյն»:

Δάμων ὁ παιδοτρίβης χωλοὺς ἔχων τοὺς πόδας χλαπέντων αὐτοῦ τῶν ὑποδημάτων, ἔφη εἴθε ἐναρμόσειε τῷ χλέπτῃ (208):

16. «Ալեքսանդրոս հարցեալ՝ ո՞ւր ունիցի գանձան. Ի սուսա՛, ասէ, ցուցեալ զբարեկամն»:

= Ἀλέξανδρος ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς, ἐρωτηθεὶς ὑπό τινος, ποῦ ἔχει τοὺς θησαυρούς ἐν τούτοις, ἔφη, δείξας τούς φίλους (208):

Սոյն հատուածս Պլուտարքի Գիրքն (345) ունի.

«Ալեքսանդրոս Մակեդոնացի հարցեալ յումեմնէ. Ո՞ւր են քո գանձք. զսիրելին ցու-

---

[20] Այս վճիռը խանգարուած է Զեռագրին մէջ. «ասաց. Ինչ օգուտ արար ոչ կրնասի»:

[21] Զ. Դամոն: Վեննեթիկի Մխիթարեանց օրինակը՝ «Դամոն». տե՛ս Նոր Հայկ. Բառգիրք, Մաւկամարգ բառին տակ. յառաջ բերուած «Պլուտառ»էն:

ցեալ ասաց. Ի տուսա»: Որովհետեւ նոյնը յառաջ կը բերէ նաեւ Լիբանիոս, հաւանական է կարծել թէ Պիտոյից Գիրքը նոյն աղբիւրէն առած է հատուածս, ուստի անկախ թէոնի հայերէն թարգմանութենէն:

17· *«Դիոգենէս տեսեալ զհամբակ ի չանտանէ քարինս արտաքս ընկենլով. Դադարեա, ասէ, պատանեակ, զուցէ չզխտելով հարցես զհայր»:*

Διογένης ὁ Κυνικὸς φιλόσοφος, ἰδὼν μειράκιον ἐκ μοιχοῦ λίθους βάλλον εἰς ἀγοράν, παῦσαι ἤφη, παιδίον, μὴ ἀγνοοῦν παίσῃς, τον πατέρα (209—210):

18· *«Անտիթենէս որ էր Ատտիկեցի, երթեալ յԱթէնս եւ հարցեալ. Ուստի՞. Ի Գաղեդեմոնիայ (Զ. Գաղեդոնիեայ) ի կանանոցէն, ասէր, յառնանոցն գալ»:*

Ἀντισθένην Ἀττικόν γε ὄντα παραγενόμενον Ἀθήνηθεν εἰς Λακεδαίμονα, ἐκ τῆς γυναικωνίτιδος λέγειν εἰς τὴν ἀνδρωνῖτιν ἐπιέναι (215):

Հատուածս ծանօթ է նաեւ Նոր Հայկ. Բառգրքին, այս անգամ «Ոսկեփորիկ»է. տե՛ս Առնանոց բառին տակ:

Ցոյն բնագիրը եղծուած, աղաւաղուած է. ուղղելու է ըստ հայոյն: Համեմատէ առ այս Նիկողայոս Միւռացւոյ օրինակը, ուր խօսքը Դիոգենի բերանը դրուած է եւ «առ-

նանոց» ներկայացուած Ղակեդեմոնիա, իսկ Աթէնք «կանանոց». կ'ըսուի՝

Διογένης ἐκ Λακεδαίμονος εἰς Ἀθήνας ἰὼν, πόθεν ποῖ βαδίζεις ἐρομένου τινὸς, ἐκ τῆς ἀνδρωνίτιδος ἐπὶ τὴν γυναικωνῖτιν εἶπεν (275):

= Դիոգենէս ի Ղակեդեմոնիոյ եկեալ յԱթէնս, հարցաւ յումմանէ. Ուստի՞ եւ յո՞ երթաս: Յառնանոցէ անտի, ասէ, ի կանանոց անդր»:

Նկատմամբ Առնանոց եւ կանանոց բառերու պրծածութեան համեմատէ Փիլոնի հետեւեալ տեղիքները. «Իսկ հատարակ պարկեշտանոցս այս... կրկին պաւիթ է. մին յառնանոցն եւ միւսն ի կանանոցն զաւուցեալ եւ արուեալ» (Յղ. վարուց կենաց առաքեանի, էջ 14, տպ. Վէնետիկ 1892): Իսկ Յղ. լինելութեան. Դ. 15 (էջ 256, տպ. Վէնետիկ 1826) կը գրէ Փիլոն. «Հոգւոյ իբր տան, է որ առնանոց է եւ է որ խորագնիւն. արդ առնանոցն վայր է, որում դէպ եղեւ բնակել արու խորհուրդք... խորագնիւն, տեղի է, յորում չէին բնակել բարք կանացիք»: Այս եւ նման բառեր կարող են կռուան ծառայել հաստելու թարգմանչին նոյնութեան:

19. «Պիտտակոս հարցեալ եթէ ծածկի՞ ոք յաստուածոց վատթար ինչ գործելով. ասաց. Եւ ոչ ընդ միտ ինչ ածելով»:

Πιττακός ὁ Μιτυληναῖος ἐρωτηθεὶς, εἰ λανθάνει τις τοὺς θεοὺς φαῦλόν τι ποιῶν; εἶπεν οὔ, οὐδὲ διανοούμενος (203, 211):

թէոնի Նախակրթութեանց հայերէն թարգմանութեանս մասին թող բաւական համարուին տողերս իբրեւ նախապատրաստական տեղեկութիւններ: Մեր վիճակն է հայերէն բնագիրը ամբողջութեամբ հրատարակուած տեսնել:

ԺԵ.

ՅԱԿՈՒԲ ՆԵՏՐԱԲԵՆՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՐԹԿԼԻ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՄԸ ԾԵ. ԹԱՐՈՒ ԵՐԿԲՈՐԴ ԿԷՍԷՆ

(† 1501)

ԺԵ.

ՅԱԿՈԲ ՆԵՏՐԸԲՆՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԾԿԷԻ

ՀԱՑ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՄԸ ԾԵ. ԴԱՐՈՒ ԵՐԿԲՈՐԴ ԿԷՍԷՆ

(† 1501)

Դեռ վտրճ չէ եղած ուրուագծելու եպիսկոպոս բանաստեղծիս կենսագրութիւնը, ստուգելու անոր ժամանակն եւ ամփոփելու անոր ցիր ու ցան գրական արտադրութիւնները: Առաջին վտրճն է այս:

Նկատմամբ բանաստեղծիս անձին եւ ժամանակին ակնարկութիւն մ'ըրած է Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեան[1], նոյնացնելով զինքը 1464ին յիշուած Յակոբ քահանային եւ 1467ին յիշատակուած Յակոբ եպիսկոպոսին հետ: Անոր գրութիւններուն մասին հարեւանցիկ նկատողութիւններ ըրած են Ն. Քարամեանց[2] եւ Կ. Կոստանեանց[3]: Գրուածքներէն ծանօթ են հրատարակի վրայ երեք տաղ միայն:

---

[1] Ղ. Վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք Հայոց, Կ. Պոլիս 1888, էջ 219, ծ. 1 եւ 229, ծ. 2:

[2] Արարատ, 1895, էջ 91:

[3] Նոր ժողովածու, Բ.: Տփղիս 1892, էջ 19—20· «Մենք անկարող ենք որոշել թէ Արծկէացին կամ Նետրաբենցը եւ այս Յակոբ [Թոխաթեցի] երէցը նո՞յնն են. պարզ է, որ երկուսն էլ եթէ ոչ աւելի վաղ ժամանակներուն զէթ ժէ. դարու սկիզբներուն մարդիկ են»:

Յակոբ Նեստորենց մեծահանճար բանաստեղծներէն չէ անշուշտ: Բայց եղած է իր դարուն համար ականաւոր դէմք մը, մոքով «չնորհածաւալ», անձամբ «հեզ եւ խոնարհ եւ ամենայն չնորհօք լի», արուեստով «քաջ քարտուղար», այսինքն գրիչ, եւ հմտութեամբ «անյաղթ փիլիսոփայ», որով քալճայն եղեգիչ պէտք է իմանալ: Իր գրուածքները կարդացուած են ախորժամբ, նաեւ երգուած եկեղեցիներու մէջ:

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յակոբ ծնած է Արծկէ ծովահայեաց քաղաքը, Բզնունեաց ծովակին ափանց վրայ տարածուած: Նեստորենց[4] տոհմէն էր. որդի Ներսէս քահանայի եւ Մաթուն Մելիքի: Իր եղբայրն էր Ղազար քահանայ, որ «չնորհալից» կը յորջորջուի. անոր խնդրանքով գրած է Յակոբ «Սքանչելի սուրբ Նշանդ պատուեալ» տաղը: Ղազար[5] վախճանած է 1491ին, Թող-

---

[4] Անունս Նեստորենց Ձեռագիրներէն ոմանք կը ներկայացնեն «Ներսոարենց» սրբագրուած՝ «Նեստարենց» (էջմ. 282). «Նեսարենց» (Ա.յտըն). «Նեսարեց» (Պարիս) եւն: Ուղղագոյնն է անշուշտ Նեստորենց, ինչպէս ունի՝ չորս անգամ կրկնուած՝ Զաքարիա դպիրը, Յակոբի եղբօրորդին, իւր ինքնագիր Քիշատակարաններու մէջ (տե՛ս վարը):

[5] Թէպէտ իրեն ժամանակակից եւ հայրենակից, բայց ուրիշ անձնաւորութիւն է Ղազար գրիչ, որդի Հազարբէկի եւ Շահաստանի, որ 1465ին օրինակած է Ա.րծկէ Ոսկեփորիկ–Տօնական մը (թ. 38 Տիւբինգենի հայերէն Ձեռագրաց): Հաւանօրէն սա է նաեւ 1475ին նոյն տեղ օրինակուած Քայամաւուրքին գրիչ Ղազարը (թ. 11 Հայերէն Ձեռագրաց Մաղնիսայի. Տ. Վ. Պալեան, Ցուցակ, էջ 34—36):

լով իւր կինն Դուվլաթ եւ որդիքն եղբօրը խնամքին: Ասոնցմէ Զաքարիա դպիր մանուտրապէս վայելեց իւր հօրեղբօր դուքին ու հոգածութիւնը: Իւր եղբօր մահը լացաւ Յակոբ առանձին ողբով:

Թէ ո՞վ իրեն դաստիարակ ունեցաւ Յակոբ, յայտնի չէ: Հաւանօրէն իւր հօրը՝ Ներսէս քահանայի առաջնորդութեան տակ առաւ անիկա ուսման նախատարերքը եւ զարգացուց ապա ինքնօգնութեամբ: Ինքն ալ կոչուած էր քահանայութեան: Չափահաս տարիքին առաւ իրեն կին Մեհրուբանը. բայց երկար չկրցաւ վայելել անոր սէրը: Մեհրուբան 1464ին յառաջ կը վախճանի, ինչպէս կ'երեւայ՝ անծնունդ: Յակոբ այրիացած՝ կ'առանձնանայ Աբծկէի Սքանչելագործ Ս. Նշան վանքը. ու կը նուիրուի խորհրդապաշտ կեանքի եւ գրական գրաղումներու:

Սքանչելագործ վանքը Բզնունեաց գաւառի ամենանշանաւոր արքայերն եւ ուխտատեղին էր: Դիրքն, օդն ու ջուրն եւ ամէն ինչ սքանչելի: Արեւելեան կողմէն կը տարածուին վանքին առաջ Արկէ քաղաքի որթատունկ եւ մրգաւէտ այգիները. անոնց կից են մարգագետինները, որոնք կը հասնին մինչեւ ծովին եզերքը: Ծովն իւր երկնագոյն մոյգ-կապոյտ մակերեւոյթովը նոր հրապոյր կ'ընծայէ այդ գրաւիչ տեսարանին: Հարաւէն կը ցցուին Նեմրութ ու Գրգուռ հրաբխային լեռները. եւ հիւսիսէն կը բարձրանայ սպիտակափառն Սեւան: Ամբողջութեամբ գաւառին առատա-

բուղխ ջրամբարն է : Բուսականութեամբ հարուստ անդերն ու անդաստանները իրենց երեսը դէմ տուած դէպի արեւելք, դէպի Վարագայ լեռը կը ծիծաղին ուրախադէմ, հայցելով Վարագայ Ս. Նշանին պահպանութիւնը իրենց աշխարհին վրայ :

Վանքն ունի իւր սեպհական կալուածները. իր թեմին կը պատկանին չրջակայ աւելի քան երեսուն հայարնակ գիւղերը[6] :

Յակոբ հմուտ էր գրչութեան արուեստին. կ'անուանուի «քաջ քարտուղար» : 1464ին Գուլչատ Խաթունի յանձնարարութեամբ կ'օրինակէ Աւետարան մը, «ի քաղաքին Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարի մօրս լուսոյ Աստուածածնի եւ Ս. Ստեփանոսի Նախավկայի եւ մերոյս մենաստանի Սքանչելագործ Ս. Նշանի». հոս կը խնդրէ յիշել «զախմար գրիչս Յակոբ («քահանայ») եւ զծնողան իմ զՆերսէս քահանայն՝ զիոխեցեալն առ Քրիստոս եւ զԽաթուն Մէլիք եւ զեղբայրն իմ զՆորհալից քահանայն Ղազար. եւ զամուսին իմ զՄեհրուբանն զիոխեցեալն ի Քրիստոս»[7] :

Յիշատակարանիս վերջը կը խնդրէ յիշել «զՄինաս եպիսկոպոսն զիոխեցեալն ի Քրիստոս եւ զԱստուածատուրն» : Փիրղալէմեան եպիսկոպոսիս անուան կից կը ծանօթագրէ. «Թերեւս էր սա վանահայր Սքանչելագործայ

---

[6] Գէորգ Շէրենց, *Արբաւայրեր* : Թիֆլիս 1902, էջ 94—96:

[7] Փիրղալէմեան, *Նօտարք*, էջ 218—219:

ուխտին եւ դէտ վիճակին Բզնունեաց»: Իսկ Աստուածատուր ըլլայ Թերեւս տեղապահը:

Յակոբ այս միջոցին դեռ «քահանայ» էր: Հաւանօրէն ինքն եղաւ Մինաս եպիսկոպոսի անմիջական յաջորդը Բզնունեաց աթոռին վրայ: Յամենայն դէպս երեք տարի յետոյ կը հանդիպինք մենք իրեն եպիսկոպոսական տիտղոսը գործած: 1467ին կ'օրինակէ ուրիշ Աւետարան մը. Յիշատակարանին մէջ կը գրէ. «Եւ արդ գրեցաւ սա ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի տաճարիս եւ Ս. Նշանիս Պատերազմի. ի թուին Հայոց ՋԺԶ ի թագաւորութեան որդւոյ Ջհանշայի՝ Հասան Ալիի միրզին. եւ ի կաթողիկոսութեան տեառն Ըռըստակէսի ընդհանուր Հայոց, Աղթամարայ՝ տեառն տէր Ստեփաննոսի: Յայսմ ամի, յորում Ուզուն Հասան զՋհանշէն կոտորեաց. եւ մեք յահ ենք եւ ի վախ եւ ի գառնութեան ժամանակի. (գրեցաւ) ձեռամբ Յակոբ եպիսկոպոսի»[8]:

Ուրիշ Աւետարան մ'ալ կ'օրինակէ «Յակոբ եպիսկոպոս» սատարութեամբ իւր եղբօրորդւոյն «Զաքարիա գպրի», «ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի եւ Սքանչելագործ Ս. Նշանի» 1499ին «ի խնդրոյ Ստեփաննոսի որդւոյ Մովսէսի»[9]:

---

[8] Փիրղալէմեան, անդ, էջ 229: Ծանօթութեան մէջ կը գրէ Փիրղալէմեան. «Ինձ թուի թէ Նետրարենց երպասաց Նշանաւոր եպիսկոպոսն է»:

[9] Աւետարան Օճախ գեղջ Շիրակայ (ի հաւաքմանց Հ. Մ. Պատուրեանի):

Ուրիշ անձ է տէր Յակոբ գրիչ որդի Յովհաննէս քահանայի, որ 1482ին օրինակած է Մովսէս գրչի հետ Յայսմաւուրք մը[10] եւ 1500ին առանձին՝ Աւետարան մը[11], երկուքն ալ յԱրծկէ: Մովսէս, որ 1502ին յԱրծկէ օրինակած է Աւետարան մ'ալ[12], հաւանօրէն նոյն է այն Մովսէսի հետ, որուն խնդրանքով յօրինած է Յակոբ Նեարսենց իւր տաղն ի Ս. Գէորգ «ՅԱստուածոյ ընդրեցար դու բարի» սկզբնաւորութեամբ:

Յակոբ Նեարսենց եպիսկոպոս վախճանեցաւ 1501ին, Հայոց ՋՇ թուականութեան: Ի եղբօրորդին Զաքարիա գրիչը այս թուին կ'օրինակէ Մաշտոց մը, որուն Յիշատակարանին մէջ կ'արձանագրէ չատ կարեւոր տողերս[13].

«Յիշեցէք ի Քրիստոս զհոգուն գրիչս Զաքարայ զգրիս եւ զծնօղս իմ զՂազար քահանայն եւ զմայրն իմ զԴաւվլաթն եւ զեղբարսն իմ զԿարապետ նորընծա քահանայն եւ զՅովանէսն եւ Ներսէս եւ զԴարմանն: Եւ զհօրեղբայ(ր)ն իմ (*Զեռ. մի՛*) շնորհածաւալ եւ զքաջ քարտօղարն եւ զյանձնապէտ փրլիսոփայն զՅակոբ եպիսկոպոսն յիշեցէք ի Քրիստոս· զի յայսմ աւի փոխեցաւ առ Աստուած· եւ խիստ

---

[10] *Հ. Յ. Քօսեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց կարնոյ գիւղերու, թ. 8, Յայսմաւուրք երկնէստ գիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ:*

[11] *կը յիշուի ի Ձեռագիրս Ախլցխայի (ի հաւաքմանս Հ. Մ. Պոտուրեանի):*

[12] *Աւետարան ի ձեռագիրս Տարօնոյ:*

[13] *Էջմ. թ. 214:*

կսկծացոյց զսիրտըս իմ· զի հեռացայ ի ֆաղցրատեսութենէ նորա· զի հեզ էր եւ խոնարհ եւ ամենայն շնորհօք լի» (*թղ*· 213 *ա*)։

«*Դարձեալ ապաչեմ զձեզ մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ*, զՅակոբ եպիսկոպոսն որ մականուն Ներսարեանց ասեն, *յիշեցէք ի Քրիստոս եւ Աստուած ողորմի ասացէք*· որ ուսուցեր է ինձ զարուեստս գրչութեան· *եւ սխալանաց եւ խոչորանացս անմեղադիր լերուք, զի զեռ նո(ր)ուսում էի*» (*թղ*· 213 *բ*)։

«*Քրիստոս Աստուած ողորմի ասացողի պոյս*... *եւ ինձ զծնողս մեղաւոր Զաքարեայ սարկաւագին եւ ծնողացն իմ Ղազար քահանային եւ մօր իմոյ Դուլաթին եւ* հօրեղբարւրն իմ Յակոբ եպիսկոպոսին, որ մականուն Ներսարեանց ասեն։ *Աստուած ողորմի ասացէք նոցա եւ Աստուած ձեզ ողորմեսցի· ամէն*։»

Սոյն Զաքարիա 1511*ին ի վայելուճի Մկրտիչ վանից հօր գրած Աւետարանի մը մէջ*[14] *մխիթարեմ կը յիշէ իւր հօրեղբայրը*· «*Աստուած ողորմի ասացէք ինձ Զաքարիայ սարկաւագի եւ ծնողացն իմ Ղազար քահանայի եւ Դաւլաթի. եւ եղբարցն իմ կարապետ կրօնաւորի եւ Ներսէսի. եւ փոխեցելոցն առ Աստուած Յովանիսին եւ Դարմանին եւ քրեթացն Սրդունին եւ Մահտումին. եւ* հօրեղբօրն իմ Յակոբ եպիսկոպոսին որ մականուն Ներսարեանց ասի»։

---

[14] *Պահուած Տիւրինդէնի Համալսարանի Մատենադարանի հայերէն Թ*· 27 *ձեռագրին մէջ, թղ*· 313*ա*։

Արծկէի աթոռին վրայ Յակոբ եպիսկոպոսին յաջորդն եղած կ'երեւայ տէր Ներսէս: Մովսէս գրիչ իւր 1502ին «ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ Ս. Աքանչելագործին եւ պատերազմի Ս. Նշանին եւ Ս. Աստուածածնին» օրինակած Աւետարանը կ'ասարտէ «ի հայրապետութեան տեառն Ներսիսի»: Զինքը կը յիշէ նաեւ Գրիգոր աբեղայ իւր 1502ին օրինակած ձառընտրին մէջ[15]: կարեւոր կը համարիմ յառաջ բերել ցիշատակարանը ամբողջութեամբ, ուր պատկերացուած է Արծկէի քաղաքական եւ տնտեսական կեանքը 1500—1502 տարիներուն, երբ կը վախճանէր Յակոբ եպիսկոպոս:

«Փառք... որ ետ կարողութիւն Գրիգոր աբեղայի, հասանել ի յաւարտ գրոցս որ կոչի ձառընտիր, ի թվականիս մերում ի Ջ եւ ծՍ, ի դառն եւ ի դժար ժամանակի, որ կամք յերերի՝ւ ի տատանի:

Զի ազգն Սաւֆեաց ելին ի ՋԽԹ (1500) թվին եւ զօրաժողով արարեալ ի յերզնկայն, եւ դիմեալ ի յարեւելս հասին ի դուռն Ալանաց եւ առեալ զՇամախի եւ զամենայն տունն Շրւանայ որ են Աղուանք. եւ նոտան անդ տարի մի եւ արարին չատ աւերք: Եւ այժ առնալ անտի դիմեցին ի վերայ Ալանդ վոստիչահին Թաւրիզոյ եւ ի դիմի հարեալ կոտորեցին զնա յանխնայ եւ վախստական արարին, եւ ինքեանք առեալ զթախթըն Թաւրիզոյ

---

[15] Ձառընտիր Մշոյ Առաքելոց վանքին:

նատան. եւ սիրեաց կարմիր գտակն Ատրպատականան տանս: Եւ ի մէս ամին դարձեալ գնացին յԵրզնկայն հետեւեալ տարին. եւ նա եւս եւ անտի վախուցեալ գայ ի Թաւրէզ. եւ անտի էջ ի Պաղտատ. իսկ Սօֆին դարձեալ եկն ի Թաւրէզ. եւ կալաւ զամենայն աշխարհս. եւ արարին չատ աւերք. եւ բազում արեան հեղմունք. եւ անխնայարար կոտորեցին զազգն Տաճկաց յամենայն տեղիս զայնոսիկ որ զինուորք էին լեալ: Եւ եկեալ ի յԱրճէշ եւ յԱրծկէ նատան եւ երկու անգամ Թալանեցին. եւ թողեալ գնացին: Իսկ Քուրթն ի կողմանցն Բաղիշոյ եկեալ էառ զԱրծկէ եւ ամրացաւանդ: Յետոյ եկեալ Սօֆին. եւ եղեւ չատ կռիւ եւ աղմուկ եւ այլ ոչ կարաց առնուլ ի Քրատոյն: Եւ քաղաքն եւ բերդն մնաց ի հասար՝ յաշնանէ մինչեւ ի գարուն: Եւ զերկիրն առեալ կարմիր գտակն եւ նստաւ. եւ այնչափ ճչդիւ մալ էառ ի քրիստոնէից, մինչ զի այլ ոչ մնաց զինող եւ ապարանջան յաւանջա եւ ի ձեռս կանանց. եւ ոչ զգեստ եւ ոչ զարդարանք:

Եւ կողոպտեալ եղեն յընչից եւ ստացուածոց. եւ եղեն ամենեքեան այր եւ կին իբր զգերոյ տէր, պատառաստուն եւ հնոտի հանդերձիւ, զառն եւ տխուր կերպարանօք: Զի որք էին ի ձեռն հասստ ալանաց (?) զհակն փոխանակ առնուլին զորդիս նոցա ի ծառայութիւն ինքեանց մինչեւ բերցեն զդրամն եւ տարցին եւ թէ յամիցեն եւ ոչ բերցեն, մնասցեն որդիք նոցա ծառայք ինքեանց:

Արդ ի սոյն դառնացեալ աւուրքս եղեւ

աւարտ գրոցս ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ Պատերազմի Ս· Նշանիս եւ սուրբ Սքանչելագործիս, ի հայրապետութեան Տեառն Ներսէսի, որ ոչ պոյ չինութիւն ի յէջմիածինն, եւ ոչ խաղաղութիւն յաչխարհս Հայոց: Արդ ես Գրիգոր աբեղայ գրեցի զգիրս սուրբ: Զոր ուսեալ աստուածասէր տանուտէրին զեղջին Ասոյ եւ քահանային Տ· Աստուածատրին եւ իւր որդոյն Տ· Պետրոսին···»:

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յակոբ Նետրարենց Արծկէի եպիսկոպոսի անուամբ ծանօթ են ինձ հետեւեալ գրուածքները, ամէնն ալ տպտչուխուած:

1· Ոտանաւոր Յակոբ վարդապետէ ասացեալ ի վերայ Յուսկանն որդոյն Սեբէոսեան քահանային:

Եկայք պատմեմ ձեզ սքանչելի·
Ըզվարք սրբոյն Սեբէոսեան·
Որ ի գեղջէն Ասատամէտի,
Որդի Յուսիկ քահանայի:

Ի թուականիս Հայոց ՊՂԴ,
Վեցհարիւր եւ եւթանասնի,
Ի գալ գօրացն Թաթարի,
Զաղգս Հայոց արկին գերի···

Վ· Շարադրողի այսմ բանի
Մրուօք մոլոր անիմաստի,
Յակոբ անուն բանասիրի·
Բերան մ'առէք Տէր ողորմի:

Ձեռագիրք՝ Երեւան, Պետթանգարան, թ. 383, 48 ա—53 բ (1611) : 863, 101 ա (ԺԸ) : Էջմ. Գէորգ. ցուց. 47, 369 ա (1607). Համմա. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Հայկականք Բ., Վաղարշապատ 1899, էջ 91 :

2. Վարք եւ պատմութիւն Մարխայ եւ Կոսբարայ վաճառականացն. Յակոբ եպիսկոպոսի ասացեալ Արծկեցւոյ [16] :

Եկայք օրհնեմք զԱստուած որ ոչնչացած է.
Եւ նա միշտ ըզծառայս իւր անտես չառնէ.
Զի քաղցր եւ բարերար եւ մարդասէր է.
Եւ զպարծանեալսն հանապազ խրնդրէ [17] :

Այր մի վաճառական անուն՝ Մարխայ.
Որ էր նա բնական ի յԱրծկէն Սրտոյ.
Էր նա առատաձեռնաչա բարի քրիստոնեայ.
Ունէր այնչափ ակունք, մալ ու խազինայ :

Ի. Յակոբ եպիսկոպոսս երդոյ այս բանիս,
Ի յԱրծկէ քաղաքէ հանդէպ ծովակիս.
Ոմ պատուական երկայր որ թէ ուսանիս,
Ի յաղօթս քո յիշեա զմեզաւոր հոգիս [18] :

---

[16] Էջմ. 2459 խորագիրն ունի. «...զոր արարեալ է բանաստէր եպիսկոպոսն քահանայն ած Յակոբ Նեառարացի», իմացի՛ր՝ Նետրարենց :

[17] Ձեռագիրներէն ոմանք (Երեւան 383, 649. Էջմ. 2393) դուրս կը թողուն այս տունը :

[18] Կանխրիր այս տողերը յառաջ կը բերէ Բրիտ. Թանգարանի Or. 4580, թղ. 133ա—164բ ձեռագրէն, որուն վերջաբան «Պատմութիւն Զարմանապան Քաղաքին» տառնատար գրուածքին (F. C. Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London 1913, էջ 278) : Առանց տարակուսի

Զեռագիրք. Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ. 745, 34ա—38բ = Կերլա, Մատ. Ս. Երրորդութիւն եկեղ. թ. 43, 50ա—58ա (ժէ): Երեւան, պետ. Թանգարան, թ. 383, 284ա (1614): 649, 52ա (1652): էջմ. 515, 54բ (ժէ): 1682, 104ա (ժէ): 2393, 105ա (ժէ): 2459, 301ա (ժէ. ակ. պակաս):

Յակոբ Նեսրաւեցոյ ոտանաւորի վերածած է ձեռագրաց մէջ յաճախ տեսնուած «Պատմութիւնն Մարխայ եւ Կոսփարայ վաճառականացն». որուն սկիզբն է. «Այր ոմն անուն Մարխաս յերկրէն Սրսայ եւ էր հաւատով քրիստոնեայ եւ ազգաւ հայ... (վ.) Եւ Կոսփար կեցեալ ճգնաւորական կարգաւն ամս ի. եւ վախեցաւ ի Քրիստոս»:

Զեռագիրք՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ. 10, 137ա: 224, 42ա: 437, 183ա: 701, 163ա: Վիեննատիկ, Մխիթ. Մատ. թ. 217, 268բ: 223, 404բ եւն[19]:

անուանած է Կոնիրիր, թէ Զարմանապան Թագաւորի պատմութեան կից գտնուած է Մարխայ եւ Կոսփարայ պատմութիւնը: Պէտք է ճշդել այս կէտը ձեռագրին վերաքննութեամբ:

[19] Կայ նաեւ ընդարձակուած խմբագրութեամբ՝ «Պատմութիւն Մարխայ վաճառականին եւ ընկերոջ նորա, որ եղեւ ի կռապաշտից. եւ սքանչելեացն զոր եյոյց յօդուտ խոստովանողաց իւրոց: — Ցետ կենդանարար յարչարանաց եւ յարութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի...: Ընդ որս էր այր մի, որում անուն էր Մարխայ յաշխարհին Կիլիկեցւոց եւ էր քրիստոնեայ հաւատարիմ եւ ունէր ինչս բազումս... վ. Եւ Կոսփար կացեալ ճգնութեամբ ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր...»: Զեռ. Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ. 960, 165ա—175ա (ժէ):

3. Գանձ Սքանչելագործ սուրբ Նշանին Արծրկոյ քաղաքէ Յակոբ եպիսկոպոսէ Նետրարենց ասացեալ է գովելի եւ ազնիւ:

Յիսուս Քրիստոս արքայդ համայնից.
Եւ արարիչ ամենայն գոյից.
Տէր եւ իշխան ամենայն էից.
Սպասաւորեալ ի հրանիւթ սեռից...

վ. Եւ անիմաստ Գանձին ասողի
Յակոբ անուն եպիսկոպոսի:

Տուներու սկզբնատառ գրերը կը կազմեն՝ ՅԱԿՈԲ:

Ձեռագիրք. Երեւան, Պետ. Թանգարան, թ. 359: 361: Էջմ. 424, 264 բ: Զմմառ, 22, 316 ա: Թաւրիզ, Ցուց., թ. 43, 377 ա = Ա.ճառեան՝ Գանձարան, թղ. 502ա[20]: Վենետիկ, Մխիթ. Մատ. Ը., Գանձարան, էջ 481: Պարիս, Ազգ. Մատ. թ. 84, 330 ա: Խուրսեան՝ Տաղարան յամէ 1678: Ալյոնն, Ազգ. Ընթերց. Մատ. թ. 1 (Գանձարան. հմմ. Քոսեան, Հայք ի Զմիւռնիա, Բ., էջ 15—16):

4. Տաղ ի Սքանչելագործ Ս. Նշանն Արծկէոյ ի նոյն Յակոբ եպիսկոպոսէ:

---

[20] «Ա.ճառեան՝ Գանձարան» եւ «Ա.ճառեան՝ Տաղարան» կ'անուանեմ այն Տաղերու եւ Գանձերու հաւաքածոյքները, զորոնք գանազան ձեռագիրներէ արտագրած է յարդելի բարեկամս Հ. Ա.ճառեան եւ նուիրած ինձ (1926): Առթիւս կը յայտնեմ նաեւ հրատարակաւ իմ չնորհակալութիւնս մեծարոյ նուիրատուին, այս թանկագին ընծային համար:

Սքանչելի տուրբ նշանը պատուեալ,
Եւ փառօք անմահին պարգաբեալ,
Չար այսոց զօրութիւն խորտակեալ,
Եւ ըզցաւս մարդկան փարատեալ...

վ. Անիմաստ եւ տըգէտ երդողի
Նեստաբենց տուտանան Յակորի,
Եւ եղբօրս Ղազարի խընդրողի,
Հաւատասր ասացէք ողորմի:

Ձեռագիրք. Երեւան, պետ. թանգարան, թ. 359: 361: էջմ. 424, 266 ա: 282 հ. 33 բ (= Արարատ, 1895, էջ 91): Ֆէշլիշեան, Յուց. Ջմմառուս վանուց, 22, 317 բ: 73, 136 ա: Թուրիզ, թ. 43, 378 բ = Ալճառեան՝ Գանձ. 503 ա: Վենետ., Մխիթ. Մատ. Գանձ. Ը., էջ 482: Պարիս, Ազգ. Մատ. թ. 84, 332 ա:

Հրատարակուած՝ Ն. Քարամեանցէ Արարատ, 1895, էջ 127:

5. Տաղ Ս. Խաչին ասացեալ Յակոբ եպիսկոպոսէ Նեստաբենց վանն աքանչելագործ տուրբ նշանին Արծկոյ քաղաքի:

Խաչն եղիցի մեզ պահապան
Յայսմ հեաէ մինչ ի վախճան.
Խաչն ուրացողքըն կուրանան.
Հաւատացեալք ուրախանան...

Ձեռագիրք՝ Ֆէշլիշեան, Յուց. Ջմմառուս վանուց, թ. 298, 94 բ (ժէ): էջմ. 424, 266 ա (անանուն): Պարիս, թ. 84 (անանուն):

6. Տաղ Ս. Գէորգայ:

ՅԱատուածոյ ընտրեցար դու բարի,
Շառաւիղ օրհնութեան պտղաբի.
Ընդ աչխարհս ամենայն դուխելի,
Սուրբ Գէորգ նահատակըդ բարի...

վ. Սխալամիտ եւ տըգէտ երդողի,
Նետրարենց սուտանուն Յակոբի.
Մոլախախ այս բանի խընդրողի,
Հաւատար ասացէք ողորմի:

Տուներու սկզբնատառերը կը յօդեն՝ ՅԱԿՈԲ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:

Ձեռագիրք՝ Երեւան, պետ. թանգ. 359: 360: 361: էջմ. 424: 282 հ., 53 բ (= Արարատ, 1895, էջ 124): Քէշիշեան՝ ցուց. Ձմմառու Մատ. 22, 328 բ: 298, 95 բ: Վէնետիկ, Մխիթ. Մատ. Գանձ. Ը., էջ 489: Տաղարան Ջ., էջ 52: Թաւրիզ, Թ. 43, 384 ա = Աճառեան՝ Գանձ. 508 ա: Պարիս, Ազգ. Մատ. Թ. 84, 336 ա:

Հրատարակուած՝ Վկայաբ. Ս. Գէորգայ, Վէնետիկ 1849, էջ 68—69:

7. Տաղ Յարութեան ի Յակոբ եպիսկոպոսէ Արծրկեցւոյ ասացեալ:

Յաւուր յարութեան յոյժ առտուն
Երկինք եւ երկիր ի յահէն Քրիստոսի ղողան..

Տնակատ գրերը՝ ՅԱԿՈԲ ՄԵՂԱԻՈՐՆ ԱՍԱՑԵԼ Է:

Ձեռագիրք՝ Երեւան, պետ. թանգարան, Թ. 359: 361: էջմ. 424: 282 հ., 30 ա—32 բ

(= Արարատ, 1895, էջ 91): Վենեւիկ, Մխիթ. Մատ. Գանձարան Ա. 361: Ը. 151: Թ. 344: Պարխա, Ապր. Մատ. 84, 117 ա: 283, 74 բ: Ֆէշիչեան, Յուց. Ձմմատու վանուց, Թ. 22, 111 բ: 298, 67 բ: Ֆիւրտեան՝ Տաղարան յամէ 1678: Թուրիկ 43, 194բ = Ալճաուեան՝ Գանձ. 272:

Մխայն Յ. Ֆիւրտեանի Տաղարանը յայտնապէս կը կրէ խորագրին մէջ «Տաղ Յակոբ եպիսկոպոսէ Արծկեցոյ ասացեալ»:

8. Տաղ պարնան:

Գարունն է բացուեր. վարդն ի բաղչանին
Ֆաղցր եղանակէ բըլբուլն ու պուլբին...
Վ. Եւ տէր Յակոբին երգողի տալին
Որ նա յԱրծկոյ հանդէպ ծովակին.
Ձմեռնալս մեղօք ի յախտս կրկին,
Յիշեցէք յաղօթս ձեր վերջապին:

Հրատարակած է Կ. Կոստանեանց, Նոր ժողովածու, Բ., էջ 16—19:

Տաղս կրկին խմբագրութեամբ հասած է մեզի, ընծայուած մին Յակոբ Արծկէացւոյ վերոյիշեալ վերջաբանով եւ երկրորդը՝ Գրիգոր Ախթամարցւոյ. կը դառնուի նաեւ անանուն: Ա. խումբէն օրինակ մը աչքի առաջ ունեցած է Կ. Կոստանեանց[21] իւր սեպհականութեան 1695ին գրուած Տաղարանին մէջ: Դժբախ-

[21] Նոր ժողովածու, Բ., 19—20:

տարար կատանանանց իւր հրաժարականն ի՛ջ այս կրկին խոմբերը ձուլած է և մի, որով պայծառ չի անունը թէ ի՞նչ մասերէ կազմուած էր Արծկէացւոց ընծայուած օրինակը: Արծկէացի ժամանակով եղիցպոյն էր քան Աղթամարցին. և չունինք պատճառ իր անուան անհարազատ[22] համարելու տալս: Աղթամարցին ապրած է Արծկէացի Նեղոսենց Յակոբի սպասկոպոսութեան տակ:

9. *Ողբ և մահն եղբօր իւրոյ Դաւիթ քահանայի* († 1491):

Դ. վ. Փիլոյալէմեան կը գրէ[23] *թէ Յակոբ իւր եղբօր մահուան առթիւ՝ զմի պատառուն եղեգնական ոտիս յօրինեալ է. որոյ պատճէն կայ առ Աւժ. Արխատակէս Տէր Սարգիսեան հայրենակիցն իմ»: Դժբախտաբար յաւագ չեն բերուած սրբին սկզբնաւորութիւնն և այլ մանրամասնութիւններ պրուսածքին յօրինուածութեան վերաբերեալ:*

10. *Տաղ պարնան ասին:*

Տուք օրհնութիւն Տեառն Աստուծոյ
Հօր և Որդւոյ և սուրբ Հոգւոյն.
Որ ամենայն նա պայպոյց
Փառք և պատիւ նմուր մարդոյն:

---

[22] Ն. Պ. Պատուրեան, կատանդին երդնկացի և իւր քերթուածները. Վէնետիկ 1905, էջ 185 խօսելով Յակոբ Արծկէացւոյ վրայ կը գրէ. «Սա այն երգիչն է, որ ուրիշ անգամ Գրիգորիս Աղթամարցւոյ մի տաղը երգելով հան իր անունը կու տայ Յակոբ Արծկէացի». *Համա.* և Բազմավէպ, 1905, Թ. 11:

[23] Նոտարք 219, ձան.:

Ղարաբածըս զարդարեց
Եւ հըրաման եառւր հողուն.
Բուսոյց հազար ըռանկ ծաղիկ,
Ցեղք ի ցեղաց եւ գունըզգուն:

Վարդըն խօսաւ ընդ պուլպուլին,
Ֆաղցրաբարբառ սիրուն թըռչուն.
Դու զեղեցիկ վեհուր ունիս,
Թուչիր ի վեր կացիր արթուն: ...

Վարդըն բացաւ ի պաղչանին,
Պուլպուլն եկաւ առաւօտուն,
Ուչաթափեալ խելագնաց,
Անկաւ նա ի վարդին սիրուն:

Պուլպուլն եառւր պատասխանի,
Թէ հարբեցայ վարդին հոտուն.
Խելքըս գընաց, յիմանէ թաւիաւ,
Ինչպէս ելնեմ հետ քեզի հուն: ...

Վ. Ինձ ողորմի դուք ասացէք,
Երդող բանիս Յակոբ անուն.
Եւ դուք յիշիք ի Քրիստոսէ
Յորժամ հընչէ հոգիըն բարուն:

Վերջին տունը, որ գրեթէ բառ առ բառ կրկնուած է Թ. 11 տաղին մէջ, չունի Զմմառու օրինակը. կը գտնուի միայն Երեւանի եւ Քիւրտեանի օրինակներուն մէջ: Տաղս, որուն ինձ մատչելի տուները Վիեննայի Թ. 671էն յառաջ բերի, կ'արժէր ամբողջութեամբ հրա-

տարակել: Այս եւ յաջորդ թ· 11 եւ 12 տաղերը քով քովի կը դանուին Զմմառու թ· 172 ձեռագրին մէջ (կարգին՝ 11, 12, 10), հատնօրէն իրրեւ մէկ հեղինակի գործ: Սոյնպէս կարելի չէ ասկայն ըսել թէ անոնք նետրարնոյն կը վերաբերին, թէեւ հաւանական կ'երեւայ:

Ձեռագիրք՝ Երեւան, պեւո· Թանգարան, թ· 386, 7 ա: Վիեննա, Մխիթ· Մատ· 671, 89 ա (թերի): Ֆէշխեան, Յուց· Զմմառու վանուց, 172, 49 ա—51 ա (ժէ· անանուն): Ֆրեսնէան՝ Տաղարան յամէ 1678: Շ· Վ· Սահակեան, Տաղարան, թ· 2, էջ 77—82:

11· Տալ պարնան:

Այսօր եկեւ պայծառ գարուն,
Հասին բուրեաց անուշ վարդուն·
Զայնըն քաղցրը գար պըլպուլուն,
Եւ եղանակըն հաւերուն: ...

Վ· Ինձ պըտմի գուք ասացէք
Երգող բանիս Յակոբ անուն·
Եւ գուք յիշիք ի Ֆրեսնոյէ,
Յորժամ գոչէ վարդն բարուն:

Ձեռագիրք· Վիեննեակ, Մխիթ· Մատ· Տաղարան իթ·, էջ 213: Վիեննա, Մխիթ· Մատ· թ· 390, 38 ա: Ֆէշխեան, անդ, թ· 172, 47 ա (ժէ):

Հրատարակեց՝ Հ· Մ· Պատուրեան, Կոստ· Երզնկացի, էջ 179—180· Հմմտ· էջ 184—185:

Տաղս հեռաւոր նմանութիւն մխայն ունի կոստանդին Երզնկացւոյ՝

Այսօր եղեւ պայծառ զարուն
Ցնծան ծաղկունք եւ յորդորին...

եւ Յովհ. Թլկուրանցւոյ՝

Այսօր եղեւ պայծառ զարուն
Ցնծան ծաղկունքն ու զարդարին...

տաղերուն հետ, երկուքն ալ հրատարակուած Հ. Մ. Պատուրեանէ, կոստ. Երզնկացի, էջ 110—118: Պէտք է ընդունիլ, թէ «Յակոբ երդող» ծանօթ եղած է յիշեալ տաղերուն եւ անոնց ազդեցութեան տակ երգած է:

12· Տաղ զարնան:

Այսօր է մեզ ոօն խնդման,
ծաղկունքն ամենայն բացվան·
Պըլպուլըն կ'առնէ ֆիղան,
աւետիս կու տան զարնան...

վ· Երկէ զբանս ուրախութեան
վասն ցնծութեան մարդկան·
Յակոբ ասդղս անպիտան,
յիշման զիս առնէք արժան:

Ձեռագիրք· Ֆէշխեան, Յուց· Ձմմառու վանաց, թ· 172, 48ա (ժէ): Շ· Վ· Սահակեան, Տաղարան թ· 3, էջ 115—117:

Համեմատէ ասոր հետ «տաղն զարնան եւ ուրախութեան»·

Ահա հոտըն գար գարնան.
Իւր տեան երեւի խընդման.
Ջինչ կայ պաղչայ, պօստան,
Ծաղկունք ամենայն բացուան...

ԺԳ. տունը կը սկսի.

Այսօր է մեզ տօն խընդման.
Հաւասար սիրելեացդ որ կան...

Հ. Մ. Պոտուրեան այս տաղը, զոր կը հրատարակէ մխսանգամ [24], կ'ուզէ վերագրել Կոստ. Երզնկացւոյ: Երկու տաղերու մէջ նմանութեան գծեր կան. եթէ տուգիւ Կոստանդին է վերջնոյս հեղինակը, պէտք է ցաւկոր անոր ապրեցութեան տակ ենթադրել:

Կ'արժէր Նետրարենց Յակոբ եպիսկոպոսի այս տաղերը խնամով ի մի հաւաքել եւ հրատարակել:

---

[24] Նախ լոյս տեսած Գ. Վ. Սրուանձտեանցի Մանանայի մէջ, էջ 277—279. ապա Կոստ. Երզնկացի, էջ 173—176:

ԺԶ.

ԽՐԱՏՔ ԱՆՈՒՇԸՐՈՒԱՆ (ՆՈՒՇԻՐՎԱՆ) ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ

ԺԶ.

ԽՐԱՏՔ ԱՆՈՒՇԸՐՈՒԱՆ (ՆՈՒՇԻՐՎԱՆ) ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ

1. *Շահնամէի պատմիներէն թարգմանութեան Զ. հատորի Յառաջարանին մէջ (էջ ե) կը գրէր* Jules Mohl. «*Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ կ'ենթադրէ թէ պահուած են Համառօտութեան Նուշիրվանի, խորագրի տակ երկու հայերէն գրուածք. առանք հատանօրէն պահած գրքերու թարգմանութիւններ են, որոնցմէ Ֆիրդուսի ունեցած է աչքի առջեւ*»: *Մոհլի այս տպերուն ուշադրեցած էր մեր բարեկամը Ա. Սարուխան եւ կը հրատարէր ակնարկուած ձեռագրի վրայ բանասէրներու ուշադրութիւնը**:

Ինձ կը թուի թէ Յ. Մոհլ նկատի ունեցած է Էջմիածնի Թ. 126 ձեռագիրը եւ այն՝ Յակոբ Կարենեանի հրատարակած Յուցակէն[1]: *Այս անգ. ցուցակագիրը տալով յիշեալ ձեռագրին բովանդակութիւնը կը գրէ (էջ 8), թէ կը պարունակէ Սահմանաց Լեհացւոյ «Առաւածաբանութիւնն». բայց ասոնք նաեւ «նախ նորին*

---

* ՀԱՆԴ. ԱՄՍ., 1935. էջ 176:

[1] *Մայր Ցուցակ ձեռագրաց մատենից գրատարանի Ս. Աթոռոյն Էջմիածնի: Թիֆլիս* 1863:

թարգմանութիւն Առաքութեան Արհամանելի. բ. Բանք Նուշրեւան թագաւորին. գ. Խօսք վիլիասոփայից» ևն: Յուցակագրին «բ. բանք...» կ'երեւայ թէ հասկցուած եւ թարգմանուած է «deux traités en arménien, sous le titre de la Sagesse de Nouchirvan»: Թ. 126 ձեռագրին մէջ այս երկրորդ հատուածին իսկական խորագիրն է. «Խրատք ի բանից թագաւորին Նօշրօվանի»: Դժբախտաբար ձեռագրիս ատենագրութիւնը պիտի չարտագրենք Մոհլի ևնթադրութիւնը: Բայց եւ այնպէս հետաքրքրական է նկատել եւ արժանի ուշադրութեան:

2. «Նօշրօվան» թագաւորի խրատները երկու՝ Ընդարձակ եւ Համառօտ խմբագրութիւններով հասած են մեզի: Ընդարձակին ծանօթ է մեզ ձեռագիր. մէկն է Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի, Թ. 791, Թղ. 166բ—170բ (ժԶ.�📄 դար) «Խրատ պիտանի եւ օգտակար ամենայն մարդոյ» խորագրի տակ. եւ երկրորդը Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 263, Թղ. 43բ—49ա (տարի 1628) «Պատմութիւն Նուշրեւան թագաւորին» խորագրի տակ[2]. սկիզբն է. «Կայր թագաւոր մի պարսիկ...»:

Այս Ընդարձակ խմբագրութենէն ծագած է Համառօտը, որ խորագիր կը կրէ «Խրատք ի բանից թագաւորին Նօշրօվանի» եւ կը սկսի «Ամենայն մարդ որ դիտէ զիւրն ան-

---

[2] Հ. Բ. Սարգիսեան, Ցուցակ, Բ., էջ 832:

ձին իւրոյ՝ յինէն ոգւոյն մասուցէք»: Զեռապիրներ ծանօթ են՝ Երեւան, Պետ. Թանգարան Թ. 822, թղ. 208ա (1672). Էջմ. Թ. 126, թղ. 173ա (ԺԸ.), Թ. 195, թղ. 153բ (ԺԷ.). Վիեննա, Մխիթ. Մատ. Թ. 988, թղ. 1ա—3ա (1697, ակնդրէն պակաս): Կան ձեռագիրներ նաեւ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց Մատենադարանը, որոնց համեմատ հրատարակուած է Սիոն, 1875, էջ 261—263 «Ի բանից թագաւորին Նուշրէվանի»:

3. Այս թագաւորը, որուն անունը ձեռագիրները պէտք է ուղղագրութեամբ կը նկատացնեն՝ Ա<no>շրուան, Նաուշրուան, Նօշրօվան, Նուշրէվան, Ընդարձակ խմբագրութեան մէջ կ'անուանուի Յէզդ (Yezdel, տե. لذل), այն է Աստուած: Այս յորջորջմամբ ծանօթ է Մատենեան հզօր արքայն Խոսրով Ա. կատաղի որդին, որ թագաւորեց 531—579 տարիներուն: Խոսրով ունի իւր անուան կից յորջորջանքը՝ Anôšak rawân, Anošeh rawān, *զոր Սեբէոս է. գարուն կը տառադարձէ Անուշրուուան, արար մատենագիրները՝ Անուշապուան, Ֆէրդուսի՝ ազգանուն՝ Նուշրիվան[3]: «Խոսրով Անոշարուան, կը գրէ Շահիդէ[4], կր պատկանի երանեան պատմութեան ականատե-*

---

[3] *Անուանս մասին տե՛ս իմ եղիչէ վարդապետ եւ իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմի, Ա.: Վիեննա 1932, էջ 255—256:*

[4] Fr. Spiegel, Erânische Altertumskunde, III. Leipzig 1878, էջ 460—461:

բազոյն անուններուն... անիկա կը վառարա-
նուի իբրեւ Արդաշիր Բապաւոր[5]»: *Խոսրով*
Անուշրուանի իրանեան աւանդավէպի մէջ
ըմբռնուելու իբրեւ զրդահարական թագա-
ւոր. նոյնպէս երեւակայեց ղինքը արաբական
աշխարհը:

4· *Խրատներու հայերէն թարգմանութիւնը*
կ'ենթադրէ արաբերէն բնագիր մը: Արաբե-
րէնն ալ իր կարգին համբաւրուած է պահլա-
ւերէն ակզբնագրէ մը: Կայ պահլաւ գրակա-
նութեան մէջ Խոսրով Ա.ի անունով կտակ մը[6], *Andarž i anôšaḳrovân Xusrov i Kavâdân*,
այն է Անդարձ անմահի Խոսրովու որդւոյ Կա-
ւատայ: *Կտակին մէջ կու տայ մահուան մա-*
համբաւ Խոսրով իւր իրատները ժողովրդեան:
Ասոնք հայերէն «Թագաւորութեան իրատնե-
*րու» հետ մերձաւոր աղերս մը չունին: Ֆիր-
դուսի*[7], *Մասուդի*[8] *եւ Թա'ալիբի*[9] *յառաջ կը*
բերեն յանուն Խոսրովի այլ եւ այլ իրատներ,

---

[5] *Այս յորջորջանքը նաեւ Մահմետի բերանը*
դրուած է· Nöldeke, Tabari, 161 ծն·:

[6] *Ունիմ աչքի առաջ* C. Salemann*ի հրատարակած*
պահլաւերէն բնագիրն եւ գերմաներէն թարգմանու-
թիւնը, Mélanges Asiatique, 9 (1887), 242—246: *Այս*
եւ յաջորդ աղբիւրներն ուշադրութեանս յանձնեց ու-
սուցչապետ A. Christensen *ի Կոպենհագէն, որուն կը*
յայտնեմ շնորհակալիքս:

[7] Շահնամէ, *թարգմ·* Mohl*ի, հատոր* Ե·:

[8] Maçoudi, Les Prairies d'Or, publiés par Barbier de Meynard, II, 204—210.

[9] Histoire des Rois des Perses par Al-Tha'âlibî, ed. Zotenberg, Paris 1900, *էջ* 606 *եւն:*

զորոնք տուաճ է թագաժառանգ Ումմիզդ Դ.ի եւ ժողովրդեան. սոնք տեղ տեղ նման կը հնչեն վերոյիշեալ կտակին, նաեւ մեր խրատներուն, բայց նոյն չեն: Թէ հին աշխարհը ո՞րքան իրաւամբ վերագրած է այս եւ նման խրատներն արքայանուն Նուշիրվանի Խոսրովի, չեմ ուզեր հոս մանրակրկիտ հարցաքննութեան նիւթ ընել. անդրադոյն հետազօտութիւնը կը թողում պահլաւագէտ եւ արաբագէտ մանանագէտներու:

Խրատներուս հայերէն թարգմանութեան սկիզբը կայ Մուտք մը, ուր կ'ըսուի թէ «կայր թագաւոր մի պարսիկ, անուն նորա Ա.<նո>չուան յէրլ: Եւ ունէր թագ մի ոսկի. եւ յայն թագն էր չինած իբ թարկ: Եւ գրած էր յամէն թարկ տասն բան... լուրջ աղուէթ ակամբ եւ բացած զմրուխտամբ»: Այս քառներկու անգամ տասը «բաններըը» կը նկատուին «խրատ թագաւորութեան», զորոնք թագաւորը, ամէն անգամ որ ձի պիտի նստէր թագ ի գլուխ, նախ ի լուր իւր նախարարներու կը կարդար եւ ապա կը դնէր գլուխը:

Խրատներու համապատասխանն էր $22 \times 10 = 220$: Այս թիւը հայերէն թարգմանութեան մէջ, գոնէ ինչպէս կը ներկայացնէ զայն Վիեննայի թ. 791, ամբողջութեամբ չէ պահուած. կը պակսի հոն 28 վճիռ. հետեւեալ բաժանմամբ.

Ա. 7.	Թ. 8.	ԺԷ. 8.
Բ. 8.	Ժ. 6.	ԺԸ. 10.
Գ. 9.	ԺԱ. 9.	ԺԹ. 10.
Դ. 10.	ԺԲ. 9.	Ի. 9.
Ե. 7.	ԺԳ. 9.	ԻԱ. 7.
Զ. 9.	ԺԴ. 9.	ԻԲ. 11.
Է. 9.	ԺԵ. 9.	
Ը. 9.	ԺԶ. 10.	

Համապատասխան է 192 վճիռ, վոխանակ 220ի. ուստի դուրս ինկած է 28 վճիռ. թարգմանչէ՞ն յապաւուած, թէ օրինակողներէն պանց առնուած:

5. *Խրատներս միանալով համանիւթ պրուածքներու հետ, կը յիշեմ բանք իմաստասիրաց, Սեկունդոս, Սեքստոս, Խիկար, Ագաթեոս, Եւագր, Նեղոս, կը կազմեն հայ մատենագրութեան մէջ ուրոյն գրական բաժին մը: Թէ անոնք արթնցուցած են հետաքրքրութիւն հայ ընթերցողներու մէջ, կը տեսնուի այն Ծաղկաքաղէն, որ հանուած է «ի բանից Թագաւորին Նօշրօվանի», զոր յիշեցինք վերագոյն: Այս Ծաղկաքաղը թէպէտ չատ տեղեր կը խոտորի Ընդարձակէն, բայց առանց տարակուսի քաղուած է անկէ: Անծանօթ խմբագիրը առանձին վոյթ տարած է Ընդարձակին ոամկաբանութիւնները գրական լեզուի վերածել եւ անոր մութ տեղիքները լուսաբանել. կան վճիռներ, որոնք նոյնութեամբ առնուած են. կան նաեւ այնպիսիներ, որոնք անճանաչելի ըլլալու չափ վոխոխուած են:*

Համառօտ Ծաղկաքաղին մէջ կը տեսնուին վճիռներ ալ, որոնք կը պահին Ընդարձակին: Այսպիսիները ուրի՞շ աղբիւրէ առնուած են, թէ վոսկոսականներն են Ընդարձակին եւ կամ անկէ դուրս լնկած մասերն են: Թէ խմբագիրը օտար աղբիւրէ ալ վճիռներ մուծած է իւր Ծաղկաքաղին մէջ անուրանալի է. վիճնայի Թ. 988 կ'ընծայէ ի կատարածին խումբ մը վճիռներու, որոնք յայտնապէս ուրիշ աղբիւր կ'ենթադրեն: Կը կարծեմ սակայն թէ Ծաղկաքաղին ինչ ինչ վճիռները, որոնք կը պահին այժմ Ընդարձակին մէջ, նախնարար անոր մասերն եղած ըլլան: Նկատի առնելով այս հանգամանքը իրրեւ յաւելուած կը հրատարակեմ այդ՝ Ընդարձակին պակսած վճիռները: Ապագային կը թողում հաստատել ձեռագիրներու բազմաթիւ թուղթերով, թէ անոնցմէ որո՞նք իրօք Ընդարձակին մասերն եղած են:

6. Արարելէն սկզբնապէս մը հեթէները հայերէն Թարգմանութեան մէջ դժուարին են: Կան բազմաթիւ արարելէն բառեր, որոնք նոյնութեամբ վոխ առնուած են Թարգմանչէն: Թարգմանութիւնը լաւ ամենայն հաւանականութեան ի դէմս եղած է Առաքել Անեցւոյ եւ Ընկերներու ձեռքով, որոնք Երապահանի մը Թարգմանչին եղած են 1222ին Անի քաղաքին մէջ, արարելէն բնագրէ: Ժամանակի համար յեռնադոյն եղր պէտք է առնել 1310: Վիեննայի Թ. 791 ձեռագիրը, ուր պահուած է խրատներուս հնագոյն օրինակը, Մոսէս

Երկնակատ կոչման Ռակևմորիկը կը նե-կայացնէ, համբակուած 1310էն յառաջ:

Ինչպէս Երզնկահանի, նոյնպէս այս Արատ-նեցուս թաղումներէն կխրարկած է ամիսօրէն տարբառ մը. Հ. Բ. Սարգիսեան կը գրէ, թէ գրուածքս «մինչեւ ապրիլեան ամիսօրէնով Մարդմանուած է, ուր կան պատմուածք (համա՛ւ վճիռք) նորակերտ եւ ուշագրաւ բո-վերով եւ բացատրութիւնամբք» (Ցուցակ, էջ 832): Այս առաջիկաէ կ'արթնցնէ գրուածքս առանձին հետաքրքրութիւն: Պէտք է ըսել թէ յաջողած է Թարգմանչին շատ մեծ ճարտա-րութիւնամբ հայացնել վճիռները, որոնք առած են նկարագիրը ատացած են: Բայց կան մութ տե-ղիներ ալ, անյաջող վճիռներ ալ:

7· Կ'առիթեմ այս մեծ օտար բառերն եւ ապա ամիսօրէններէն ինչ ինչ:

Աբլահ, Ը· 2, ար· ابله, *տկար, պարզամիտ:*
Աղուր, ար· تواضع, պահլ· yakand, *յոխորտ:*
Ապրահ, Բ·, պ· اجرا, *Քարոզ, Քարոզք· հա-մարօրն է բարկ բառին:*
Արար, ԺԸ· 1, ար· قرع, *օղի:*
Արդապ, ԺԶ· 7, ար· باغ ار, *պանկուէթեան, աւեր:*
Գարպաս, Զ· 2, պ· գարճա՛կ· Հմմտ· Աճա-ռեան, Արմատ· Բառարան, Բ· 444:
Ձեղլ, Հղիլ, ար· لدغ, *մրմար, խրատասոհ:*
Թաղթիր, Բաբդիր, ար· թէղտիր· կարգ, *խորհուրդ եւն:*

Թարկ, *ար.* قرط, ճանապարհ, ուղի, անցք, *համաձօր* ապրանի:

Խիլաթ, *թ.* ⵏ, *ար.* خلعة (*հիլէթ*) *նենգութիւն, խաբէութիւն, խարդախութիւն:*

Խամուր, *պ. եւ ար.* زاخر, *արբշիռ:*

Խրբնալ, «*յորբեղոյ իրք մի խրբնաք*», ԺԶ. 6. *ար.* خرب *խաթր. տրմատէն, պոռնալ, կոտրել:*

Հալալ, ԺԷ. 3, *ար.* حلال, *արդար:*

Շատ ճգել, Ժ. 6, *ար.* شد, *կապ, կուխ, թշնամութիւն:*

Ռամկօրէն բառերէն կը յիշեմ.

Աղահատ, Է. 1, *ագռաւաքուկ, ագահանք. Համաձօր կը կարծեմ* հողահատ:

Աճիապկ, «*հետ անհարկից սէր մի պնէք*», Է. 5. *անկարեւոր, աւելորդ իր. հոմ թերեւս բառագոյն՝ «անպատեհ». տե՛ս հարկիք:*

Առոյժ, «*ընդ առուժն մի հնչա կառակէք*», ԺԹ. 9:

Դեկաւ, «*ընդ դեկնով դենաճքն (վնասուածքն) կոխ մի առնէք*». Է. 7. *դեկան, դաշնկան, դրամ:*

Թլահել, ԺԲ. 2, *անարդել. Առձեռն բառարան ունի* թլահ առնել, *արհամարհել, անարգել:*

Կանգ, «*երբ քո բախան ի կանգ է*». ԺԹ. 2. կանգգինիմ *բային արմատ. երբ բախտդ յաջող է:*

Հարկիք, *հարկեւոր*, ԺԷ. 5. *արժէք, պատիւ, պատուաւոր:*

Ձեւել, ժԼ· 3, երեւցնել, կերպարանել:
Ճանապհաւոր, Բ· 6, ծանօթ չըլլանէ մարդ:
Մօտեւոր, Բ· 6· մերձաւոր չըլլանէ մարդ:
Միհետ (°), ԺԲ· 7, մէկզո՞ւմ:
Տնտղեմ, ԺԴ· 9, լաւ խորհիլ:
Փաքթիմ, ԻԲ· 7, դիրկընդխառնուիլ:
Ֆիք ի վեր կենամ· «ի հետ ողորդ սիրելեաց քիթ ի վեր մի կենայք»· ԺԲ· 6:
Ֆնիֆշամ, Է· 6, թախանձել, մուրալ:
Ֆուսեմ, fսեմ, fսմnu, ԺԵ· 5, Ի· 9, Է· 6:

8· *Մեր հրատարակութեան համար բնագիր առնուած է Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ· 791, թղ· 166բ—170բ· գրուած ԺԶ· դարուն ի ձեռն Վարդան Ղարսուեցի երէցի = A: Համեմատութեան առնուած է առաջին երեք տողերու եւ վերջաւորութեան համար Վենետիկի Մխիթ· Մատենադարանի Թ· 263, ըստ յառաջբերութեան Հ· Բ· Սարգիսեանի, Ցուցակ, էջ 832: Ծանօթութեանց մէջ գետեղած ենք Համառօտ խմբագրութեան համապատասխան վճիռները, երբ խոտորած են անոնք բնագրէն· այլապէս մխայն նոյնութիւնը ակնարկած ենք = B· կից նշանակուած թուանշանները Վիեննայի Թ· 988 ձեռագրին յաջորդական հատուածաթուերը կը յարաբերեն, ըստ մեծի մասին համընթաց Սիոնի օրինակին հետ (= S):*

Վիեննայի Թ· 791, թղ· 170բ Խրատներէս վերջը գետեղած է վճիռ մ'ալ յանուն «Քեղուրեթ» թագաւորին, այն է կաւատ արքայն,

հայրը Խոսրով Ա. Անուշըրուանի: կարեւոր համարեցանք հրատարակել զայն Անուշրուանի իրատանեըուն կից:

ԱՆՈՒՇՐՈՒԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԽՐԱՏՔ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ

Կայր թագաւոր մի պարսիկ, անուն նորա Ա<նու>շրուան յէղլ: Եւ ունէր թագ մի ոսկի. եւ յայն թագն էր չինած իբ թարկ: Եւ գրած էր յամէն թարկ ժ. բան, որ էր Խրատ թագաւորութեան: Եւ յորժամ կամենայր հեծնուլ թագաւորն, առնոյր գթագն զայն եւ կարգայր առաջի իւր իշխանացն: Եւ հրամայէր թէ հասկացէք եւ ի միտ առէք զխրատս զայս, որ է պէտք հոգոյ եւ մարմնոյ: Եւ ապա դնէր ի գլուխն եւ հեծնոյր:

Եւ էր գրած լուրջ ազուէթ ակամբ եւ բացած զմրուխտամբ:

Ա. Յառաջին թարկն գրած էր.

1. Զանճնահաճ մարդն յինէ ի պատ պահեցէք:
2. Աւրժանաւորացն ի յիմ զանճէն բաժին տուք:

Խորագիր. *Խրատ պիտանի եւ օգտակար ամենայն մարդոյ* A. պատմութիւն Նաւշրաւան թագաւորի V. Համառօտ խմբագրութիւնը՝ *Խրատք ի բանից թագաւորին* Նօշրօվանի BCD *ի բ. թ.* Նուշրէվանի S:

Մուտք. 1. *եւ անուն* V: — Աշրուան A Նաւշրաւան V *էգիլ* V: — 2 *այն* V: — 3 *ամէն թարկի* V: — 7 *ապայ* A: — 8 *զմրուխտամբ* A իմա՝ *զմրուխտ ակամբ*:

Վճիռք. Ա. 1 *յինէն* B^3: — 2 *հանեցէք* B^2:

3· Զանպիտելին մի վնռտիլ:
4· Ի բանեն մի՛ արտասլայ:
5· Զբանն ի ժամէ ժամ մի ձգէք:
6· Զամէն բան ի ժաղրում արարէք:
7· Ի խրատէ մի՛ դրնիք եւ մի դարչիք:

Բ· Յեկեղեցի ապրանն պրած էր·

1· Ի բանին սկիզբն եւ ի կատարումն հայեցարուք:
2· Յամէն բան որ մտանէք, յաւուչ պէն խմացէք:
3· Զամէն բան եւ պկտաւն տան չափեցէք եւ ապա կտրեցէք:
4· Զվտրճանն մի վտրճէք:
5· Զվտրճանն յանվտրճն մի տայք:
6· Զմարդ որ չէք վտրճել՝ ընդ նմա մի վարիք:
7· Զխոստումն որ ի ձեզ՝ մինչեւ ձեր անձդ մի խնայէք:
8· Սակաւ խոստացէք եւ աւելի կատարեցէք:

3 եւ որ անքնին է՝ մի քննէք B՝: — 4 արտասլայ A: — եւ յամենայն իրս ամխոսուն մի արկանէք B⁶: — 6 Զպրծ ժամուն մի անցուցանէք B⁷⁷:

Բ· յեկու A: — 2 Յամենայն գործս յոր եւ կամ ի քէն ձեռն արկանել, պակիպն եւ պկատարումն նորին քննեցէք B⁷: — 3 Զամենայն կատաւ եւ գրան տան անդամ... B²⁸: — 4 Զվտրճեալն մի եւս դարձեալ վտրճէք B⁹: — 5 եւ զվտրճեալն ընդ անվտրճին մի վտխանակէք B¹⁰: — 6 Ընդ անվտրճ մարդոյ զօտէմարտութիւն մի առնէք B¹¹: — նմայ A:

Գ. Յերրորդ թարկն պրած էր.

1. Անուանի եւ խոնարհութեան արուեստ ուսիք:
2. Զճշմարտութիւն ձեզ արարէք աբուեստ:
3. Զկարողութեան հարկիքն պիտացիք:
4. Զհամբերող մարդն ճանաչեցէք:
5. Զայս կեանքս մի օր պիտացիք:
6. Զառողջութեան հարկիքն իմացիք:
7. Զձեր կեանքդ անպիտութեամբ մի անցուցանէք:
8. Յայլոց արամութիւն մի խնդայք:
9. Ընդ կրածն, ընդ գնացածն, ընդ այրածն, ընդ վայթածն մի տրամիք:

Դ. Ի չորրորդ թարկն պրած էր.

1. Ի մեծամեծաց որոգայթն կոծեցարուք:
2. Զենի ժամն լաւ պիտացիք քան պայլ ժաման:
3. Մարդկաց ամէն իրաց համբերեցէք:
4. Ի տեղի որ համբերել պիտի, մի՛ ըսատացիք:
5. Հետ ամէն մարդոյ հաչտ կացէք:
6. Ի բաներն ոխակալ մի լինիք:
7. Ամէն մարդ թող պիւր չափն իմանայ:

Գ. յերեք A: — 7 անցընէք B^{29}: — 9 վասն բերելոյն եւ այրեցելոյն եւ տուրս չնորհելոյն յետոյ մի ապաչաւէք B^{13}:

Դ. 7 պիւր չարքն (թերեւս նախնարար պրուած՝ չաքն = չափն) A: Համմ. «Ամենայն մարդ, որ պիտի պչափս անձին իւրոյ, յինէն ողջոյն մաուցէք» B^{1}:

8. Զառաքեալ քան զձեր չասին մի մեկնէք:
9. Ի պատերազմ երեսս մի դարձուցանէք:
10. Զայլոց կռիւ ձեր անձինդ մի առնուք:

Ե. Ի հինգերորդ ապրահն պրած էր.

1. Զկուիւն մինչակ արարէք:
2. Զրաններն համբերութեամբ արարէք:
3. Զծախն ի մտոյն վերայ արարէք. եւ անթիւ եւ անհաշիւ մի հանէք:
4. Սկիզբն նոր անկոյն արարէք. եւ ապա գհինն խլեցէք:
5. Զերեւելի զպայարանս ձեր պատրաստ պահեցէք:
6. Յանապատեհ բերանոյն պատրաստ եւ ի դառ կացէք:
7. Ի մէջ մարդածայնի եւ յանուանի վաստանուն մի լինէք:

Զ. Ի վեցերորդ թարկին պրած էր.

1. Ի պղերոյ ընչեցն մի չահիք:
2. Յեզր թագաւորի պարտաս մի լինէք:
3. Ի ձեր բնակութեան տեղւոյն մօտ հանութ մի լինէք:

10 Զայլոց կռիւ ի ձեր անձնդ մի առնոյք (առնուք S) եւ մի կռուիք B[30]:

Ե. 1 եւ համբերելով արարէք B[31]: — 3 Անհաշուարար առ ամենայն գործս ձեռն մի արկանէք B[73]: — 4 անկեղեայն B[32] ապայ A:

Զ. 2 Ի գրացութիւնս թագաւորի տուն մի լինէք B[17]: — 3 գձեր A մօտ ի A ի դուռս տանց ձերոց խանութս մի դնէք B[19]:

4. Ի պիղծ եւ յանպատեհ թաղուց ի զատ կացէք:
5. Որք անխրատք են թող իշխանաւորի ծառայութիւն չառնեն:
6. Անընկեր ի ճանապարհ մի երթաք:
7. Անարժանից մի խոնարհիք:
8. Հետ չարկամացն մի դատիք:
9. Ցօտար հող ծառ մի տնկէք:

Է. Ի յեօթներորդ թարկն գրած էր.

1. Ցաղահատ տեղք սերմն մի ցանէք:
2. Ի հետ անարժան մարդկաց մի նստիք:
3. Հետ ամէն ազգ մարդոյ մի վաթթիք:
4. Փոխ ի նորքսակ մարդոյ մի առնուք:
5. Հետ անհարկից սէր մի պնդէք:
6. Ի քամոս մարդկաց հաւատք եւ աղուհաց մի քնքշաք:
7. Ընդ դեկնուվ գենածքն կռիւ մի առնէք:
8. Որ չամաչէ եւ չվահի՝ ի յիւրմէն ի զատ կացէք:
9. Հետ չտեսած մարդկացն լոյս սէր մի պնէք:

Ը. Ի յութերորդ թարկն գրած էր.

1. Որ ի մօրէն ցաւ եւ յիմար ծնանի, իւրեանն դեղ մի առնէք:

6 անուղեկից B[22]: — 9 ծառ եւ բոյս B[33]:
Է. 1 Հողահատ տեղիք սերմն մի ձգէք B[34]: — Ի նորելուկ մարդուէ պարտս մի առնիցէք (առնէք S) B[8]: — 7 Առ արծաթապին ծառայս կռիւ եւ աղմուկ մի առնէք B[23]: — 8 Ով ոք յառաջանաց եւ ի նախաւտանաց ոչ երկնչի՝ ի նմանէ հեռագոյն կացէք B[23]:

2· Աբլահ մարդուն ու խումարին ու հարբածին խրատ մի տալ:
3· Դուք գձեզ մեծ մի սեանուք:
4· Ի լեզուանի կնոջէ պատրաստ կացէք:
5· Ով որ պխրատան ճանաչէ եւ սիրէ՝ այնոր տուք:
6· Ջուաելն եւ պմամելն մի սիրէք:
7· Զեր հնազանդելոյն ուժ մի առնէք:
8· Յանպատեհ պատճառէ գծառայն մի ծեծէք:
9· Յայլոց հաց աչք մի ճգէք:

Թ. Ի յիննեբոլդ Թարկն գրած էր.

1· Զձեր հացն յայլոց սեղան մի գնէք:
2· Երբ որ գձեր հացն ուտէք՝ գձեր գրուցն տուք:
3· Ի տղայոց Թըղբիր մի առնուք:
4· Զօտար կին եւ գպատաւ ի ձեր տունն մի Թողուք:
5· Ի չար կնոջ խելաԹէ պատրաստ կացէք:
6· Զձեզ ծառայ մարմնեբոյդ մի առնէք:
7· Ընդ գտեերայ մահ մի տրամիք:

Ը. 2 Տղիտայ եւ գիւահարայ եւ արբեցոլայ խրատ մի տայք B[71]: — 4 Ի յանդգամ կնոջէ պատրաստ եղերուք (պատրաստեցարուք S) B[72]: — 8 Սակաւ ճեսաւիւ գհաւատարիմ ծառայս ի վայր մի ընկենուք B[27]:

Թ. 3 Ընդ մանկունս խորհուրդ մի առնէք B[25]: — 4 ի տուն B[35]:

B. 2 Զօտար իրքն (օտար իրաց տակս S)... B[37]: — 3 Ցայլում տան տանտիրուԹիւն մի առնէք B[12] (չունի S): — 6 ի մէջ այր եւ կնոջ եւ եղբարց տեսլուԹիւն մի ճգէք B[36]:

8. Ի յօտարն մի վատահանայք զերդ ի փորձածն:

Ժ. Ի տառնեղորդ Թարկն զրած էր.

1. Զխզերն յորձերն ի պահ մի տաք:
2. Յօտար իրքն աւելի քան զտէրն մի սրտայաւիք:
3. Յօտար մարդոյ տուն տանտրուԹիւն մի առնէք:
4. Զայլք ի ձեր տունն տանուտէր մի զնէք:
5. Այն մարդիկքն որ զայս կեանքս առեն եւ արհամարհեն, զուք զիւրեանքն մի աւէք եւ արհամարհէք:
6. Ի մէջ այր եւ կնոջ, ծառայի եւ աղատի չառ մի ձգէք:

ԺԱ. Ի մեռանեղորդ Թարկն զրած էր.

1. Առ Թագաւորն պատրաստ եւ ահարկու կացէք:
2. Թագաւորն Թէպէտ խոնարհի՝ զուք մի համարձակիք:
3. Իշխանաւորք երբ սակաւ սէր ցուցանեն, զինքն մեծ սիրեցէք:
4. Ի յոխակալ մարդկաց ի զատ կացէք:
5. Զամէն մարդոյ հարկիք իմացէք:
6. Ընդ բախտաւորքն մի նախանձիք:
7. Ընդ խմաւորնք մի վանիք:

ԺԱ. 2 Թէպէտ եւ B[39]: — 3 իշխանաւոր... ցուցանէ... B[40]: — 6 Ընդ բախտաւորք (—ս S) եւ ընդ տոլվախտաւորք (—ս S) մի նախանձիցիք (նախանձիք S) B[41]:

8. Որ տէր է պըչի եւ իմաստութեան քարոզարի, զնոսա թեթեւ մի տեսնուք, այլ լաւութիւն արարէք:
9. Ի բանաստեղծ մարդկաց պատրաստ կացէք:

ԺԲ. Ի յերկոտասաներորդ թարկն պրած էր.

1. Իակի զմարդ մի թլահէք:
2. Զմեծամեծք տեսէք մեծ:
3. Զխարէութիւն կարեցէք, որ անհոգք կենաք:
4. Հետ ժլատ եւ ոչինչ մարդկաց մի պատիք:
5. Զհօր եւ զմօր հարկիքն մեծ տեսէք:
6. Ի ծերոց ի մօտաւորութենէն մի կտրիք:
7. Ի մհետէ մարդոյ մի տաք զձեզ կլանել:
8. Զերդումն եւ զպայմանն մի կոխէք:
9. Անկոչել ի մարդոյ պատիւ մի երթայք:

ԺԳ. Ի յերեքտասաներորդ <թարկն> պրած էր.

1. Զամենայն աւուրս ձեր խրատիւ եւ իմաստութեամբ վարեցէք:
2. Թէպէտ եւ դուք չարք լինիք՝ զարդէկն սիրեցէք:

8 Ո (որ) A: Որ տէր է պըչի եւ իմաստութեան, զնոսա թեթեւս (թեթեւ S) մի տեսնուք (տեսանէք S) B[45]: — 9 մարդկաց (մարդկանց S) B[47]:

ԺԲ. 8 զպամանն A: — 9 Անհրաւիրակ հիւր ումեք մի լինիջիք (լինիք S) B[75]:

3. Իսկ եթէ աղէկ լինիք՝ գչարն մի բամբասէք:
4. Վատ մարդկացն յիւրեանց սուտն մի օգնէք:
5. Ի սիրելոյ եւ ի չարկամէ զգուշն մի վերացնէք:
6. Ի հետ մահու պիղծ գիր մի գնէք:
7. Զեզ ուսում ու խելք ուսիք:
8. Ի խրատէ մի գընիք:
9. Վատն մարդկան քան զբարին այլ իրք մի ասէք:

ԺԴ. Ի չորեքտասաներորդ <թարկն> գրած էր.

1. Որ քան գքեզ աղէկ է եւ գիտէ՝ մեծ սեա:
2. Իսկ այլ իրաց քան գիմաստութեան խնդրուղք մի լինիք:
3. Իմաստունքն քանի հեռի են, սո խրեանքն մօտեցուք:
4. Զանցած ժամանակ հետ մի համարիք:
5. Զինչ յաստուծոյ չունիք, ի մարդկանէ մի քնքշաք:
6. Զձեր անհոգութիւն ի լեզուոյ պատրաստելոյն իմացէք:
7. Թէ դանհոգութիւն ուզէք՝ գճշմարտութեան արուեստ ուսիք:
8. Իրք որ ի պահ առնուք եւ ի վոխ՝ վճարեցէք:

ԺԴ. 6 յիմացէք A:

9. Ասաք որ էն ի խելայ՝ տնտղեցէք եւ ապա ասացէք:

ԺԵ. Ի հնգետասաներորդ <թարկն> գրած էր.

1. Ասաք որ ասելոյ չէ՝ մի ասէք:
2. Անպատեհ խօսից պատասխանի մի առնէք:
3. Չլեզուներդ ի չար ասելն մի սրէք:
4. Պիղծ խօսից միտ մի դնէք:
5. Թագաւորաց քուսելոյ մտիկ մի անէք:
6. Զինչ լսէք պատասխանի՝ լուռ կացէք:
7. Զինչ քան որ չգիտէք՝ մի ասէք:
8. Զասելն քան զառնելն աւելի մի առնէք:
9. Զինչ լեզուովդ պիղծ խօսիք, թող ի սրտերդ չկենայ:

ԺԶ. Ի վեցտասաներորդ <թարկն> գրած էր.

1. Ամենայն մարդոյ խօսք մի վատահատնաք:
2. Զբարի խօսքն յամենայն մարդոյ ընդունեցէք:
3. Ոչ ճշմարիտ եւ ոչ սուտ ամենեւին մի երդնուք:
4. Զայն կեանքն ընդ կեանս մի փոխէք:
5. Մարդոյ եւ ընկերի զայն կամեցէք զինչ ձեր անձինդ ուզէք:

ԺԵ. 1 Ամենայն ինչ որ անպատշաճ է, մի խօսիք B[4]: — 4—5 Պիղծ խօսից (—ն S) պիղծ պատասխանի մի տայք B[50]: — 6 լուռ A:

ԺԶ. 1 Յամենայն մարդ (մարդոյ S) խօսք (խօսս S)... B[51]: — 2 Յամենայն մարդոյ զբարի... B[49]:

6. Յորբեւոյ իւրք մի՛ իւրննաք:
7. Աւրտապք մի սիրէք որ հանդիստ կենայք:
8. Այն յերկար ճանապարհին պաշարս ճարեցէք:
9. Ի կարճութեան ժամն զծերութիւն ի միտ ածէք:
10. Զծերութեան բանն ի կարճութեան ժամն հոգացէք:

ԺԷ. Յեօթնեւտասաներորդ Թարկն գրած էր.

1. Ի ժլատութենէ փախիք:
2. Յառաջութենէ արուեստ ուսիք:
3. Զսկիզբն առաջութեան ի ձեր հալալ արվեանցն արարէք:
4. Զմարդոյ կերպն ճանաչեցէք:
5. Սէր հետ հարկեւորացն պիք:
6. Ի ցածէն եւ յանպէտէն խնդիրք մի խնդրէք:
7. Հետ ամէն մարդոյ սէր եւ մօտաւորութիւն ըստ ժամանակին պիք:
8. Զպարտականն պինդ բռնեցէք. բայց խիստ Թոյլ մի Թողուք:

ԺԸ. Յութեւտասաներորդ <Թարկն> գրած էր.

1. Զձմռան արարն ամառն հոգացէք:
2. Զայս աւուր բանն ի վաղն մի ձգէք:

9 Ի ապագայութեան ժամանակն (ժամն S) զծերութիւնն ի միտ ածեցէք B[58]: — 10 Եւ... ի ապագայութեան ժամն... B[59]:

ԺԷ. 6 = B[52]: — 7 = B[48]: — 8 Պարտականն... բայց խիստ Թոյլ... B[55]:

ԺԸ. 2 Այս (յայսմ S) աւուր... B[56]:

3· Բան որ եղծած չէ, զերդ զեղծած մի ձեւէք:
4· Զզեղն յատուկ ջութեան ժամն խամեցէք:
5. Զարևնն յիւր ժամն յանձներոյդ հանէք:
6· Երբ ծեր լինիք՝ կարճութեան մի ցանկայք:
7· Զամենայն ինչ թաղբրով արարէք զինչ որ ենէք:
8· Զբանն ի բանապէտն վստահացիք:
9· Ամէն իրաց չուտ մի աւտաք:
10· Զձեր ընդանիքն սիրեցէք:

ԺԹ. Յիննեւտաներորդ <թարկն> պրած էր.

1· Ի հետ ողորդ սիրելեացն քիթ ի վեր մի՛ կենաք:
2· Երբ քո բախտն ի կանդն է, զքո սիրելին յայնժամ յիշէ:
3· Զքո թշնամին խիստ մի արհամարհել:
4· Յիմաստուն թշնամոյն մի խիստ արհամարհել եւ մի երկնչել:
5· Զանգէտ սիրելին մեծ թշնամի դիտացիք:
6· Ի թշնամութեան ժամն սիրոյ տեղիք պահեցէք:
7· Ի սիրելութեան ժամն զթշնամութիւն յիշեցէք:
8· Ծուլութեան արուեստ մի ուսնիք:
9· Ընդ առուժն մի հեչտ կատակէք:

4 = B[57]:
ԺԹ. 4 Յիմաստուն թշնամոյն մի վախէք B[67]: — 5 = B[66]: — 6 = B[62] ժամն (ժամանակն S)... տեղ B:

10. *Զձեր սիրելին յաղքատութեան ժամն խնդրեցէք:*

Ի. Ի քաննելոյդ <Թարկն> պրաճ էր.

1. *Հետ պէշ աւուրն մի գիշանաք:*
2. *Ամէն մարդ յիւր չափ վայելեցէք:*
3. *Աստուրս խաղալ Թող չԹուի ձեզ:*
4. *Զհոգեառնոյդ բաժինն ի մարմնաւորս մի մոռանաք:*
5. *Զտղայքն հնարութեամբ ուսուցէք աշխատեաս:*
6. *Զձեր կերպն որպէս էք՝ ի սիրելեաց եւ ի Թշնամեաց ծածուկ պահեցէք:*
7. *Զմարդկաց խորհուրդ պահեցէք:*
8. *Զձեր խորհուրդն մարդկաց մի ասէք:*
9. *Ի տեղի որ քանել կենայ՝ ականջ մի պնէք:*

ԻԱ. Ի քաննելոյդ առաջնոյդ <Թարկն> պրաճ էր.

1. *Զձեր խորհրդակիցն ի ժամանակի բարկութեան փորձեցէք:*
2. *Զկին եւ զորդի ի ժամանակ աղքատութեան մի ուրանաք:*
3. *Առ մեծամեծք աչք ի բաց կացէք հանապազ:*
4. *Զամենայն իրք գհերիքն սիրեցէք:*

Ի. 8 = B[63] *խորհուրդն* (S —*ս*) *մարդոյ* B:
ԻԱ. 3° *Ի մեծամեծաց երկիւղիւ կացէք* B[42]: — 4 *Ամենայն իրաց գհ. ս.* B[65]:

5· Զհպարտութիւն քան զմահ այլ պատն լմացիք:
6· Զանհոգութիւն ձեզ կենդանութիւն դիտացիք:
7· Ընկեր պայն սիրեցէք, որ յիւրմէն իրք մի չահիք:

Իբ. Ի քաննեցարդ երկրորդ <թարկն> պրած էր·

1· Ի ժամանակ անհոգութեան քան ի նեղութեան այլ խիստ պատրաստ կացէք:
2· Յառաւօտեան ժամն հոգացէք մեծապէս զԱստուծոյ:
3· Ի տղայութեան ժամն համբերութիւն կալէք:
4· Յառաւօտեան ժամն պահացիք մեծապէս զԱստուծոյ· զպղութիւն յիշեցէք:
5· Երբ առողջ կենայք՝ պհիւանդութիւն ի միտ ածէք:
6· Կին ի մօտեւորաց եւ ի ճանաչաւորաց առէք:
7· Ի մէկ տեանուն ի հետ մարդոյ մի վաթթիք:

7 = B[64]:

Իբ. 4 եւ յառաւօտեան ժամն զպղութիւնն յիշեցէք B[61]: — յառաւօտիւն A: — 5 եւ յառողջութեան ժամն պհիւանդութիւն ի միտ ածեցէք B[60]: — 6 = B[38]: — 7 Ի մէկ տեանելուն (ի տեան) յամենայն մարդոյ հետ մի վաթաուիք (–թիք S) B[53]:

8· *Զձեզ աւ մարդիկք մի սուզ ունենայք:*
9· *Խիստ ժողովրդեան բեռն քարշ մի վի-*
ճիք:
10· *Զձեր բեռնդ այլոց մի բառնայք:*
11· *Յանչահ սիրելեացն ի գաւ կացէք:*

Թագաւոր մի կայր Փեղուբաթ անուն. աստց. Զինչ վատ նզովք կայ, ի վերայ աղէկ կնոջն լինի: — Ասաց մէկ ամիրային. Ցէ՞ր էնց կասես: — Ասաց, թէ Շունն լաւ է քան զկին. զի շուն ոՓայ կու պահէ եւ կինն ոչ:

ՀԱՄԱՌՕՏ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐԸ

8· *Զձեզ ի մանկութեան բարի անուամբ հռչակեցէք (Ե· 7°):*
14· *Ի չարանուն տեղւոջ մի բնակիք (Զ· 4°):*
15· *Ի հեղեղատ տեղի մի բազմիք (Է· 2°):*
16· *Ի գողոց ուխտապրութիւնս մի ընդու-*
նիք (ԺԳ· 4°):
20· *Ի չար գրացեաց հեռաբնակ կացէք (Զ· 4°):*
21· *Առընթեր կռվոյ հուպ մի երթայք (Դ· 9°):*
26· *Հրամանաւ կանանց չար մի գործէք:*
41· *Եւ թագաւոր ոք, թէպէտ եւ փանաքի լինի, նուաստագոյն մի տեսանիցէք (ԺՒ· 2°):*

9· խանգարուած կ'երեւայ A· թերթեւս երկու վճիռ անկմամբ բառերու՝ միացած· հմմտ· *Ընդ մարդոյ մի վիճիք* V: — 10 *բեռն* V: — 11 *ի յանչահ... կացիք: Եւ Քրիստոսի մարդասիրին փառք յաւիտեանս յամէն* V:

43· *Եւ պահել ձիրս թագաւորաց մեծա-*
պոյն պիտացիք:

46· *Ոք որ առաւել պիտէ քան զձեզ, պնա-*
ւելի պատուիցէք (ԺԴ· 1°):

54· *Ամենայն իրաց եւ ամենայն մարդոյ*
չուա մի հաւատայք (ՀՄՄ. Դ· 3,
ԺԶ· 1):

68· *Եւ ձեզէն զձեզ ի փորձութիւն մի ար-*
կանէք (Դ· 9°):

69· *Հանապազ այլոց ձեռօք զօձն բռնեցէք:*

70· *Ի բարկացոյ սրտից պատրաստ կա-*
ցիք:

74· *Զկնիսակուրս եւ զմսակիլս առանձնա-*
բար մի ընթրիք (Ը· 6°):

76· *Ընդ բարեբախտիկ սրտից մի հակո-*
ռակիք (ԺՍ· 6°):

78[1]· *Ի մէճլիսն ի ձեր նմանոյն խէչն*
նասէք:

79· *Ի հետ այլազգաց չանպառեհ խօսս*
մի համարձակիք:

80· *Ով որ ընդ ձեզ խէթ ունի, ի նմանէ*
հետապոյն կացէք:

81· *Ձերեսս թշնամեաց դառնութեամբ մի*
հայիք:

82· *Յամենայն պոյծս եւ ի բանս քաղցրա-*
բարք եւ մեղմախօս լերուք:

83· *Զօր մահուն ի մէս ածեցէք:*

84· *Եւ ի ամենայնոց պժոխոց երկերուք:*

---

[1] *Թ*. 78—90 համաձայն Bի. չունի S: Իբրեւ վեր-
ջին խրատ ունի S. *Եւ յամենայն ժամ զհանդերձեալն ի*
մէս ածէք. կը պակսի Bին:

85. Ի յամենայն բան զԱստուած յիշեցէք:
86. Անգթաղ աղօթս արարէք:
87. Եւ զպահութիւնն ի լեզուէ անպակաս արարէք:
88. Յողորմութենէ ունայն մի լինիք:
89. Ակքառաց եւ կարօտելոց օգնական լերուք:
90. Եւ ամենայն բարութեանց սկզբունք եղերուք. զի աստ մարմնով ուրախ լինիջիք եւ ի հանդերձեալն հոգւով ցնծասջիք: ...

ԺԷ.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԽԱՍՊԼԿ ԵՐԷՑ ԿԱՓԱՑԻ

ՏԱՂԱՍՏԱՑ (1610—1686)

ԺԷ.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԽԱՍՊԷԿ ԵՐԷՑ ԿԱՓԱՑԻ

ՏԱՂԱՍՏԱՑ (1610—1686)

(ԱՌԹԻԻ ՄԱՀՈՒԱՆ 250ԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ)

Ասեմ ըզբանածին մխոքըն Սխրալոյն
Գովեմ զերանաչնորհ ձեռքըն Ըղձալոյն.
Զարմանամ ընդ բարբառ օրհնեալ բերանոյն.
Գոհութիւն յարտազուարճ զարդարողին զնոյն:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՖԱՑԻ

Իբրեւ գրիչ, ծաղկող, կազմող, բանաստեղծ եւ ուսուցիչ անուանի եղած է Խաչատուր Խասպէկ իւր գարուն. ունեցած է տուկուն գործունէութիւն, եղած է արդիւնաւոր եւ հնձած ժամանակիցներու չնորհակալութիւն եւ գրուատիքը: Այդ «մեծի առն իմաստնոյ» մահուան 250երորդ տարեդարձը, որ պիտի բոլորուի տարւոյս Հոկտեմբեր 29ին, կը թելադրէ ինձ հիւսել անոր համառօտ կենսագրութիւնը այս երկրորդ անգամ[1], այս նուագաւելի ճոխ տեղեկութիւններով, ներկայացնելով նաեւ երկու ողբախառն տաղեր, նուիրուած առթիւ մահուան՝ անոր յիշատակին:

«Խաչատուր երէց կաֆացի, որ մականուամբ Խասպէկ ասի[2]» ծնած է ի կաֆայ

---

[1] *Հ. Մ. Պոտուրեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսած հաւաքածոյ հրատարակութեան մէջ, Դիւցազն, Գիրք Ա., Պուքրէշ 1923, էջ 138—142 տուած եմ յօդուած մը «Խաչատուր Խասպէկ երէց կաֆացի» խորագրոյ տակ:*

[2] *Ծաղիկ, 1890, թ. 27:*

Արիմ Թերակղզւոյ, 1610ին[3]: *Անոր ծնողաց անուններն են՝ մահտեսի Անդրէաս*[4] *եւ մահտեսի Յանում*[5]: *Յասպէկ ունեցած է եղբայրներ եւ քոյրեր*[6], *որոնք չեն յիշատակուած յանուանէ: 1636ին կը նկարագրուի Յասպէկ «նորաջան դեռատոյ պատանեակ*[7]»: *1642ին կ'անուանուի «Յասպէկ գրագիրս*[8]» *եւ «Յասպէկ գպիր*[9]»: *Այս թուականէն առքը կ'ընդունի քահանայական ձեռնադրութիւնը, իբրեւ ամուսնացեալ երէց: 1653ին կը յիշէ, թէ ունի մանչ զաւակ մ'եւ դուստրներ*[10]:

Յասպէկ ուսած է առ ոտս ակր Յովհաննէս քահանայի[11], *որ աշակերտն էր «ակօք ձեռացեալ Իսահակայ եւ կրօնամէտ եւ հանճարեղ ակր Մկրտիչ քահանայի*[12]»: *Գրչութեան արուեստին համար ուսուցիչ ունեցած է Գալուստ սարկաւագը*[13]:

Յասպէկ իւր գործունէութեան չրջանը

---

[3] *Ձեռ. Յասպէկ վախճանած է 1686ին կ'ըսուի ըստ Յովհ. Կաֆացւոյ*):

[4] *Ձեռ. էջմ. 1558: Երեւան, պետ. թանգ., թ. 25:*

[5] *Երեւան, պետ. թանգարան, թ. 25:*

[6] *Անդ:*

[7] *Երեւան, պետ. թանգ., թ. 13:*

[8] *Անդ, թ. 395, 110 ա:*

[9] *Անդ:*

[10] *Անդ, թ. 25: Նոյն թանգարանի թ. 431ի գրիչը՝ Գէորգ երէց կը գրէ. «Յիշատակ է առեալ Յասպէսատեառս Մարիամին, հօրն Յասպէկ Բահանային. զոսեն նուրպիքէին ի գուռն Ս. Աստուածածնին, որպէսզի Ղազարին եւ ինեան վարդանին. թվին ՌՃՄՀ» (1709). ասկէ կը տեսնուի թէ Յասպէկի զուստրներէն մին է Մարիամ, իսկ թոռնիկներն՝ Նուրպիքա եւ Ղազար:*

[11] *Էջմ. 1558: Երեւան, պետ. թանգ., թ. 25:*

[12] *Երեւան, պետ. թանգ., թ. 13:*

[13] *Անդ:*

ակաած է ի Կաֆայ. ժամանակ մը գոնուած է ի Ղարասու: 1664ին նոքը կը գտնեն գինքը Կ. Պոլիս, ուր իւր բնակութիւնն ունեցած է ի Ս. Գէորգ (Սուլտանասարէր): Հոս էր 1668—1671 տարիները: Անկէ վերադարձած է Կաֆայ, ուր եւ գրծած է մինչեւ մահը, հաւանօրէն իրրեւ երէց տեղւոյն Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ:

1682ին կ'անուանուի Յասպէկ «ձերունի քահանայ», բայց տակաւին իրրեւ «ծպտկող եւ կտպմող»: Այժմ նա արդէն 72 տարեկան է: Կը վախճանի 1686, Հոկտեմբեր 29ին, 76 տարեկան հասակին մէջ: Իր մահը ընդհանուր սուգ կը պատճառէ քաղաքացիներուն: Մահը կ'ողբան արտաստւախաոն Յովհաննէս եւ Սիմէոն Կաֆացիները: Անոնց հետաձ տղերը պիտի հրատարակեմ ի վերջ գրութեանս:

Յասպէկ երէց գրծած է իրրեւ ուսուցիչ, պրիչ, ծպտկող եւ կտպմող: Բազմաթիւ են ձեռագրերը, որոնք անցած են իր ձեռքէն. մասի մը օրինակողն եղած է, ուրիշներ ծպտկած է եւ պարձեալ մաս մը կտպմած է եւ նորոգած: Յատուկ կը բերեմ հոս համառօտիւ այն յիշատակարանները եւ յիշատակագրութիւնները, որոնք արդիւնքն են իր գրչին:

ա. 1636. այս թուին իւր ուսուցչին «տէր Յովհաննէս մելանաւորին» կ'օրինակէ Յայսմաւուրք մը ի խնդրոյ մահտեսի Գրիգորի ի Կաֆայ, «ընդ հովանեաւ Ս. Նիկողայոս արքեպահաս հայրապետին»: Յիշատակարանին վերջը կ'բաւէ (հաւանօրէն Յասպէկի գրչէն).

«Դարձեալ յիշեալիք ի Քրիստոս դյուսուքէն եմ զԳալուստ սարկաւագն, որ զդէրս ուսոյց: ... (Աստուած ողորմի առացէք) նաեւ աշխատողաց եւ ծառկողիս Խառակէ նորաչեան, զեռարոյս պատանեկիս եւ Թղթիս կոկողին[14]»:

ք· 1643ին կ'օրինակէ Խառակէ Նէրսէս Շնորհալւոյ Յիսուս որդին[15]. ընդարձակ 52 տողեան Յիշատակարանին կարեւոր տողերն են.

«Ի նորաչեան զրչէս խնդրեալ,
Մի մեղադրել ինձ ծաղրալի.
Զի չեմ հմուտ այսմ արհեստի,
Այլ զի անվարժ ի չարն տապալի,
Ողանաւոր ի հանդիսի,
Նորոգ բանիւ առաւ ի կարգի,
Կարճ ի կարճոյ համառօտի:
Թուականս Հայոցըս հարցալի,
Նըսուն 'ւ երկու թիւ յաւելի·
Աւարտեցաք յայս նահանգի,
Հոնաց երկրիս Դարսաւոյ·
Նաեւ առ նոս սուրբ Աւգսենտի,
Քառն եւ ութն աւգոստոսի:
Ի գառնագոյն ժամանակի,
Մահմէտ Քարայ Թաթար խանի·
Պատճառելով ինչ պատճառի,
Յոյժ կոտորեն զաղգըս Հայի:
Բամեալ եւ ինձ անարժանի,

---

[14] Երեւան, պետ· թանգ·, թ· 13:
[15] Լմմ· 1558 (= կաթ· 1495):

Գըծաւղ բանէս եւ ծաղկաւղի·
Ամենիմաստ ձերում չնորհի,
Տուք ողորմի ինձ Խասպէկի·
Հուպ յիշեցէք ի յայս կարդի,
Զհայր Անդրէասն իմ մահտեսի...

կը խնդրէ ի մէջ այլոց յիշել նաեւ իւր ուսուցիչն զտէր Յոհաննէս քահանայն: Յիշատակարանիս տնաւկատ սկզբնատրերը կը հիւանեն. Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԿԱՑ ՍՈՒԼԹԱՆ ԻՊՐԱՀԻՄԻ ԾՐԱԳՐԵԱԼ:

գ· 1643ին կ'օրինակէ Բեռլինի Ms. Or. oct. 1921 *ժողովածու դիրքը: Յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի (Թղ· 104 ա). «Գրեցաւ դիրս ձեռամբ անարժան եւ Թարմատար, վիճուն դրչի Խասպէկի, յոյժ մեղաւք պատածեալ եւ յեռնեալ գծողացն ի քարտիսի· ի Թվականի Հայոց ՌՂԲի եւ յունիսի է: Խնդրեմ ի ձէնջ, ով սիրելիք, որ չմեղադրէք, զի կար մեր այս էր»:*

դ· 1645, *յուլիս 10ին կ'օրինակուի Խորհրդատետր մը*[16] *ի խնդրոյ Գրիգոր քահանայի «ձեռամբ անարհեստ Խասպէկ դրչի»:*

ե· 1650ին կ'օրինակէ Գանձարան մը[17], *որուն Յիշատակարանն է· «Եւ արդ ես նուաստ վերջին դրիչ՝ վերատին կազմեալ նորոգեցի հուատ Խասպէկս, հրամանաւ տէր Գրիգոր արհիեպիսկոպոսին ի Թուարերութեանս Հայկազեան սեռի քան եւ մէկ յոբելինի եւ եր-*

---

[16] Երեւան, Պետ· Թանգ·, Թ· 418· *համմտ.* Ե· Շահազիզ, *Պատմական պատկերներ*, էջ 100 ծան·:

[17] Երեւան, Պետ· Թանգ·, Թ· 354:

*բնակ վեչտաստանի եւ մի թիւ ընդնմին չարա-
պուպի եւ ի ծննդենէ կենար(ար)ին Յիսուսի
Ֆրխատոսի ուխելորդ երկերիւրի եւ ի չորրորդ
երկոտասանի եւ քառից թիւ աւելի»* (1652—
2 = 1650)· *«ի մայրաքաղաքս կաֆայ առ ոտս
սուրբ Յարութեան»*:

գ· 1652ին նորոգած է ի կաֆայ, ընդ հո-
վանեաւ Ս· Յարութեան ճաշոց մը[18]· *«եւ
պանպխատան նորոգաւոլ եւ զկազմող սրբոյ սո-
վերիս պՄասպէկ գրիչս յիշեցէք»*:

է· 1653, *մարտ 22ին կ'օրինակուի Յայտա-
սուրք մը*[19], *«ձեռամբ անիմաստ եւ թարմա-
սար վերջին եւ յետին, մեղսասէր եւ անար-
ժան հող եւ փոչի, ծառայ ամենայն ծառայից
Աստուծոյ, անարհեստ Մասպէկ գրչի»*: կը
խնդրէ յիշել *«զհայրն իմ զմահդասի Անդրէասն
եւ զմայրն իմ զմահդասի Խանումն եւ զեղ-
բարքն իմ եւ զքորքս· եւ զորդեակն իմ եւ
զպատերքան իմ»*: *«Եղեւ ծրագրութիւն մատե-
նադիր յիշատակարանիս ի մեծ եւ հոյակապ
եւ ի հռչակաւոր մայրաքաղաքս ի կաֆայ,
ընդ հովանեաւ սրբոյ տաճարիս Յարութեան»*:

ը· 1661 կ'օրինակուի Պարզատումար-
Օրացոյց մը[20] *«ձեռամբ Մասպէկ մեղաւորի»*:

թ· 1663 օրինակած է ժողովածու գիրք
մը[21]· *«Ով ուսումնասէր... (յիշեա) զտառա-*

---

[18] *Անդ*, թ· 57:
[19] *Անդ*, թ· 25:
[20] *Լմմ*· 2008 (= 1990):
[21] Թուրգոմ եպ· Գուշակեան, *Ցուցակ ձեռագրաց Ս· Նշանի վանուց Սեբաստիոյ*, թ· 232:

պեալ մեղաւոր Խասպէկ Խաչատուր երէցս որ գրեցի զսա ի Թվին ՌՃԺԲ. յիշատակ Մարիամայ քոյր Հռետորի եւ Ղրիմեան տանս վերակոչողի ի վայելումն անձին իւրոյ»:

Ժ. 1667, յունուար 12ին կ'օրինակէ Տօնացոյց մը[22]. «*գրեցաւ Տօնացոյցս եւ աւարտեցաւ ձեռամբ բազմամեղ Խաչատուր երէցու Կաֆայեցւոյ, որ մականուամբ Խասպէկ ասի. Թելադրութեամբ եւ հրամանաւ տէր Յակոբ աւագ քահանայի (բաւ մը անընթեռնլի) ինէ Կոստանդինուպօլսի... Թվին ՌՃԺԶ. յունուարի ԺԲ*»:

ԺԱ. 1668ին օրինակած է Քահանայաթիւղ մը[23]. «*Աւարտեցաւ ... յարքայանիստ մայրաքաղաքն Կ. Պոլիս, առ ոտն Ս. Գէորգայ ... որ յայլապէնց լեզուով Սուլտանասար կոչի, ձեռամբ Խասպէկ Խաչատուր երէցու Կաֆայեցւոյ... ի վայելումն տէր Յովհէփ քահանայի Կեսարացւոյ*»:

ԺԲ. 1670, յուլիս 6ին կ'օրինակէ Սեւանի Թ. 59 ձեռագիրը[24]:

ԺԳ. 1674ին կը նորոգէ Գր. Նարեկացւոյ Մեկնութիւնն Երգոց Երգոյն[25]. «*նորոգեցաւ գիրքս ձեռամբ մեղաւոր Խասպէկ Խաչատուր երէցու Թվ. ՌՃԻԲ. յիշատակ լեր եւ ի վայելումն մահդասի Խաչատուրի որդւոյ տիրացու Սեւեխքի*»:

---

[22] Ծ ա գ ի կ (Կ. Պ ո լ ի ս), 1890, Թ. 27:
[23] Պ ա ր ի ս, Ազգ. Մատենադարան, Cod. Arm. 61:
[24] Ն. Մ ա տ, Ցուցակ ձեռագրաց Սեւանի, էջ 26:
[25] Էջմ. 1154, Թղ. 170 ա. հմմտ. եւ 60 բ:

ժդ· 1677ին ի խնդրոյ խոճայ Օգսէնտի կ՚օրինակէ Աւետարան մը[26] ի կաֆայ, «ընդ հովանեաւ Ս· Աստուածածնին... ձեռամբ ա–նիմաստ Խաչկէկ Խաչատուր գրչի»:

ժե· 1682ին կը ծաղկէ եւ կը կազմէ ճա–շոց մը[27]· «գարձեալ յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զԽաչկէկ ծերունի քահանայն, զծաղկաւղ եւ զկազմաւղ այս տուրբ գրոցս»:

ԳԱՆՁ ԵՒ ՏԱՂԵՐ

Ժամանակակիցները կ՚անուանեն Խաչա–տուր Խաչկէկը «փիլիսոփայ ներհուն, քահա–նայ արի», «բանածին մխիթ», «պետ երաժըշ–տոց», «բացատրող տաւիղ հնոց եւ նորոց», «վարժապետ յոգունց մեծ փիլիսոփայից», «տելետ յոքնահանճար», «ներհուն ճարտա–սան», «սովիէր պըւետիկոս բանից վիպա–սան»: Կ՚ըսուի թէ «արուեստ ձեռաց, մատոյն էր զարմանալի, ներակից երգս երգէր երա–ժըշտական... հոգեբուխ, սխրալի եւ հրաշա–պան», որոնք էին «սփռեալ յոլորտս երկրի հաճութեամբ մարդկան»: Այս գրուատական տողերը, որոնք քաղուած են Յովհաննէս եւ Սիմէոն կաֆացիներու Ողբերէն, մխաբան կու–գան հաստատել, թէ Խաչկէկ օժտուած էր ինչպէս գեղագրութեամբ, նոյնպէս համուտ էր երաժշտութեան, երգիչ մը, միանգամայն բանաստեղծ: Իր բանաստեղծական արտա–

---

[26] Երեւան, Պետ· Թանգ·, թ· 169:
[27] Անդ, թ· 67:

դրուքիւններէն, որոնք հեղինակին կենդանութեան իսկ տարածուած են «յոլորտս երկրի», մեզի հասած են Գանձ մը եւ վեց կտոր տաղեր: Անոնք դրուած են պարզ լեզուով եւ կ'երեւցնեն համեստ չնորհք մը բանաստեղծին վրայ, որ աւելի հետեւող է քան ինքնակայ: Գանձն եւ կցորդ Մեսեղին յօրինուած են Գանձերու նմանութեամբ, Գրիգոր Խլաթեցւոյ ազդեցութեան տակ: Գանձս Խասպէկի անդրանիկ աշխատութիւնը կ'երեւայ: Կը թուեմ այս տեղ Խասպէկի լինձ ծանօթ գործերը.

1· Տաղ ի վերայ վարդին եւ աւուշահոտ ծաղկանց· ի Խասպեկէ ասացեալ:

Արե՛կ որ պաղչան մտնունք ու վարդ քաղենք,
Ծաղկեցաւ այդին, պիւլպիւլն ու տուտի,
դումբին
Եղանակեն կանանչ թիւին,
Ուրախանան հետ կարմիր վարդին,
հետ ճերմակ վարդին...

Ձեռագիր՝ էջմ· 2394, 201 ա: Ա.ճառեան՝ Տաղարան, 40 ա (= Թաւրիզի Լիլաւաթաղի Թ· 2, Թղ· 81 ա, անանուն): Պարիս, Տաղարան Ա. Անտոնեանի, 175ա (1695): Վիեննա, Մխիթ· Մատ· 643, 11ա: Կ. Կոստանեանցի Տաղարանները յամէ 1682 եւ 1695:

Հրտ·՝ Գիրք Դպրութեան եւ Տաղարան, Կ· Պոլիս 1714, էջ 214—216: Հայկունի, էջ 119: Կոստանեանց, Նոր Ժող· Բ· 11—14 (Համատ· Գ·, էջ Զ եւ 15):

2. Խասպեկէ ասացեալ ի վերայ սուրբ Աստուածածնին (1672):

Գլուխ հանուրց ազգին կանանց,
Անհամեմատ զոլ հոլածնաց...
վ. Երապընթաց թիւ տումարիս
Հազար հարիւր քսան եւ մի,
Ի Խասպէկէ առն ազաեղի,
Շարադրեցաւ ի քարտիսի:

Տնակապ սկզբնագրերը. ԳՈՎԵՍՏ Ի ԽԱՍՊԷԿ ԵՐԻՑԷ:

Ձեռագիրք՝ էջմ. 2394, 196բ (ԺԷ) = Տաղարան Կ. Կոստանեանցի յամէ 1682. Համառ. Նոր Ժողովածու, Գ. 15:

3. Տաղ սիրոյ եւ ուրախութեան (1670):

Եկ սիրելի ուրախասցուք,
ահա այգին ծաղկեցաւ.
Նոր արուսեակն առաւօտուն
այսօր յայգին ծագեցաւ:
վ. Էր հազար հարիւր Թուական
տասն եւ ինն յետեալ ի նոյն.
Խասպէկէ մեղօք զատածեալ,
՝ւ ընկղմեալ անհոգ ի քուն:

Տնակապ գրերը՝ ԵՐԳՍ Ի ԽԱՍՊԷԿ ԵՐԻՑԷ:

Ձեռագիր՝ էջմ. 2394, 194ա—196ա (ԺԷ) = Կոստանեանց Տաղարան 1682:

Հրտ.՝ Կոստանեանց, Նոր Ժողովածու. Գ. 12—15:

4· Ի խասպէկ երիցուէ ասացեալ է ի Ս· Աստուածածինն (1662)։

Իմանալի արեգական արդարութեան,
Որ ծագեցաւ ի քէն կոյս անապական···
վ· Եղեալ չըջեալ թիւ տումարիս Հայկազան,
Ոճ լցեալ ընդ իւր մեռասան
Միաչարաթ Սուրբ Նշանի Երեւման
Միածնորդւոյ քո, սուրբ կոյս, սիրա-
մայր Աստուածածին

Տնակապ գրերը՝ ի ԽԱՄՊԻԿԻ։

Ձեռագիրը՝ էջմ· 1636, 83բ—85ա (ԺԷ)։ 2394, 199բ (= Կոստանեանց Տաղարան 1682· համառ· Նոր ժողովածու, Գ· 15)։

5· Տաղ Ս· Աստուածածնի (1663)։

Ի քեզ յուսամ հոգւով,
Տաճար անեղին կոյս Մարիամ···
վ· Երապընթաց ամանակիս թիւ ոճ
Ի երկոտասան ընդ իւր միաչար·
Ի խասպէկէ լցեալ մեղօք չարաչար,
Մակագրեցաւ երգս ի քարտիսի նորաչար։

Տունք՝ ի ԽԱՄՊԻԿԻ։

Ձեռագիրը՝ էջմ· 2394, 203ա (= Կոստանեանց Տաղարան 1682· համառ· Նոր ժողովածու, Գ· 15)։

6· Ողբ ասացեալ տադիւ չափիւ եւ ոտանաւաւոր՝ կսկիծ դառն ժամանակի ի վերջին սուն (°) ի խասպէկ գղերիկոսէ (յ)աշակերտ

տաց Յովաննէսի՝ վասն իւր աստիճանակցի եւ եղբայրակցի եւ ընկերակցի իւրոյ՝ աւետարտ Սարգիսի († 13 *Յունիս*, *եչ· ՌՂԱ* = 1642 *թ Ղարսոյ*):

Օրհնեալ, վաստակեալ անուն սուրբ
Հայր անակղկղն աննեղ՝ և անիմանալի·
Գովեալ բարեբանեալ միածին որդի,
Հոգին բղխումն անճառ և անքննելի...
վ· Յանարժան Խաստկէկ բաներս (յ)արմատին·
Որ էր ինքն աշակերտ տէր Յովաննէսին·
Ի խնդրոյ Ղուկասու՝ և Աբիստաքէսին,
Եւ միշտ եւ միշտ եղբայր եւ եղբայրակցին:

Ձեռագիր՝ Երեւան, պետ· թանգարան, 395, 110 ա—117 ա:

7· Մեղեդիս նորին ասացեալ դարձեալ կրկնակի առ Աստուած վասն Սարգսի:

Ի Հօրէ Աստուծոյ կամեցեալ,
Թէ զորդին միածին առաքեալ...

Տուններս սկզբնակապ զբերը՝ ի ԽԱՍՊԷԿ ԴՊՐԷ ԱՍԱՑԵԱԼ ԲԱՆԸՍ ԱՅՍ:

Ձեռագիր՝ Երեւան, պետ· թանգարան, 395, 117 ա—118 ա:

Ա.

Ի ՎԵՐԱՑ ՄԱՀՈՒԱՆ ԽԱՍՊԷԿ ՓԱՀԱՆԱՅԻ ԱՍԱՑԵԱԼ Ի ՍԻՄԷՈՆԷ ԽՐԸՄՊԷՑ ՕՂԼԸ ԿՈՉԵՑԵԼՈՑ

Եղեւ ահա այսօր ժամանակ ողբոց,
Սուգ տրտմութիւն եհաս ամենայն տխոց.
Քանզի բարձաւ ի մէնջ պետն երաժշտոց,
Բացատրօղըն տառից Հընոց եւ Նորոց:

Բամբ վերծանողացըն աւաղեն եւ լան,
Տեսանելով յաւէտ խըրթնաճաճուկ բան.
Այլ ո՞վ մեկնէ նոցա, ծանուցէ զայն,
Զի փոխեցաւ աւ Տէր Խասպէկ քահանայն:

Գոչեն աշխարելով, կոծեն եւ ողբան,
Զվարժապետըն յոդունց, մեծ փիլիսոփայն.
Ջահէլէան յոքնահանճար, ներհուն ճարտասան,
Սուիէր պըւեաիկոս բանից վիպասան:

Երկիրս միգախըռնեալ սուգ իւր ցուցանէ,
Երկինս ամպով պատեալ՝ զլոյս իւր ծածկէ.
Զի երկրի արեգակն խաւարեալ է,
Եւ ջահըն մեծալոյս այսօր չիջեալ է:

Ամենեքեան ողբան զտէրս այս գերապանճ,
Մինչ զի հովիտք եւ դաշտք, բլուրք ընդ լե-
րանց,

ՁԵՌԱԳԻՐ՝ ԷՋմ. 1636, Թղ. 102բ—104բ:
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ Հանդէս Ամսօրեայ, 1935, էջ 343—344:
ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՔ ՁԵՌԱԳՐԻՆ՝ 2 սուք: — 6 աւէտ խըրթնայ ծածուկ. Հանդ. Ամս. կարդացած՝ խըրթնոց ծածուկ: — 10 ոգունց: — 12 պըւեթիկոս:

Ծառք եւ տունկք ամենայն այդիք ընդ ծաղ–
կանց,
Ընտրեալ տղայքն ի գիրկըս կանանց:

Լան ըզԱսպէկ էրէցն որ մեծահռչակ,
Եղիեական գոլով ամենայն հասակք·
Քանզի ոչ գոյ այլ ոք սըմա օրինակ,
Եւրոպէ, Ասիա, Լիբէ մաան եռեակ:

Իակ գիա՞րդ ոչ ողբայ երկիրս Ղրիմեան,
Կաղարիա, Սուլխաթ՝ ղեեակօք համայն·
Կաֆա մայրաքաղաքն կողմամբքն ամենայն,
Որ չնորհալի առնեն, այժմ եղեն ունայն:

Սուգ ըզգենու Քէֆէն, տխրի եւ տրտմի,
Մահուամբ տէր Ասպէկի մեծին հռետորի·
Այժմ այլոց քաղաքաց ենթարկեալ լինի,
Զի բեկաւ ոստրէոսն իւր մարգարտալի:

Իւր սուրբ եկեղեցւոյն զրունք փակ մնացին
Որ կառուցեալ յանուն սուրբ Աստուածածնին·
Վարագոյրըն քարշեալ հանդէպ խորանին,
Զերդ նոր հարսն յանկիւն՝ քողն ի յերեսին:

Մատակարար կարգեալ անմահ փեսային,
Ո՛ւ երդիչն օրհորդաց հարսանեաց վերին·
Աստանօր բաց թողեալ զբսպասաք տաճարին,
Գնաց անդառնալի չաւիղն երկնային:

Է սուգ եւ տրտմութիւն Հայոց մեծագոյն,
Մեկուսանալն ի մէնջ զիտին բարեգոյն·

19 տունք... այքիք: — 20 ըստընդիա:: — 23 գո: — 24 եռակ: — 25 ողբա: — 29 սուք: — 33 փաք: — 34 անուն: — 35 վարագուրըն: — 36 երեսին: — 40 անդառալի:

Թէպէտ ամենեցուն մահն է դառնապոյն,
Բայց իմաստնոցն այլ է կըսկիծ կարծրապոյն:

Ունէր բազում հանճարս, տէր էր չընորհի,
Համեմատ Քիրամայ, Բէսէլիէլի·
Քարտուղար, ծաղկարար էր զարմանալի,
Սրուեսատ ձեռաց մըտացն էր զարմանալի:

Ներակից երգս երգէր երաժշտական,
Դաւթի, Սողոմոնի երգոցըն նըման·
Հոգէբուխ, սիրալի եւ հրաշազան,
Սըփռեալ յոլորտս երկրի հաճուքեամբ
մարդկան:

Էր թըվականս Հայոց ըՌա ճէ եւ Լիւն
Եւ Եչիւըն խառնեալ հոլովեալ ի ձեւ·
Եւ հուպ Գիւտի Խաչին վաղճանըն եղեւ,
Շնորհեցէք Հայր մեղայն հոգուն իւր պարգեւ:

Բ.

ԴԱՐՁԵԱԼ Ի ՎԵՐԱՑ ԽԱՍՊԷԿ ՓԱՀԱՆԱՅԻ
ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ
ԱՍԱՑԵԱԼ Ի ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՓԱՅԵՑԻՈՅ

Ի սուգ կոծոյ ողբոյ զառն աղէտապոյն·
Եւ ձայն լալեաց հեծեաց, յոր կայր սաստ-
կապոյն
Հնչեաց յերկրէ մերմէ կըսկիծ ոյժգնապոյն·
Վասն մահուան մեծի աւրն իմաստնոյն:

46 քիրամա: — 50 երգուցն: — 55 հիւպ:
ՁԵՌԱԳԻՐ՝ էջմ. 1636, թղ. 104բ—106ա:
ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՔ ՁԵՌԱԳՐԻՆ՝ խորագիրը· ի վե-
րա: — Ովաննի(ս)է:
1 սուք: — 3 հըչեաց... ոյգնապոյն:

Ամենայն տեսակաւ դի զարդարեալ էր,
Հոգւոյ սրբոյ չնորհօքըն նա լցեալ էր·
Լցեալ որակ որակ առատացեալ էր·
Եւ մերձեցեալն առ ինքն ոչ անտես առնէր:

Ունէր զբանըս ծածուկ ի խորին մըտաց,
Եւ յայտնէր վարժապէս ախորժ տըղիտաց·
Հարկիւ բացեայ առնէր ըզդին մարդարտաց,
Վաճառականն Քաւպէկ՝ ցանկալին բազմաց:

Վարդապետաց յաւէտ նա էր խըրատիչ,
Ըստահակաց առաւօղ եւ մխիթարիչ·
Իսկ հերձուածողացն էր պապանձեցուցիչ,
Զեկեալս նոր յուղղութիւն՝ նոցա ընդունիչ:

Ասեմ զբանածին մխոքըն սրխրալոյն,
Գովեմ զերանաչնորհ ձեռքըն ըզձալոյն·
Զարմանամ ընդ բարբառ օրհնեալ բերանոյն,
Գոհութիւն յարտազուարճ զարդարողին զնոյն:

Նըման էր առաջնոց հարցն իրաւապէս,
Ընդ բընաւիւք ձեւովք անսըխալապէս·
Քանզի զտարակուսանս ի զըրոց պէսպէս,
Առ ժամայն լուծանէր նա տարապրապէս:

Նա որ ասաց Քրիստոս յաւետարանին
Ցաղագս ընտրելոցն՝ աւուրքըն կարճեացին,
Եկեալ կատարեցաւ ի վերայ նորին,
Զի վաթսուն եւ վեց էր երանելին:

5 յամենայն: — 10 այոնէր: — 11 բացեա: — 13 աւէտ: — 16 ուղղութիւն: — 21 յառաջնոց հարձն: — 22 ըն(դ): — 25 աւետարանին:

Ի աներէց բանին հօր նա պիտոյացաւ,
Վասն այնորիկ յերկրէ յերկինս կոչեցաւ.
Զի ընդ քահանայից սրբոց դասեցաւ,
Ընպատաւ զոլ փառաց Տեառն արժանացաւ:

Սորա հանգոյն այլուսա ոք ոչ գըտանի,
Ի մէջ ըրաբունեաց եւ մենաստանի.
Քանզի ամենեցուն նա էր պիտանի,
Փիլիսոփայն ներհուն, քահանայն արի:

Եղեր այսօր գեր ի վերոյ սրբութեան,
Շինեալ անուն կուսին Մօրն անապական.
Քեզ տայցեն երանի մինչեւ յաւիտեան,
Թէ գըտցես զքեզ հովոզ, զու այլ նորա նման:

Եղեւ վաղճան մերոյ քալ հռետորին
Ի չրջանիս Հայոց Ռճին.
Ընդ իւր չարաճաշճեալ երեսուն հընգին,
Ամսեան հոկտեմբերի էր քսան եւ իննին:

30 յերկր: — 39 մին աւխտեան: — 43 չարաճաշճեալ:

ԺԸ.

ՍԻՄԷՈՆ ԽՐԸՄՊԼԻՑԻ ՈՐԴԻ ԿԱՓԱՑԻ ՏԱՊԱՍՄԱՑ

ԺԸ.

ՍԻՄԷՈՆ ԽՐԸՄՊԷՑԻ ՈՐԴԻ ԿԱՓԱՑԻ ՏԱՂԱՍԱՑ

Սիմէոնի կենսագրութիւնն քիչ բան ծանօթ է մեզի: Ծննդեամբ կաֆացի էր, որվի Խրըմպէկի (Խըրմպէկի): Ապրած է կաֆա բաղաքը. «Սիրուն է վարդը» ասելին վերջը ասած՝ «ձուկ կօշիկ կաթնեն» կը թելադրէ մեզի հետեւցնելու թէ անկէ կօշկակար էր արուեստով: Իր գործունէութեան չրջանը կ'երեւայ ժէ. դարու երկրորդ կէսեն. ասնկոր երեք տաղերը, որոնք գրուած են 1683, 1685 եւ 1686 տարիներուն: Իր մահկինեներու չրջանակին կը պատկանին Յարութիւն մաճառակաո, Յարոր ջահրնկալ եւ Սրտակոն, որ երբոյր կ'անուանէ: Ոչերը, որ գրած է Սիմէոն Խուպկի երկրի մասին տաքիս, ենթադրել կուտայ, որ Սիմէոն Խուպկի մահերիմ ծանօթներեն, թերեւս նաեւ անոր աշակերտներեն եղած ըլլայ:

Սիմէոն երգած է գանազան տաղեր, որոնք, հաճելի ոճով եւ ժողովրդական նիւթերով: Անոնցմէ մին՝ «Խակտան...», յօրինուած է տղայ մը հայհոյելն եւ տղայ մը թաթխելեն:

կը բաւականանամ հոս թուել Սիմէոնի տաղերը, որքան ծանօթ են ինձ անոնք: Նկատի ունիմ պէխաւորաբար Էջմիածնի թ. 1636 (ԺԷ./ԺԸ. դար) եւ թ. 2394 ձեռագիր Տաղարանները. վերջինս նոյն է Կոստանեանցի 1682 տարւոյ Տաղարանին հետ:

1· Նորին Սիմէոնի ասացեալ:

Եկ պիւլպուլում գարնանային,
Ձայն աւետեայ բեր, բեր...
Տունք՝ ԵՐԳ ի ՍԻՄԷՈՆԷ:
Ձեռ.՝ Էջմ. 1636, 91բ—92բ: 2394, 211ա:

2· Ի վերայ մահուան Խապէկ Բահանայի, ասացեալ ի Սիմէոնէ Խրմպէյ օղլը կոչեցելոյ:

Եղեւ ահա այսօր ժամանակ ողբոց,
Սուգ, տրտմութիւն եհաս ամենայն տեղոց..
վ· էր Թըվական Հայոց ըՌա, ձէ եւ Լիւն
Եւ Եչիւըն խառնեալ հոլովեալ ի ձեւ
Եւ հուպ Գիւտի Խաչին վաղճանըն եղեւ·
Շնորհեցէք Հայր մեղայն հոգուն իւր
պարգեւ:

Տունք՝ ԵՐԳԵԱԼ Ի ՍԻՄԷՈՆԷ:
Ձեռագիր՝ Էջմ· 1636, 102բ—104բ:
Հրտ. Հանդ. Ամս., 1935, էջ 343—344 եւ վերը, էջ 185—187:

3· Նորին Սիմէոնէ այս:

Էանց ցուրտ եւ ձմեռն եւ վիշտն աշխարհի,
Զարեգական եմուտ ամպրոպային երկնի...

Վ. քեռա, ճկ, Լիւն, Դայ ի քիւ քրիստոնեից,
Երբ յանդ եղեալ եղեւ երկ Սիմէոնիս,
Ի խնդրոյ Յարութիւն վաճառականի . . . :
Տունք՝ ի ՍԱ. ՍԻՄԷՈՆԷՍ :
Չեռագիր՝ էջմ. 1636, 98բ—101ա :

4. Անխտրագիր :

Ինձ ունկն դիր առաւօտ,
բարեաւետ առ քեզ . . .
Վ. Խրբմպէյի որդի,
մեզք ունիս անթիւ . . . :
Տունք՝ ի ՍԻՄԷՈՆԷ :
Չեռագիր՝ էջմ. 1636, 95ա—96ա :

5. Նոյին Սիմէոնէ առագեալ :

Իսկական գերասուն լուսոյն անթառամ.
Մատչի խառնիչն հօտ առնկոյ Հրոմն . . .
Տունք՝ ի ՍԻՄԷՈՆԷ :
Չեռագիր՝ էջմ. 1636, 89բ—91ա :

6. Խրմպեկի որդի Սիմէոնէ առ Վ. Անառուածծածին :

Որպան լուսատուչ Հայրսկան Բանին,
Շրնորհօք լցեալ վաստակից Հոգին . . .
Վ. էր այս ժամանակս քեւ քրիստոնիս
Տաժանի մեղաւ արամեան ազգս,
Ի ԹՒ. Ճ. Լ. երկուս (1683),
Որժամ անդ եղաւ երկ Սիմէոնիս :
Տունք՝ ԽՐԸՄՊԷՅ ԱՒԳԼԻ ՍԻՄԷՈՆԷ ՓԻԼԻՃՈՑ ԵՐԳ Է :
Չեռագիր՝ էջմ. 1636, 85ա—89բ :

7· Տաղ ի խնդրոյ փոխրագոյն ուսուկաւին Յակոբայ ջահըլուկալի:

Ակր քո ահեղ անառանելի
Անկաւ ի սիրտ իմ այսօր...
վ· Թխեն ի Հայոց Ռձն եւ չորս առաքնօք:
Տունք՝ ՍԻՄԷՈՆԻ:
Ձեռագիրք՝ էջմ· 1636, 92բ—94ա:

8· Տաղ վասն ուրախութեան:

Սիրով ուրախութեան ժամ ի դխտացիր,
Ձեմելով եկ ինձ մօտեցիր...
վ· Աբրամակէլի որպէս կոչեալ Սիմէոն...:
Տունք՝ ՍԻՄԷՈՆԻ ի:
Ձեռագիրք՝ էջմ· 2394, 212ա (= կոստա-
նեանց, Տպլպրան 1682)· կոստ· Տպլպրան
1695ամին· Թեր:

Հրտ·՝ Բագրատկ, 1884 էջ 34 (Թեր):
կոստանեանց, Նոր ժողովածու, Ա·, 60—61
(Թեր, 1695ի Տպլպրանէն եւ Նոր ժող·, Գ·,
54—56 (*համառ· էջ ե*):

9· Տաղ Սիմէոնի ասացեալ:

Սիրեն ի վարդն ի մէջ ծաղկանցն ամենի··
վ· Աբրամակէլի որպէս ասացաւ,
Զըմէ կօչիկ կարնէն, ահա մահ հասաւ:
Տունք՝ ՍԻՄԷՈՆ:
Ձեռագիրք՝ էջմ· 2394, 216բ—219բ: Պա-
րսխ, Ա· Անառանեանի անպհական Տպլպրան,
թղ· 148ա (1695):

10. Անխորագիր:

Սիրտ իմ ապաքինել բաղձամ ի սըպոյս...
Ձեռագիրք՝ էջմ. 1636, 96ա—97ա:

11. Անխորագիր:

Սպեղանի իմ խոցելոյս,
բժիշկ եւ դեղ ցաւերոյս...
վ. Այլ եւ երկոյս խընդրողի
եղբօրս իմ Սրապիոնի...:
Տունք՝ ՍԻՄԷՈՆԻ Է ՍԱ:
Ձեռագիրք՝ էջմ. 1636, 97բ—98բ:

12. Նորին Սիմէոնի ասացեալ է:

Սահմանողին հրամանաւն
բանք անհամար յայտնելոց է...
Տունք՝ ՍԻՄԷՈՆԷ ՍԱ:
Ձեռագիրք՝ էջմ. 1636, 101ա—102ա:

13. Տաղ Ղարիպուրեանց:

Սրտիկս խոցեալ է սիրով,
սէրտէր ունիմ չատ եւ յորով.
Տունք՝ ՍԻՄԷՈՆ:

Ձեռագիրք՝ Քէշիշեան, Յուսյակ Ճմմատուլ վանաց, թ. 338, 24բ (ԺԸ): Կոստանեանցի Տաղարան յամէ 1695:

Հրտ.՝ Կոստանեանց՝ Մ. Նաղաշ, էջ 55: Տաղարան Կ. Պոլսոյ (անթուական), էջ 127:

Զկայ որ եւ է ակնարկութիւն, թէ տաղս Խրըմպէյի որդւոյն ըլլայ. Կոստանեանց կը պրէ (անդ, 55 ծան.). «այս երկիշն է Սիմէոն Խրըմպէյի որդին»:

14· Անխորագիր:

Սքանչելապէս անճառ արքայից արքայ,
Զեմ արժանի կալ ի քո պիմաց հրաչագործ:

Տունք՝ ՍԻՄԷՈՆԷ:

Ձեռագիրք՝ էջմ· 1636, 94ա—95ա:

15· Ոտանաւոր յընտրութիւնն եղիազար կաթողիկոսի:

Տաղին սկիզբը կը պակսի·

վ· Յոբելեանք թլուայս ի եւ երկրորդ լեալ,
կէս յոբելեանօք եւ Զ թիւ ընդ այլ
(ՌՃԼԱ)·

Զ օգոստոսի ամսեանըն երգեալ·
Սիմէոնս յիմաբ, սուրբ էջմիածին...
Տունք այժմ ||| ՀՄԵՅՒՈՅ, այսինքն՝
[Սիմէոնի Ար]ըմեցւոյ:

Ձեռագիրք՝ էջմ· 2394, 214ա—215ա (սկ· պակաս): Հմմտ· Կոստանեանց՝ Նոր ժողովածու, Գ·, էջ Ե:

Կ'արժէր հաւաքել այս տաղերն եւ հրատարակել:

ԺԹ.

ԲՌՈՐԱՑՊԻ ԸՆԹԵՐՀԱԿ ԵՒ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐՆ ՄԱՍԳԱԿ ՀԱՅ ԵՒՏՆԳԵՎԼԻՊԻ ՄԻՋ ԸՍՏ ՄԱՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՒՈՅ

ԺԹ.

ԲԻՐԱՍՊԻ ԵՓՓԱՀԱԿ ԵՒ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐՆ ՄԱՋԳԱԿ ՀԱՅ ԵՒՆՊԱՎԱԼՔԻ ՄԻՋ ԸՍՏ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑՒՈՅ

Ա.

1. Մ. Խորենացւոյ «Հայոց պատմութեան» պրոթեան ժամանակի նկատմամբ իւր առաւելութիւնները բերած էին պէս պէս տեղեակութիւններ. թէ Մովսէս ապրած է Ը. դարու վերջին եւ Թ. դարու առաջին քառորդին եւ «Հայոց պատմութիւնը» գրուած է իբր 810ին Հայոցաց Հայոցանէ իշխան Սահակ Բագրատունւոյ հրամանով[1]: Ա. Զամիեան[2],

---

[1] Հ. Ն. Ակինեան, Մովսէս Խորենացւոյ ժամանակն եւ անձնասրութիւնը: Անահիտ Ա. ն. շ. (1929), թ. 4, էջ 67—77: Նոյն՝ Գետնագիրք եւ Մ. Խորենացի. *ի պրս՝* Ասատեանպրական հետազոտութիւններ, գ. (Վիեննա 1930), 127—291 = Հանդէս Ամսօրեայ, 1930, էջ 8—41, 129—156, 257—272 եւ 381—404: Նոյն՝ Moses Khorenatzi, Die Abfassungszeit der Geschichte Armeniens und die Persönlichkeit des Geschichtsschreibers in neuem Lichte betrachtet. W. Z. K. M. 37 (1930), 204—217. Նոյն՝ M. Chorenaçi *ի պրս՝* Pauly-Wissowa-Kroll, Realenzyklopädie, Suppl. VI (1935), 534—541.

[2] Ա. Զամիեան, Մովսէս Խորենացին. իր ժամանակը, ընկերակիցները եւ գործերը. Անահիտ գ. (1931), թ. 1—2, էջ 117—136:

Յ. Մանանդեան[3] եւ Հ. Վ. Հայտնի[4] ընդունել չգոյութիւնը իմ հատուածներուն: Զանձինս Հայոց Պատմութեան դրութեան տարին Հ. գտաւ վերջին քառորդին վերածել. Մանանդեան Թ. գտաւ Բ. կէսին եւ Հայտնի պնդեց թէ 669ն յառաջ[5] արդէն հրապարակի վրայ գոյութիւն ունէր «Հայոց պատմութիւնը». Մ. Խորենացի գրած է գոյն «459—465 թուականաց մէջեւ»: Չեմ ուզեր վիճաբանիլ այսուհետեւ: Կը հաստատեմ միայն, թէ 810ն յառաջ գոյութիւն չունէր Մ. Խորենացւոյ Հայոց պատմութիւնը. եւ կ'ապացուցնեմ թէ այն տեսած է խմբագրութիւն մը Մեծ Բագրատունեաց օրով, հաւանօրէն Սահակ Մաշտոց Տայեցւոյ ձեռքով. վերջին կէսս կը ծոյլ ինձ գեռեւս ապացուցանել պատեհ առթիւ:

2. «Հայոց Պատմութեան» Մ. Գրքի վերջը, որուն գոյց գեռեւս հաստատած է յաւելուած մը «ի Պարսից տուապեալ յոտից Բիւրատեայ Աժդահակայ» (էջ 89—92, տպ. Արեւելեան-Յարութիւնեան): Այս յաւելուածը նախ-

---

3 Յ. Մանանդեան, Խորենացու առեղծուածէն ելնելով. Երեւան 1934:

4 Հ. Վ. Հայտնի, Մովսէս Խորենացին կը գտնուի՞ ե. դար. Բանասիրութիւն. Վիեննա 1935:

5 Հաստատած թէ «Մովսէս Կաղանկատուացւոյ» Պատմութիւնն Ագաթանգեղոսին գրուած է: Բայց ունէ՞ր այս Պատմութիւնը պիտական խմբագրութեամբ ժ. դարէն յառաջ գոյութիւն: Ագաթանգեղոս Պատմութիւնը 4—5 դանազան հեղինակներէ դանազան ժամանակներու մէջ գրուած հատուածներու համադրութիւն մըն է անծանօթ խմբագրէ մը, որ հաւանօրէն ԺԱ. դարուն ապրած է: Այս մասին բնագրական տեղեր:

նաբար վեռելուած էր արտաքոյ Գ. Գրոց, «Հայոց Պատմութեան» չըմտնէր դուրս. Մ. Խորենացի կը գրէ. «այլ ծանիր պատճառիս մեր առ այսպիսի (առասպելական) բան. զի ոչ յառաջինսն մեր առացեալ գիրս եւ ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք չարել, այլ զատ եւ որչ» (90). այսինքն յարմար չդատեցինք այս մասը Ա. (կամ Բ. եւ) կամ Գ. գրոց մէջ դնել, այլ «զատ եւ որչ», ուրոյն յաւելուածով մը դնելինք արտաքոյ «Հայոց Պատմութեան». պէտք է իմանալ անշուշտ Գ. Գրքէն վերջը: Այս միտքը կը յայտնէ հեղինակը նաեւ իւր Մեկնութեան ուղած հետեւեալ տողերու մէջ. «զի ի վերայ այլոց անհնարինն՝ հնարաւոր ոմն զի արտերել մեզ (այսինքն Ա.—Գ. գրոց գրութիւնը)՝ կատարեմք եւ զայս» (90). ուստի Հայոց Պատմութեան գրուելէն վերջը կատարած է Մովսէս իւր պաշտպանին այս խնդիրքն ալ:

Յաւելուածին տխատրութիւնը Ա. Գրոց վերջը կատարուած է խմբագրչի ձեռքով, որ անանելով Ա. Գրքի վերջին գլուխներու մէջ Աժդահակի պատմութիւնը, Բիւրասպի Աժդահակայ գրոյցն ալ դնելած է անոր մեկնութեան:

3. Այս Յաւելուածին առաջին հատուածը կը ներկայացնէ Պարսից Առասպելին կարեւոր դէպքը Բիւրասպի Աժդահակայ մասին. Բ. հատուածը, որ «Ստորագրութիւն» խորագիրը կը կրէ, կու տայ «որ ինչ սակս Բիւ-

բառակաց հաւատովք», այս ինքն Առաքելին պատմական ուղեծուծը:

Աչքի կը զարնէ հոս այն լրտուքիւնն, որ Յովհաննեսյեայ «Աստուածքուքեան» մէջ նկատի առնուած «Բիւրատպի Ա֊ժղահակը» իւր նկատակագրականովը բոլորովին կը խառնուի այն «Բիւրատպի Ա֊ժղահակէն», զոր կ'ենթադրէ «Պարսից Առաքելը»: Կարեւոր կը համարիմ Ա. եւ Բ. հատուածները ուսումնասիրել քայլ քայլ:

4. Մ. Յովհաննայի խօսքը ուղղելով իւր Մեկենասին՝ Սահակ Բագրատունեայ կը գրէ· «Բայց պ՚ինչ արդեօք տարիանք քեզ եւ Բիւրատպեայ Ա֊ժղահակայ վիճուն եւ անճառնի առաքելքն լցեն. եւ կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար եւ անճոռ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան՝ առնես աչխատասիրս.

1. եւ անբարի առաջնոյ նորա (Բիւրատպի Ա֊ժղահակայ) բարեբարութեան.

2. եւ դիւաց նմա ապաստութեան («մանուկ սատանայի, ասեն, ապաստորեալ՝ լինէր կամակատար»).

3. եւ ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն եւ զառաջն.

4. եւ ուսոյց համբուրումն («պարզեւ ի նմանէ խնդրեալ՝ համբուրէր զուսն»).

5. եւ անդուստ վիշապացն ծնունդ.

6. եւ յայնմհետէ չարութեան յաճախութիւն.

7· ծախել զմարդիկ ի պէտս որովայնի («աճքաւ մարդիկ սկսաւ գոհել դիւաց»).

8· *խակ սպա* եւ Հրուդեննայ *սմեմին* զնա կապել սարեօք պղնձեօք.

9· եւ ի լեառնն տանել որ կոչի Դրմբա–ւրնդ.

10· *սյլ* եւ ի ճանապարհի ննջելն.

11· եւ տանել զնա յայրս ինչ լերինն եւ կապել.

12· եւ գինւոն (*Հրուդենայ պապակեր խոր*) աճդրի ընդդէմ նորա հաստատել.

13· յորմէ պակուցեալ՝ հնազանդեալ կայ շրթայիցն.

14· եւ ոչ զօրէ ելանել եւ ապականել գերկիր»:

5· Արդէն չատ անգամ հատատուած է, թէ Մ. Խորենացի այս 1—14 կէտերու մէջ ամփոփած է Իրանեան հին աւանդավէպ մը, զոր Ժ. դարուն լսած է նաեւ Ֆիրդուսի նոյն «ի Պարսից առասպելաց» եւ ընդարձակած է իւր բանաստեղծի գրչով Շահնամէի առաջին Գրքի մէջ իրրեւ Զոհակի պատմութիւն:

Առասպելս, որ հիմ ունի իրեն Իրանեան ծագումէ աւանդավէպ մը, ընթացք առած է Իրանէն եւ անցած է ժողովուրդէ ժողովուրդ· չատ սիրուած է մանաւանդ Կովկասեան ազ–գերու քով, որոնք աւանդած են նոյնը այլ եւ այլ դառնաւորմամբ: Հայոց Արտաւազդի, Շիլարի եւ Մհերի, վրաց Ամիրանի եւ Յու–նաց Պրոմեթէոսի աւանդավէպերը յետևան

կ՚ընդդիմեն պիտար եւ Իրանեանին հետ կապ ունին:

6· Մովսէս Խորենացի, որ յառաջ կը բերէ դիւամուխեամբ այս աւանդավէպը «ի Պարսից առասպելաց», լաւ է պայն ոչ թէ ուղղակի Պարսից բերնէն, այլ հայ ժողովրդեան «առասպելներէն», թէեւ կը լուէ խոստովանիլ այս աղբիւրը: Ինձ կը թուի թէ մենք ունինք հոս «Բիւրասպի Ազդահակ» աւանդավէպը չատ հին հայերէն թարգմանութեամբ, որ իւր հնութեամբ ժամանակակից է Աբշակունեան շրջանի այն հայերէն անգիր դրականութեան մնացորդներուն, որոնք պահուած են փաւստոս Բիւզանդի, Մ· Խորենացւոյ եւ Գրիգոր Մագիստրոսի քով:

Երկարմատեան վարդապետութեան ծրնունդն է աւանդավէպս· բարւոյ եւ չարի կռիւը կը ներկայացնէ: Զանգիկ դրականութիւնը խօսելով Հրուդէնի (Θraetaona) մասին կ՚ըսէ· «անիկա էր, որ սպաննեց Դահակ վիշապը, որ երեք երախք, երեք գլուխ, վեց աչք եւ հազար զգայարանք ունէր, այն հզօր, դիւական զօրանը, զոր ստեղծած էր չար դեւը ի վնաս երկրաւոր էակներու՝ ապականելու համար արդարներու ժողովուրդը»:

Ֆերդուսի աւանդավէպին պատմական հանդերձ պատճառով՝ այսպէս կը ներկայացնէ· Թեհմուրաթ Թագաւորի դահին վրայ կը բազմի անոր որդին Ջեմշուտ: Անիկա կը թագաւորէ Իրանի վրայ 700 տարի: Բռնանալէ սկսելէն կը հպատակէր անոր· կը հնազանդէին

անոր հրամաններուն նաեւ պետերն եւ ոստիները: Անոնք ծայրագոյն Պարսկաստանի մէջ քաղաքակրթութիւնը. հարստացան, եւ ուղեց որ մարդիկ իրեն ինչպէս Աստուծոյ երկրպագութիւն մատուցանեն:

Նոյն ժամանակները Տաճկաստանին կ'իշխէր բարեպաշտ թագաւոր մը Մերպաս անուն: Անոր Դահակ (Զոհակ) անուն որդի մ'ունէր, որ նաեւ Բիւրասպ կը կոչուէր, վասն զի տէր էր 10·000 ոսկեսանձ ձիերու: Իբլիս պետը թեյմուրեց իրեն, որ սպաննելով հայրը՝ ինքը նստի անոր գահին վրայ: Դահակի համաձայնութիւնն առնելով Իբլիս՝ Մերպաս թագաւորը խոր փոսի մը մէջ կը դրժէ եւ կը սպաննէ: Հայրապետն Դահակ կը տիրանայ գահին: Իբլիս այս անգամ պետդէմ երիտասարդի կերպարանքի տակ կը ներկայանայ Դահակի եւ իրեն խոհակեր կը մանէ անոր ծառայութեան: Կը պատրաստէ իր տիրոջ համար անուշեղէններու մասնակարգ. առաջին անգամն էր, որ մխալ իրեն անունով սեղանի վրայ կը հանուէր: Այս ծառայութեանց փոխարէն կը խնդրէ Իբլիս թագաւորէն, որ թոյլ տայ իրեն համբուրել անոր ուսերը: Դահակ կամակատար կ'ըլլայ: Հետարկ ոգւոյն համբոյրէն Դահակի ուսերուն վրայ սեւ վիշապներ կը բուսանին: Կը հրամայէ թագաւորը, որ կտրեն վիշապներու գլուխները. բայց անօգուտ. անոնք նորէն կ'աճին: Բժիշկները անձեռնհաս կ'ըլլան գտնան տանիլ: Իբլիս բժշկի կերպարանքով կը

մերձենայ Դահակին, խորհուրդ կու տայ ա-նոր, որ մարդկային ուղեղով կերակրէ վի-շապները· կը յուսար չար գեւը, թէ այս եղա-նակով պիտի ջնջուին աշխարհէս մարդիկ:

Այս միջոցին Իրանի մէջ ապստամբու-թիւն մը կը ծագի· ամբոխը կը հալածէ Զեմ-շուդը: Անոր տեղ Իրանի թագաւոր կը հրա-տիրուի Դահակ: Հազար տարի կը թագաւորէ Դահակ Իրանի գահին վրայ· անթիւ չարիք-ներ կը գործէ: Իր վիշապները կերակրելու համար օրական երկու մարդ կը զոհէին:

Երբ կը կատարուէին այս չարիքները Իրանի մէջ, Զեմշուդի ցեղէն կը ծնի Փերի-դուն (Հրուդէն): Սա իւր հօրը՝ Զեմշուդի սպաննուելէն ետքը կը թագչի անտառի մը մէջ· գինքը կը կերակրէր Պերմայէ կոչուած պարմանալի կովը: Երբ այս տեղ ալ կը հե-ատապնդուի Փերիդուն Դահակի ծառաներէն՝ մօրը հետ կը փախչի Հնդկաստան եւ փարս հովուի մը քով ապաստան կը գտնէ: Փերի-դուն լսելով մօրմէ թէ Թեհմուրաթ թագա-ւորի ցեղէն է եւ այս պատճառաւ կը հալա-ծուի Դահակէն, կ'երդնու իւր հօրը վրէժը լուծել անկէ: Դէպքերը կը նպաստեն իրեն: Կաւէ, Սպահանցի պարբին մը, որուն 17 որ-դիները կեր եղած էին Դահակի վիշապնե-րուն, տեսնելով որ իր վերջին որդին ալ պիտի գոհուի, կը բարձրացնէ իւր պարբնի կաշեայ գոգնոցը նիզակի ծայրը եւ անցած ամբոխի գլուխը կը քալէ չարագործ Դահակի վրայ· ամբոխին կը խառնուի Փերիդուն, դի-

նուաճ ահագին լախտով մը, որ կովի գլխու մեծութիւնն ունէր: Ապառամբները դինքը իրենց առաջնորդ կ'ընտրեն: Կ'ընդհարուին անոնք քանիցս Դահակի զօրքին հետ. ի վերջոյ կը յաջողի Փերիդուն իջեցնել իւր լախտը Դահակի գլխուն եւ գետին կործանել զանիկա: Բայց Սերոշ հրեշտակը խորհուրդ կու տայ իրեն, որ վոխանակ սպաննելու Դահակը՝ քաշէ տանի զանիկա Դեմաւենդ լեռը եւ հոն խոր այրի մը մէջ բեւեռէ ժայռի մը: Փերիդուն կը հետեւի խորհուրդին: Դահակ բեւեռուած է հոն ժայռի մը. անիկա երբեմն երբեմն կը կատղի եւ յառաջ կը բերէ երկրաշարժներ: Այսպէս Ֆերիդուսի:

Ֆերիդուսիի անձանօթ մնացած է աւանդավէպին այն տեղիքը, ուր կ'ըսուի թէ Հուդէն «զինքն անդրի ընդդէմ հաստատել, յորմէ պակուցեալ՝ հնարանդեալ կայ չղթայիցն»: Թէ հայ աւանդավէպը «Պարսից առասպելի» մէկ հարուստ դիծը պահպանած է, կը տեսնուի իրեն ալ-Ճաքիհ ալ-Համադանի արտաշէսհատրին հաղորդած նոյնանման տեղեկութենէն, որուն համաձայն Ֆերիդուն (Հրուդէն) զբեւեռուած Դարբնոց գիւղ կոչուած լեռան վրայ բանտարկելէն եւ հակոդուխեան յանձնելէ ետքը «անոր (բիւրասպի) աչքեւ Ֆերիդունի նմանութիւնը կանգնել տուաւ լերան քարանձաւի մը մէջ եւ զանիկա այս պատկերով կապեց»:

Ինչ որ կը պատմէ Իբն ալ-Ճաքիհ լերան

չուրջը պանուղ պարբիններու մասին, նայն կը հնչէ այն առասպելին հետ, զոր նկատմամբ Արտաւազդի յաւաչ կը բերէ Մ· Խորենացի, Բ· 61: Արտաւազդի զրոյցը ունի իր մէջ գծեր, որոնք կապ ունին Աժդահակի զրոյցին հետ· «Զուգեն զամանէ եւ պատուհանք, եթէ արկելեալ կայ յայրն մեռաւ, կապեալ երկաթի շղթայիւք· եւ երկու չունք հանապազ կրծելով զշղթայն՝ չանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի· այլ ի ձայնէ կատանահարութեան պարբնաց օրանան, առնն, կապանքն: Վասն որոյ եւ առ մերով խակ ժամանակաւ բարւոք ի պարբնաց զետ երթալով առասպելին՝ յաւուր մեռչարաթաւոյ երկոցա կամ չորից բանեն գան, զի օրաւցին, առնն, շղթայքն Արտաւազդոյ»:

Դիմբաւընդ լեռան առտրատ անդի ունեցած կառնահարութիւնք վերագրուած են նաեւ Մասեաց առտրատ Աժդահակի առասպելին հետ, որ հոս նաեւ Արտաւազդի մերձեցուցած է պատմելէ ամանց բերանը:

6· Վկայ են այս հնութեան առասպելին անուններն եւ բառարանը, զորոնք Մ· Խորենացի դժուարաւ թէ թ· զարուն ինքնին հայացուցած ըլլար պարսիկ գրաւոր կամ անգիր պրիւրէ մը: Անուններն առանդուած են հին ուղղագրութեամբ եւ բառերու ընտրութիւնը կը կրէ դասական շրջանի կնիքը, այն նկատրագիրը, որ յատուկ է հին երկերուն:

ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աժդահակ *առանքալէպին չար ոգին է· անոր գանգիկ ձեւն է aži dahāka (ուղղականն՝ ažiš dahākō), այն է «Իժ Դահակ»· պազենաի մէջ եղած է ažidahāk, նոր պարսկ· aždahā, արաբացած՝ Daḥḥāk (Zohak): Հայ աստղաբաշխութեան հնութեան վկայ է եւս· բեայ Քրոնիկոնի թարգմանիչը ե· զարս առաջին կէսին, որ Մարաց Ἀστυάγης թագաւորին անունը կը հայացնէ Աժդահակ (Հաւոր Ա., էջ 101—102): Անունս նոր պարսկերէնէ վոխառութեամբ ունինք նաեւ Աժդահայ ձեւով, որ հակոյ, անձնեայ, անարի իմաստն առած է: Բառին ակզբնական նշանակութեան մասամբ ծանօթ կը ցուցնէ ինք գինքը Մ· Խորենացի, երբ կը գրէ թէ «Աժդահակը ի մեր լեզուս վիշապ է» (Ա· 30): Անուան մէջ «վիշապ» նշանակող մասն է աժ–, գանգ· aži-, «իժ», որ իր կարգին կ'ենթադրէ առնակերտ áhi- «օձ, վիշապ», յունարէն ἔχις, ἔχιδνα, հայերէն իժ, հնդեւրոպական *egʷhi- արմատէն գարգացած (Hübschmann, Armenische Grammatik, 450. Ա.ճառեան, Արմատ· բառարան, ը· բ· իժ): Այսպէս հնդեւրոպական ծագումը իժ բառը գանգիկն վոխառութեամբ եղած է աժ–. մեր ձաւար արմատէ գարգացած է նաեւ հայերէն աւձ (Հմմտ. Ա.ճառեան, Արմատ· բառարան, ը· բ·):

Բիւրապի յարձարձումը, զոր կը կրէ

Աժդահակ, կը ծագի դանդիկ baevarə + aspa, բիւր (= 10·000) ասպ (= ձի) ունեցող. ասկէ է պահլաւերէն եւ պարթեւ. Bēvarāsp : նոյպ. Bēvarasp անունը: Ֆերդուսի Աժդահակը Իրանեան թագաւոր ընթացելով, անոր «Բիւրասպ» յորջորջանքը մեկնած է. «վասն զի ունէր բիւր ոսկեսանձ ասպ»: Մ. Խորենացի բառին ուղղական ձեւը պիտի Բիւրասպի. նոյն ձեւով կ'անուանէ նաեւ Գրիգոր Մագիստրոս (Թուղթք, էջ 90): Այսպէս Բիւրասպի կարող ենք հնաձեւ մը նկատել, «Բիւրասպեան» իմաստով: Բայց Խորենացի նոր կը տալէ «Բիւրասպեայ», կը մտնայ բառավէրջ -ին եւ նմանութեան կը ձգտի «Վչտասպ, -եայ, Շաւասպ, -այ» տիպակերեւոյթին, մինչ ուղղականն պիտի ըլլար «Բիւրասպուայ»: Կարելի է ասկէն մտածել նաեւ, որ անկատած ըլլայ ժողովրդեան բերնին մէջ «Բիւրասպեայ» ձեւն ալ, ոչ սեռական հոլովով այլ իբրեւ ածական:

Ասպով կազմուած շատ անուններ ունինք, ամէնն ալ պահլաւերէնի վերադրութեամբ. կը յիշեմ՝ Համաստասպ, Շաւասպ, Վնասպ, Վչտասպ, Վչտասպ:

Բիւրասպի դրացուած է հոս ածականաբար. այսպիսի բարդութեամբ են՝ բիւրապտի, բարձանկիւնի, չորեքկուսի, երկդիմի, մխականի, բազմապիմի եւն:

Բիւրասպեայ համարօր է Բիւրասպիի. նոյնպէս Բիւրասպեանը (տմմ. Համաստասպեան): Թէ Բիւրասպ-ի եւ թէ Բիւրասպ-եայ

հին ձեւեր են, որոնք երեւան կու գան նաեւ պատկան մատենագրութեան մէջ:

Հրուդէն *ծագած է ձայնափոխութեամբ հին գանդիկ* Θraętaona- *ձեւէն, որ պահլաւերէնի մէջ եղած է Frētūn, պարսկի մէջ Frēdūn եւ նոր պարսկ. Faredūn, համմտ. յուն. Φούρτων, զորագլուխն Սանսարուկ բ.է, 114ին, որ գրուած է նաեւ Φουρτουης* (Justi, Namenbuch, 331—332): *Թ. գարուն պարսկէ կամ նոր պարսկերէնէ հայացուելով անունս հաւանօրէն Փրեդուն պիտի ստացուէր. մինչ Հրուդէն հին պահլաւական ձեւի մը ստուգաբանութիւնն է, նոյն օրէնքով ինչպէս* հրեշտակ (*նաեւ* հրշտակ), *պհլ. *frēštak, պրս. firēšta*, հրամատար, *պհլ. framātar*, հրովարտակ, *պհլ. fravartak են. Խոսրովի պարսկերէն Farrax^{v} անունը ստուգաբանած է* խոռոհ + բուտ. *այսպէս նաեւ Սերբոս* խոռեամ (*պ. Farruhan*), խոռոխազատ = *պ. Farrux-zād*, խոռոխ-Որմիզդ, *պ. Farrux-Hormizd են: Նոյն սկզբունքով նաեւ պ. Faredūn պիտի ստուգաբանէր* հարեդուն, հրեդուն: *Ըստ այսմ Հրուդէն համաձայն հին ստուգաբանական օրէնքին ճշդիւ ստուգաբանած է, որուն համապատասխան է նաեւ յունարէնը Φούρτων (Φρουτων = Հրուդոն, Հրուդէն):*

Գրմբաւրնդ *լեռը, որ Մ. Խոսրովյ ընծայուած Աշխարհացոյցի մէջ (հակառակ մատենագրութեան Բ. կէսէն) Գրմբաւանդ ձեւով ստանդուած է (էջ 40, հրտ. Սուքրեան), եւ*

թամբ. Արծրունեաց քով Դնբուինդ (38) կը դրուի, պահլ. Damāvand, Dimbhāvand, Dabāvand անունն է, որ նոր պարսկերէնի մէջ Damāvand եղած է. Դարբանդ գիտէ անունս նաեւ Գրիգոր Մագիստրոս («գիտեմ եւ զԲրբատապի և լեառն Դարբանդ, որ է կենտրոնան Պոխտէայ» (էջ 90, 126, 127). Հիւբշման հնագոյն ձեւն կ'ենթադրէ Dumbāvand (Armenische Grammatik, 37). Համմա. եւ Marquart, Eranšahr, 127· պահլաւական Dimbhāvand ձեւին կը համապատասխանէ Դըմբաւանդ ընթերցուածին: Մ. Խորենացի Թ. դարուն հաւանօրէն Դաբաւանդ լոյծ գիտէ երբեմն պարսիկ բերնէ:

ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Անդրի արձան խմաստով, ծագած է յուն. ἀνδριάς (սեռ. ἀνδριάντος), արձան նկարէն, մարդկապէմ, ասկէ անդրիանդ (Եւս. Քր. Բ. 268), անդրիանտապրծ (Ասկ., Մատթ. Գ. 26) (ἀνδριαντοποιός), յաճախ կը գործածուի Ե. դարու մատենագրութեան մէջ. «Ոչ եթէ անդրի ձուլել սեաանիցես». Ասկ. Մատթ. 527: «Անդրի պատկեր կանգնել սմեք». Կոչ. Ընծ. 102: «Անդրիտ, ասէ, դամենապարտ... ոչ ասց գիւաց». Ասկ. Ես. 296: «Զամենայն սեղիս պատկերս եւ անդրիս նմանութեան իւրոյ ընդր նա». Եւս. Եկեղ. Պատմութեան, 88: «Անդրիապրծ պատկեր». Ագաթ. 37:

Բառս կ'երեւայ թէ հին փոխառութիւն է յունարէնէ: Մ. Խորենացի այս նախադասու-

թեան նմանութեամբ յօրինած է տեղիքներս. «Վերատին չինեաց (Մծբին)... եւ զիւիցն աւդրի ի միջին հաստատեաց». Բ. 36: «Մեհեան չինեալ յԱրմաւիր՝ աւդրիս հաստատ արեգական». Բ. 8: «Բայց պանդրխան զոր առեալ վաղարշակ». Բ. 77:

Շատ հաւանական է որ «անդրի հաստատել» հոս Խորենացւոյ պրչէն ըլլայ. հնագոյն չրջանին «անդրի կանգնել» նախասիրուած պիտի ըլլար:

Զօրել, *կարել. Համմա. Զինքն ընդէր ոչ զօրեաց պահել կենդանի. Եղնիկ, 142: Ո՛չ զօրիցեմ ապրեցուցանել. Ոսկ. Ես. 254: Ընդ բանութեամբ եւ ընդ հարկաւ արկանել զօրիչ. Ոսկ. Պաւղ. Ա. 10 եւն: Խորենացի ունի անգամ մը. «խլել ոք զօրեացէ». Ա. 16:*

Ծախել. *Համմա. ի չարութիւնս ծախել զաւուրս. Ոսկ. Մատթ. 128. յանօգուտ զինչան ծախել. անդ, 330. զամենայն ապաս պաշտամանն ի պատարագս ողջակիզացն ծախէր. Բ. Մակ. Գ. 3 եւ այլն:*

Յաճախութիւն *չարութեան, պատակացս չատ սիրած մէկ բառն է, որ Խոր. քով անգամ մը մէյն, եւ այն այս նախադասութեան մէջ, կը գործածուի: Համմա. Ոսկ. Ես., ընչից յաճախութիւն, 17. — չարեաց, 29, 337. — թշուառութեանց, 42. — վատայ նաթա, 166. — ուղղութեանց, 187. զ— անպատկառութեան կոյն, 310. — կերակրոց, 345. յաճախութեամբ մեղաց, 418. զյաճախութիւնն ցուցցէ զխոյժտզութեանն, 92:*

Պակասեմ. Համառ. Պակասեն եւ պատասխանեն, Ոսկ. Պատմ. Ա. 85: Մեք ոչ նստէին զաւրէ՝ պահպանել պահապանքն, Ոսկ. Մատթ. Գ. 139: Քանզի պահպանելք էին յահէն, Ոսկ. Մատթ. Գ. 117: Պահեաւ սէրս ժողովրդեանն, Յեսու Ի. 5: Զի մի պակիցեն յայնչափ գործոց բարեաց, Բ. Մակ. Ը. 16:

Բառս ծանօթ է նաեւ Խրենացւոյ՝ առնելի «պարմանամ» ոչ-պատահական իմաստով, Համառ. Հնացեալ պակեաւ ինքնին թարգմանէր (զոր բեմբասացութեանն Սահակայ), Գ. 65: Անդ պահպանողս տարտարոսի յարձակմանց պմիմեամբք արկանէին, Ա. 11: (Զանխոտ գործեալ չարիքն) յայտնին եւ աշխարհի առ ի մեղուցելոց պակուցումն, Գ. 25:

Սպիտ. Համառ. Շապուհ «կտակէ պատմէր երկաթի սպեօք» պնեատրանն յոր երդուաւ թագաւորն Արշակ, Բուզ. Գ. 16: Արձակեաց (Դրատոմատա) զԱրշակ ի կապանացն երկաթեայ, ի ձեռակապացն եւ յոտից երկաթոց եւ յանդոց պարանոցն չգթայիցն սպեանցն, անդ, Ե. 7: Ընչաւէտ կապեալ է ի հագոց որպէս զգուն պի կապեալ է սպեօք (տպ. սպիւք), Վարք Հարանց, Բ. 648 (Ճառք Նեղոսի):

Բնիկ հայերէն բառ է (տե՛ս Աճառեան, Արմ. Բառ., ը. բ.), որ գործածուած է միայն յիշեալ մատեաններու մէջ. եւ անկասկած փոխառեալ է միայն Հոր. քով:

Վրիպեցուցանել. Համառ. Ոչ վրիպեցոյց պարտաւորութիւն իւր, Ծնն. ԻԴ. 27: Վրիպե-

ցոյց գքեզ Տէր ի փառաց, թէպ իդ. 11: Առ ի վրիպեցուցանելոյ եւ արհամարհելոյ, անդ, լԱ, 16: Անօրէնութիւնք մեր վրիպեցուցին զայն, Երեմիա, ե. 25: Զի վրիպեցուցէ եւ արկցէ ի թերահաւատութիւն, Ոսկ. Մատթ. Ա. 186: Գուցէ յանմահ բարութեանցն վրիպեցուցանիցեմք զանձինս, Ոսկ. Մատթ. Ա. 236: Զի յայնմ գեղոյ վրիպեցուցէ գքեզ, Ոսկ. Մատթ. Բ. 708: ՅԱստուծոյ օգնականութեանցն կարիցէ վրիպեցուցանել, Ոսկ. Ես. 12: Յուզիլ ճանապարհէ վրիպեցուցանել, Ոսկ. Ես. 175: Կարաց վրիպեցուցանել եւ խոտո(որ)ել, Ոսկ. Ես. 126: Մխիթ Յաստուծոյ ինչ վրիպեցուցէ, Ոսկ. Ես. 352 եւն: Ի բարւոք ակնկալութենէ վրիպեցուցէ, Եղնիկ, 105: Դիւթութեամբ... վրիպեցուցանէ զմարդիկ Յաստուծոյ ճշմարտութենէն, Եղնիկ, 184 եւն:

Խորենացի այլուր ամենեւին չի գործածեր բառս:

7. Առաքելի վերլուծութեան («առաքութեան») մէջ կը գրէ Խորենացի (91).

«Առաքեալն ի նոցանէ Բիւրասպի Աժդահակ <էր> առ Նեբրովթաւ նախնի նոցա: Քանզի ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն երկիր, ոչ խառն ի խուռն եւ ոչ անառաջնորդս լինէր, այլ առաւածայնով ինն ակնարկութեամբ գլխաւորք եւ ցեղապետք որոշեալք գիւրաքանչիւր ահմանս ժառանգեցին կարգաւ եւ զօրութեամբ: Եւ զայս Բիւրասպեայ հաւատոյ անուն ճանաչեմ եւ կենաւ-

*րա Պիւռիդայ, ի քաղդէականի գաւառ մա-
ւանի: Սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հարս-
տութեամբ եւ ճարտարութեամբ պճեղասե-
ռութիւն ապին իւրոյ ունէր, հնարանիւթ
Ներոմիթայ»:*

*Խորենացի Աստապելին պատմական դիծ
մը տալու համար Բիւրատոի Աժդահակը կը
նկատացնէ իբրեւ Պարսից ցեղապետ, որ ի-
րուց խառնակութենէն եաքը «ոչ քաջու-
թեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ ճարտա-
րութեամբ» ձեռք բերած է «պճեղասեռու-
թիւն ապին իւրոյ», եւ այն «հնարանիւթ
Ներոմիթայ»: Մաուսէի համաձայն «Ներ-
ոմիթ կ'ելեկէր Բաբելոնի իբրեւ կուսակալ
Աժդահակայ Բիւրատոյ կոչեցեալ». կը պրէ
Մաուսէի* (Morondj, I. հմմտ. Quatremère, Journal Asiatique, 1835, էջ 103)· *«Ջրհեղե-
ղէն եաքը մարդիկ այլ եւ այլ երկիրներու մէջ
հաստատուեցան. անոնց թուին մէջ էին նաեւ
Նաբուքեանք, որոնք Բաբելոնը չինեցին. եւ
Քամայ ծնունդք, որոնք նոյնպէս բնակեցան
նոյն աշխարհին մէջ եւ ունէին իրենց առաջ-
նորդ Ներոմիթ որ էր որդին Քանանի, որդ-
ւոյն Սենքարերիբ, որդւոյն առաջին Ներոմ-
իթ, որդւոյն Քուշի, որդւոյն Քամի, որդւոյն
Նոյի: Այս բնակութիւնը տեղի ունեցաւ այն
ժամանակ, երբ Ներոմիթ կ'ելեկէր Բաբելոնի,
իբրեւ կուսակալ Աժդահակայ* (Dzahhak)
Բիւրատոյ կոչեցելոյ»:

*Ասկէ յայտնապէս կը տեսնուի թէ Մով-
սէս ունէր աչքի առաջ մեկնողական դրուածք*

մը, որ Աժդահակը որ եւ է կերպով Նեւրոմիթի հետ կապակցութեան մէջ կը դնէր. նման տրբիւրէ մը ուսած կ'երեւայ նաեւ Մաուսուղի:

Բայց յայտնապէս Խորենացւոյ երեւակայութեան ծնունդն է Բիւրատափի նոյնացումը կենտաւրոսի հետ. այս նոյնացման համար տրբիւր մատնանիշ կ'ընէ. «ի քաղդէական մատենի ցառեալ մատենի»:

«Կենտաւրոս Պիւտիքեայ» կ'ենթադրէ Κενταὺρος Πυρετός = «կենտաւրոս Պիւրետոս». Խորենացի «ի քաղդէական մատենի» անուանած պատահած պիտի ըլլայ «կենտաւրոսի Պիւտիքեայ» այսպէս անուանուած հատորով, որուն ուղղական ձեւը ենթադրած է «կենտաւրոս Պիւտիքեայ»: Խորենացի այլուր պիտութեամբ կամ անպիտութեամբ կենտաւրոսը հայացուցած է «Ցուշկապարիկ». «Անկ էր տեսանել զՂապիթեայց եւ զՑուշկապարկացն կռիւս ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն» (բ. 63). բառական փոխ առնուած Սոսյն կաթխեթենեայ Ալեքսանդրի վարքէն. «Եւ անկ էր տեսանել զՂապիթեացն եւ զՑուշկապարկացն կռիւսն ի վերայ Պիրիթեայ (ՁՁ. «Պերեթեայ» եւ «Պիրիթեայ») հարսանեացն եղեալ» (տպ. 27): Եւսեբեայ Քրոնիկոնի թարգմանիչը կենտաւրոսը կը թարգմանէ Իշացուլ. «Իշացուլ եւ Ղապիթայց կռիւ: Իշացուլքն Թեսպղացւոց հեծեալք էին» (բ. 128): Նոյն պրոց մէջ այլուր (Ա. 22) յուն. ἱπποκενταύρος կը թարգմանուի որ «զձիացլուց յուշկա-

պարիկ կիրսպատան անկցին» (οἵς ἱπποχεν-ταύρους τὴν ἰδέαν εἶνα·). տյսպէս նաև Ասկ. Պատր. Ա. 602 «պճխացուսյն ի քմոյ առնդանն»:

Պետեսոս կենսաւրս մը կը յիշէ Ոմիդիոս (Ալլար· 12, 449): Խոբենացւոյ տրիբրանձանօթ է. յամենայն դէպս քաղքական մասնանք չեն:

8. Խոբենացւոյ մեկնաբանը Բիւրատի Աժդահակի մասին, թէ «եւ այս (= պէս) առվսնալ՝ որ պչարութիւնն նուիրէր, առաջնէր նմա ի ման եւ ի հրապարակս՝ անկատած պղսխն ի վերայ առաջն Բիւրատեայ պնդով եւ խօսելով յականջն՝ առաջանէր պանդարի արուեստն· զոր յԱստուածէն մասնաւոր առաքեալն, ասեն, ազատութեամբ վնէր կամակատար. եւ ապա ման որպէս պէս ի նմանէ խնդրեալ՝ համբուրէր զառան», ապացոյց առնդանէն վերցուած է այսպ. որ Ֆերդուսիի Երկան է, որ խորհրդաւոր Աժդահակին հայրը ապանել եւ անոր գահին ուրանալ. «մանուկ առաքեալ, ասեն ազատութեամբ՝ վնէր կամակատար», Խոբենացւոյ բնագրացուն է Աստուածէն. ակրնարկին ակ ըլլալու կր. «մանուկ այսպէս (կամ պէս) ազատութեամբ նմա (Աժդահակայ), վնէր առ կամակատար <կամաց նորա>»:

«Կամակատար» ուն ունդամ մր Եզնիկ (91). «որ է հնազանդ եւ կամակատար»: Նաեւ Ագաթ. 299 խօսք մր ունի նոյնին մասին:

Սատանայ, *որ սատերկէնէ փոխառութիւն է քրիստոնէական շրջանին, կարելի չէ հեթանոս հայուն աստղալէպին մէջ ներթափրել։ «Այս» իրրեւ չար ոգի կարող է հին ըլլալ։ Խորենացի այլուր յատուկ բերած է Աստղիկի աստապելէն տեղիքս. «ողջոյնդ զնա-ւնուկն Աստղիկ եւ դու փոխանակ եղիր»* (Բ. 61)։

Նոյն պարսիկ աստղալէպէն է նաեւ «եւ ապա՝ վասն որոյ <— աեն —> պարզեւ ի նմանէ խնդրեալ <դիւին (կամ այսոյն)>՝ համբուրէր <դեան> զուսան <Աժդահակայ>»։ Այս համբոյրին հետեւութեամբ — վիշապներ կը բուսանին Աժդահակի ուսերուն վրայ։ Խորենացի պայս մեկնել ուզելով կը դրէ. «Իսկ վիշապացն բուսումն կամ կառուցեալսէս վիշապանայն Բիւրատեայ որ ասի, է այս. քանզի անբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել դիւաց. մինչեւ տապալանալ ի նմանէ բազմութեանն եւ միաբանել ամենեցուն եւ հատանել. եւ վախչել նմա ի նախատացեալ լերինն կոգմանս։ Եւ ի սատիկ վարելոյն... ի նմանէ»։ Մնացեալը, զոր կը դրէ Խորենացի, Աժդահակի վէպին չի վերաբերիր։ Այս տեղ անկնք Աստղիկէն հետեւեալ տեղիքներն միայն.

Դեան, որ կը սպասաւորէր Աժդահակի, փոխարէն կը խնդրէ, որ թոյլ տայ իրեն Աժդահակ՝ համբուրել ուսերը եւ նա թոյլ կուտայ. «վասն որոյ պարզեւ ի նմանէ խնդրեալ՝

համբուրէր զուսան»· այս համբուրած տեղեն վիշապներ[6] կը բուսանին: «Վիշապացն բուսումն» կը վերաբերի վէպին. Խորենացւոյ դրչէն է «կամ կատարելապէս վիշապանալն Բիւրատեայ», վասն զի Խորենացւոյ ըմբռնմամբ «Աժդահակ վիշապ թարգմանի»: Մինչ բառ առուգաբանութեան է Վիշապ–Դահակ = Ժ–Դահակ:

«Ամբառ մարդիկ ակառ զտնել (Աժդահակ)» ո՛չ «զխաց», այլ ուսէն բուսած վիշապներուն է կերակուր: Խորենացին Առաջելին մխոքը չէ հասկցած:

Վէպին հարատատ մասն է· «մինչեւ առպականալ ի նմանէ բազմութեանն <մարդկան> եւ մխաբանե[ա]լ ամենեցուն (ընդդէմ նորա) եւ հալածել (զԲիւրատապ Աժդահակ) եւ վախչել նմա ի [նախաստացեալ] (Դմբաւընդ) լերինն կողմանս: Եւ ի առաջիկ վարելոյն (բազմութեանն) գնա՝ թօթափեցաւ ամբոխ նորա ի նմանէ»: Կաւէի տպատամբութիւնը կ'ակնարկուի: Աժդահակ Հրուդէնի հարուածին տակ կ'իյնայ կիսամեռ· ապաղամէսը պիտէ թէ ի Դմբաւընդ չղթայուած է Աժդահակ: Ուստի ինչ որ կը պատմէ Խորենացի Աժդահակի տպանման մասին, օտար է վէպին:

---

[6] Համմ. Ոսկ. Մատթ., Ա·, 446· «փոխանակ երկուց ձեռացն՝ երկու վիշապք յուսոցն արձակիւք կախէին»:

Բ.

9. *Մովսէս Խորենացի իւր վերլուծման մէջ յառաջ կը բերէ պծերը, որոնք չեն հայկեր Աժդահակի առասպելին. անոնք համապատասխան Մարդակի անձին և վարպետութեան մասին են: Այս առասպելք հետաքրքրական են այս պծերը և արժանի մանր նկատողութեան:*

Կը պրէ Մովսէս, թէ Բերատակի Աժդահակ «առ Ներսեհաւ նահանի նզով» այս ինքն Պարսից նահապետեան երամ է. «առ ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ և հարստութեամբ պղերապետութեան տպին իւրոյ ունէր՝ հնարանպետալ Ներսեհայ. և հասարակաց գկենցաղս կամէր ցուցանել ամենեցուն. և ասէր ոչինչ իւր առաւձին ումեք ունել պարտ է, այլ հասարակաց: Եւ ամենայն ինչ նորա յայտնի էր բան և պտճ. և ի ձածուկ ինչ ոչ խորհէր, այլ զամենայն յանդիման արտաքս բերէր լեզուաւ գծածուկս սրտին: Եւ զել և զմուտս բարեկամացն որպէս ի տուրիջեան ցոյցնպէս և ի գիշերի սահմանէր: *Եւ այս է առաջինն նորա առացեալ անբարի բարեբարութիւնն:* — *Այլ քանզի առեղաբանութեամբ հզօր եղեալ՝ յօժարեցաւ ուսանել և գկատարեալ չարութիւնն. և այսմիկ անկարելիք նմա. քանզի սրտիկս վերայնն առացաք՝ սովորութիւն ունէր պատրանաց ապագաւ առ բազումս՝ ոչինչ ի ձածուկ պտճել. և <քանզի> գայնպիսի վեր-*

չին եւ կառուցում չարութիւն յայտնի ուսանել կարողութիւն ոչ էր, հնարի այսպիսում դառնութեան հնարս. զաւս ինչ յորմէնի ունել բարեկեցիկ չարաչարս, որ ոչ պիտի իւիք քան թէ բանի լինի եւ անուամբ ասկածեաւ բժշկիցի, որ վարդապար յոկ ոսկեք ոչ է կարողութիւն» (91—92):

Արիէն Շտասբուրգում WZKM 12 (1905), 237—238, *մեռ գրած էր որ Մ. Խորենացոյ այս ասացուածքը ասկ համապատասխանում Մարգարէի մասին ակնարկութիւններ կը տեսնուին: Կը գրէ Շտասբուրգում. «Քէպէա Տարսոցի կը պատմէ թէ Յեսուսն Դամասկին յայտնեցէն ետքը հոգ տարաւ որ այն երկրամասերն ու այլ առացուածքները, որոնք Դամասկ կոչուած էր մարդկիններէն, վերադարձուին իրենց նախկին սէրերուն, իսկ անոնք ինացուածները բաշխուին պրեսպեներուն եւ սովիկիներուն», բայց եւ այնպէս կարելի չէ, պատմական այս ասացուածքին տեսնել, թէ համապատասխան կարգերը այնպէս ինչ տասնամեայ բլան, ինչպէս Մ. Խորենացի կ'ենթադրէ, որ Աժդահակի կը վերադրէ գանոնք: «Մեզի այնպէս կ'երեւայ թէ Մովսէս Խորենացոյ այս ասացուածքը Մարգարէի վարդապետած պարսկի համապատասխան ասացուածքի մասին ակնարկոյ յուշեր են: Այս անդրադարձութիւնները Մովսէսին են քան ասացուածքներ. Մովսէս պիտի է ասել իւր Մեկենասը անհետ առասպելներէ եւ կեղծել»:*

Թէ ինչ կ'ըմբռնուի Մովսէս «պատմական

յանդիման արուեստը բերէր զծածուկս արուեն», բացայայտ չէ. յամենայն դէպս Պարսից Առաքելին անծանօթ է այս: Բայց կ'երեւայ թէ համայնավարական սկզբունքէ բխած վարդապետութիւն մըն է, որ կը խոսի դիւանագիտական գործի գաղտնի գաշնակցութիւնները, եւ ոչ միայն դիւանագիտական, այլ եւ կենցաղական ամէն գործի յարաբերութիւնները, որ մասամբ բռնապետական սկզբունքներու կը յարի: Մութ է նաեւ «կատարեալ չարութիւնն» դիտութիւնը, որուն հասնիլ կը ձգտէր ապանդապետը:

Ապանդապետը «ցաւս ինչ յոտիսայնի ունել բարեկիցն չարութեան». ի՞նչ հիւանդութիւն էր այս, «որ ոչ այլով իւիք գոն թէ բանի ինն եւ անուամբ առակաւեալ լժիկին»: Խօսքին անպատշաճ կը համարի այս «առակաւ բանն եւ անունը» գրի առնել. անոնք ատանց տարակուսի դիւահարի անհամեմատ եւ ամբարիշտ հայհոյութիւններն էին: Պարսից Առաքելը նաեւ այս «կատարեալ չարութեան» կամ «անարգի բարեբարութեան» անձնաւորութիւն է:

Ամբոխը Մոզակի վարդապետութեան ձերբազատման համար կատաղի կ'ընծայէ մեզի խօսքեցուց հետեւեալ տեղիքը. «Հասարակաց կենցաղս կամէր ուսուցանել ամենեցուն. եւ ամէն ոչինչ իւր տանձին ամէնքս ունել պարտ է, այլ հասարակաց», ուստի ինչքն, տուգտուածքն, նաեւ կիներ:

Այս վարդապետութիւնը Պարսկաստանի

ՄԷՋ քարոզեց առաջին անգամ Մազդակ, որ յայտնուեցաւ Կաւատի թագաւորութեան (490—527) առաջին տարիներուն: Մազդակի վարդապետութեան մասին համառօտ տեղեկութիւններ ունինք յոյն եւ ասորի ժամանակակից մատենագիրք· աւելի ընդարձակ կը խօսին արաբ հեղինակներ եւ Ֆէրդուսի:

Մազդակեան աղանդի հիմնադիրը առ հասարակ կը ներկայացուի Մազդակ որդի Բամդատի: Տարբերի կը դրէ թէ մազդայական աղանդին բուն հիմնադիրն եղած է Զարատուշտ որդի Խորականի և Պատայ· իսկ Մազդակ անոր աշակերտն եղած է ժողովրդեան քով: Ըստ այսմ աստղաւաճառ եւ կանանց հասարակայ ըլլալու վարդապետութիւնը կրնար աւելի կանուխ քարոզուած ըլլալ, որչափ ալ անծանօթ մնայ մեզի Խորականի որդւոյն Զարատուշտի ժամանակն եւ անձը: Յամենայն դէպս այս Զարատուշտը պէտք չէ նոյնացնել Զրուանի հետ, որ Պուրուշասպայի որդին էր:

Մազդակի հայրենիքը Դինաւարի կը նշանակէ Սահր· Տարբերի դայն Մազարիայի կ'անուանէ: Աղանդապետի Մազդակ անուան արտասանութիւնը բոլորովին տարբեր չէ: Թէպէտ արաբ հեղինակները առ հասարակ Mazdak կը կարդան, բայց Եաքութի դիտէ նաեւ Maždak = Մաժդակ: Կայ Mizdak գրութիւնն ալ (Նէօլդեկէ, 456): Արմատը Մաժդ- կրնայ թերեւս համեմատուիլ Մաժդ-ոյի հետ, որ նաեւ Մաշտոց եւ Մաշթոց կը գրուի: Ար-

պէօք Մ. Խրլեանցի, որ չխոթած է Մաժդակ եւ Ահդահակ անուններէն, անտանց նմանութեանն չէ՞ մոլորած:

Ֆիրդուսիի համաձայն Մարդակ կաւատի տրժանիքին մէջ դանձապահ էր: Իր վարպետութեանը այսպէս ակիղը տուաւ. Երան աշխարհի մէջ անյայտ հունձքի հետեւութեամբ տասակ տալ սկսաւ կ'ուտեցնայ: Ժողովուրդը անտանելի նեղութեան մէջ կ'ինկնայ, մինչդեռ տրժանիքն եւ նախարարականները մեծ տուրս ցորեն իրենց շտեմարանները մէջ պահ մնացին տալէ: Ժողովուրդը չատ անդամ ձայն բարձրացուց. հաց կը պահանջէր: Ահա ընդհանուր տալը կ'երեւայ թէ յուզած է Մարդակի սիրտը: Գնաց անհիւ թագաւորին եւ տակով հարցուց անոր, թէ ի՞նչ ընելու է ժողովրդեան վիշտը թեթեւցնելու համար: Եթէ մարդ մը, բաւ, Թահմասր օձէ մը խայթուի եւ դրացին հակաթոյն մ'ունենայ եւ չտայ տալ եւ մարդը մեռնի, կարելի՞ է անոր մահուան պատճառը դրացին համարիլ: Ի հարկէ, պատասխանեց թագաւորը. եւ եթէ ամբաստանուի այնպիսին, պէտք է պատժուիլ, որովհետեւ չխափանեց ընկերոջ մահը, զոր կարող էր: Նոյն իմաստով եւ դրուագ հարցում մ'ալ ուղեց Մարդակ թագաւորին եւ ընդունելու նման պատասխան մը:

Ատոր վրայ իրաւունք համարեցաւ Մարդակ արքունի շտեմարանները մէջ պահուած ցորենները բաժնել ամենուն: Երբ հա-

մաբ կը պահանջէ Թագաւորը Մարդակին արբունի ցանկութեամբ մասին, կ՚ար-գելացնէ ինքզինքը Մարդակ նոյն ինքն Թագաւորին առաջ պատասխաններով: Նախ-քան դայն Թագաւորը՝ կը խնդրէ Մարդակէն, որ իր այս նորարար վարդապետութեան մասին իրեն տեղեկութիւն ճառէ: Այն ատեն կը յայտնէ Մարդակ, թէ ինքը անարդար կը համարի երբ կը տեսնէ թէ մարդկութիւնը տանջ կ՚ապրի չքաւորութեան մէջ, մինչ ու-րիշներ գոյքի ամէն կարելութիւն կը տես-նեն. պէտք է աշխարհի վրայ ոչ հարուստ եւ ոչ աղքատ ըլլայ. երկրաւոր կեանքը ապրե-լու համար ամէն մարդ հաւասար իրաւունք ունի: Մարդ հինգ դեղ պէտք է զգուշանայ. տանջ են. նախանձ, ցանկութիւն, պատա-ճիւն, բարկութիւն եւ վրէժխնդրութիւն: Կանայք եւ սոցիալական այն տարրերն են, որոնք իրարու դէմ ընդունակ են իրենց ձեռքը: Եթէ կանայք եւ սոցիալական հաւասարակշռ ըլլային, պիտի դադրէին անոնց պատճառող ծայրայեղ չարիքները: Կառա հա-մոզուած, թէ ոչխը են Մարդակի պատ-ճառաբանութիւնները եւ դաւանանքը անոր վարդապետութիւնը: Այսպէս բան Ֆերդու-սի, թէեւ ուրիշներ կ՚ըսեն թէ Կառա սրով-հետ կիները կը սիրէր, անոր համար յա-րեցաւ մարդակեան վարդապետութեան: Բայց այն ատեն է որ Թագաւորը իր կիներէն եւ ոչ մէկը դրաւ հաւասարակշռ սրամտու-թեան տակ:

Մոլդաւի վարդապետութիւնը չատով տարածուեցաւ: Անոր յաջեցան մանաւանդ ազգասիրական եւ ժողովրդեան սորին գրուածքերը, որոնք անոպչապան էին:

Թէ ամառնութիւնը սկզբանէ վերցուցած է Մոլդաւի, այս մասին ոչդաւի բան մը չեն ըսեր արար հեղինակները. բայց բազմաթիւ բնանիւթերէ կանոնց բնութեամբ յանձնառութիւնն եւ առաջադիմութիւնը ցոյց տալով ազգութեան գանազանութեան բարձրը ի տարիութիւնն ու այն կ'առաջնորդէր: Թէ բնանիւթի քայքայումը ուղ ուղ սորին բնութեաց առած էր Մոլդաւիանէն, կը համառան արար մանրամասնութիւնը:

Կատաս օգտագործելով այս չարժառիթը քայքայ համար սկսուցանելու այժ. բայց ինքն ոչ իր գանձերն եւ ոչ իր կիներր առաջ անոնց: Յամենայն դէպս Յառաջ Սիանակաց եւ Պրակտիսի խօսքերէն կ'երեւայ թէ Մոլդաւին քարոզուած վարդապետութեան հիմնական բանանդակութիւնն էր կանոնց Տառապեալց ըլլալը. ասկէ առաջ բան չի գտանք նաեւ Ֆերմոսի:

Մոլդաւ իր վարդապետութեան առաջ էր կրօնական լոյս թիւն: Անիկա ամէն չարեաց սկիզբը կը դնէր նախանձն, բարկութիւնն եւ ընչաքաղցութիւնը, որոնք կը յառաջացնեն պետին եւ կը խանգարեն Աստուծոյ առհասարակ հաստատութիւնը: Բնականաբար իր վարդապետական վարդապետութեան — «անարատ բարեպաշտութեան» բան

եկեալքին անհնարին տրամաբանութիւնը պիտի հաճոյանար ամէնէն աւելի առաքեալին, որուն անուշադրեալ էին։ Կրօնական տալի վրայ հիմնուած էր նաեւ մարդկեանց արիւն չթափելու եւ մին չատելու սկզբունքը։

Ի սկզբան դիմադրութիւն չկրեց Մարկոս. թէպէտ ի ծածուկ հակառակ էին անոր ապառնիքը։ Քանի մը տարի եռքը յայտնուելու ժպտհութիւնը։ Տժգոհներուն յարկեցան մոքերը։ Բարձրացուելու ապառամբութեան պրօչը· պարտզուխանէրն էին մղիչները։ Ապառամբներու ձեռքը ինկան կաւառ եւ Մարկոս· վերջինս կրցաւ իր հետեւողներու ժանդակութեամբ փախուստի դիմել։ Հասնելէն երկու դարեր մարկեանց մեծ թուէն՝ մեզ ծանուցան ապառամբներ Բագաւարին հետ· Կաւառ բանտարկուելու· եւ անոր երթալը Ջամասպ Բագաւոր Տչխուելուն։ Բայց յաջողեցաւ կաւառ փախչիլ բանտէն եւ ապառամանարան դառնալ Հնդիպոնեսոս քով· բէ յետոյ վերադարձաւ կաւառ եւ ձեռք բերաւ մեռանելու պահը։ Մարկեանները նորէն հաւաքուելուն իր շուրջը։

Անցան տարիներ։ Կաւառ մոռցուած էր Բագին մասնակի մասին։ Մարկեանց թիկնեաձն էր Փեռոսպրոսս, որ կաւառի բուռ երիցութեան՝ երթալ որոշեր էր, կրթեալ մարկեան վարդապետութեամբ։ Մոքերը եւ ուղղափառ կառավարութեան անդամները կը պաշտպանէին Մարկոսի, կաւառի

չորրորդ արդուն թիկնոցաթիներ. անոնց հետ էր նաեւ Կաւատ:

*Զեմի վախտը, որ պահին վրայ իրեն յանձնել տալով պիտոյքով, պատճառ եղաւ Կաւատի, որ իր կեանքի վերջին օրերուն բախտաւոր տեսնէ Մոլդաւիոյ հետ, որուն այժ իրեն էր առնչած, որուն վարդապետութեան յարած էր եւ որուն բարեացակամ վերաբերութիւնն իր հանդէպ այնպէս մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած էր իրեն: Մոլդաւիոյ գահուն վրայէն Թէ իրենց դէմ ելլելու համար անհրաժեշտ էր արքայական պաշտպանութիւնը. պէտք է ամէն քայլ չառնէին նոյն պաշտպանութիւնը, եւ կամ գոնէ հանգստացնէին Թուրքերը ապահովելու համար: Իրենք պիտի կը պահէին հետը եւ համոզուած էին Թէ իրենց կառավարութեան ձրագիրը պիտի կարենան ի հարկին նաեւ բռնութեամբ ի գլուխ հանել: Իրաց գլուխ վրայ մատՀ՝ ինդրեցին Կաւատէն, որ պՓեսատրոսը աւելցնէ կենդանութեան յանձնել հրաման: Բայց իրենք պիտի ուզէին նաեւ անեցաւ: Կաւատ ինք գիտէր Մոլդաւիոյ աստանդականութեան համամիտ բնաւորութեամբ՝ հրաման տուաւ, որ անոնք իրենց պահանջով եւ կշռով բան կարի մեծաքանակ դրամ Թաղատրութեան հանդիսին: Երբ համոզուած էին՝ հրամայեց որ Մոլդաւիոյ վեհանձնը այլասերելէն բաժնուած մէկ կողմէ տեղ առնեն, պատրաստակ բերելով Թէ ինքը կը վստահի որ Թաղատրութեան արարողութիւնը կարելի որ առնէր Մոլդաւիան-

ներբ կատարեն: Հայեւ թէ անչատուած սկզբ
ունեցած էր եւ Մոդրակեանք միամիտ հա-
ւատացած, պատրաստ կանգնած զօրականք
հրաման ընդունելու յարձակիլ անդէն Մոդ-
րակեանց վրայ եւ կոտորել զանոնք անխնայ.
սրեան սուսերը նախքեր զրծուելու սկսե-
ան վրայ: Ի մէջ այսց ապտուելու Մոդ-
րակեանց առաջնորդը՝ Ինդատար (Ինդաթա-
րը). ապա հրաման եղաւ որ վերստին նահ
նահանգներու մէջ գտնուած Մոդրակեան-
ներբ եւ կոտորեն: Այսպէս բան յաւնակեան
սրբերաց:

Քիչ մը տարիք կը պատմէ Ցերդատ.
Մոդրակեանք կը կատածէին Նոսրմէն.
Մոդրակ անցած 100·000 կուսակրեներու
գլուխը ցոյց մը կը տարէ. ցոյցին նպատակն
էր յայտնել երկնց հպատակութիւնը Քադաւո-
րին. միամտանակ պնդ Քադաւորին առջեւ
Քադաժառանգ Նոսրմէն տանէր նոր վար-
պետութեան ցոյց մուած անատրերու-
թիւնն եւ պահանջել, որ Նոսրմ գրաւոր
յանձն առնէ հին կրօնէն հրաժարիլ եւ յարիլ
նորին: Նոսրմ ընդհմացաւ, բանի թէ
ինքը մոդրակեան վարդապետութիւնը հե-
ռատածողական կը համարի. եւ խնդրեց որ
տրուի իրեն վեցամսեայ ժամանակ մը, իր
ապացոյցները հրապարակի վրայ պնդու հա-
մար, որ եւ չնորհուեցաւ: Նոսրմ օգտագոր-
ծելով ժամանակը՝ մէկ կողմէն հմատոյն
մոդրակեանները գաղտ հրաւիրեց, միւս կող-
մէն պատրաստութիւններ տեսաւ: Ժամադիր

ժամուն տեղի ունեցաւ վիճաբանութիւնը Մազդակեաններու եւ Մազդեզեանց մէջեւ: Դժուարին չեղաւ վերջիններուն ապացուցանել, թէ Մազդակի վարդապետութիւնը բովանդակ պետութիւնը քայքայման կը մատնէ, որովհետեւ այն ոչ միայն դասակարգային կարգերը կը բառնայ, այլ եւ ընտանիքի գաղափարը կը ջնջէ: Աստր վրայ հրաման կ'ընդունի Խոսրով իւր հօրմէն կոտորել բնաջնջել Մազդակեանները: Մազդակ կախաղան կը հանուի: Ֆիրդուսիի ուրիշ օրինակ մը, որ ունեցած է Մոհլ աչքի առաջ, կը պատմէ թէ Մազդակ, որովհետեւ թագաւորէն անոր ապջիկը, գահն ու թագը պահանջած էր, անոր հրամանաւ եռացեալ կուպրի (ձիւթի) մէջ կը նետուի: Այս կը պատահի 528 կամ 529 թուին:

Մազդակի մասին Խոսրեւացւոյ լսած աւանդութիւնը բաւմօք նման է Յոյն եւ Պարսիկ աղբիւրներու հաղորդած պծերուն: Անշուշտ աւանդութիւնը, լսուած բերնէ բերան պանապան աշխարհներու մէջ, պիտի ունենար իւր խառորոշ պծերն ալ. եւս առաւել Խոսեւացւոյ պրչին տակ, որ Ազդահակի եւ Մազդակի դրոյցները ձուլած է ի մի իւր սեպհականն եւ բնագրօսիկ ըմբռնումներով:

Ուշադրութեան արժանի է Խոսրեւացւոյ քով յատկապէս այն տեղիքը, ուր անիկա կը նկարագրէ իւր Ստորագրութեան մէջ Ազդահակի կառարածը, որ բոլորովին աննման է ասասպելին, նոյն իսկ հակասութեան մէջ է

անոր հետ: Առաքելը, իր բոլոր տարբերակներու մէջ, գիտէ թէ Աժդահակ Հռուդէնէն չղթայուած տարուած է Դըմբաւընդ լեռը եւ հոն քարայրի մը մէջ ժայռին բեւեռուած. եւ կենդանի է հոն դեռ այսօր: Այս կէտը անտեսելով Մովսէս իւր Աստրագրութեան մէջ կը գրէ թէ «...ի սաստիկ վարելոյն գնա (զԱժդահակ)՝ թօթափեցաւ ամբոխ նորա ի նմանէ. յայս վաստահացեալ վարողացն գնա՝ հանդեան աւուրս ինչ գտեղեօքն: Եւ Բիւրատպեայ ժողովեալ զգրուեսեան[1] յանկարծօրէն հասանէ ի վերայ նոցա (հալածչացն) վնաս սաստիկ առնելով. այլ յաղթէ բարմութենն (նմա) եւ վախատական լինի Բիւրատպի. եւ հասեալ ապանանեն գնա [մերձ ի լեառնն[2]] եւ ընկենուն ի վիհ մեծ ծծմբոյ»:

Այս տեղ կը տեսնենք մենք Մարդակեանց վրայ առաջին եւ երկրորդ յարձակումները մասին տեղեկութիւնները. առաջին յարձակումէն ետքը կրցան Մարդակեանք իրենց ոյժը նորէն ժողվել. բայց պարտուեցան երկրորդին մէջ. Մարդակ Փիրդուսիի համաձայն «ի դուր եւացեալ ձիթոյ» նետուեցաւ եւ Մ. Խորենացւոյ համաձայն «ընկենուն գնա ի վիհ մեծ ծծմբոյ». պարագայ մը, որ չէր պատշաճէր Բիւրատպի Աժդահակայ առասպելին, ճշդիւ կը համապատասխանէ Մարդակի պատմական վէպին:

---

[1] p օրինակը կը կարդայ. ժողովեալ զգրուեալ սակաւ զօրան:

[2] p օրինակը չունի «մերձ ի լեառնն»:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՄԱԶԴԱԿ ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Մինչեւ այժմ մեր ջանքն եղաւ ապացուցանել, թէ Մովսէս Խորենացի ուղած է իւր «ի Պարսից առասպելաց յաղագս Բիւրատեայ Աժդահակայ» հատուածին մէջ Աժդահակի աւանդավէպը լուսարանել Մաժդակ–Մազդակի աւանդավէպով:

Մազդակի երեւումը պատմութեան մէջ իր տարօրինակութեամբը չուտով մոռացութեան ջամանուեցաւ: Պարսիկ ժողովուրդը պատմեց որդւոց որդի անոր մասին եւ կապմուեցաւ յընթացս դարուց Մազդակի աւանդավէպը, որ կետոյ դրի ալ առնուեցաւ իրրեւ Մազդակ–Նամակ: Այս Մազդակ–նամակի գոյութիւնը ծանօթ էր արաբ հեղինակներու, որոնք կը հաւատային նաեւ թէ անոր մէջին–պարսկերէն բնագիրն այլ եւ այլ անգամներ արաբերէնի թարգմանուած ըլլայ: Մինչեւ օրս ոչ մէջին–պարսկերէն բնագիրն եւ ոչ ալ անոր արաբերէն թարգմանութիւնը յայտնուած է: Բայց հաւանական կ'երեւայ, թէ Նիզամ–էլ–մուլք իւր Սիասէթ-նամէհի մէջ[1]*, զոր յօրինած է 1092/93ին, Մազդակ–*

---

[1] Siasset Nameh, traité de gouvernement, texte persan éd. par Ch. Schefer, Paris 1891, էջ 166 եւ յջ., թարգմանութիւնն՝ Paris 1893, էջ 245 եւ յջ: Աչքի առակ ունիմ Arthur Christensenի Le règne du roi *Kawādh I.* et le communisme mazdakite. København 1925, էջ 60—70: Այս աշխատութեան մէջ խնամով ի մի հաւաքած է հեղինակը Մազդակի մասին յոյն, ասորի, պարսիկ եւ արաբ գրականութեան մէջ

նամակի որ եւ է խմբագրութիւն մ'աչքի առաջ ունեցած ըլլայ:

Ուշադրաւ են Սխաւէթնամէհի յառաջբերութիւնները Մազդակի մասին· անոնք բազմօք կը չեղին յոյն եւ սասրի, ինչպէս նաեւ արաբ հեղինակներու հաղորդած տեղեկութիւններէն· բայց ինչ ինչ կէտերու մէջ կը համաձայնին Մովսէս Խորենացւոյ ի մասին Աժդահակ = Մազդակի պատմածներուն հետ:

1. *Մ· Խորենացի կը գրէ, թէ «Սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ ճարտարութեամբ զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր, հնազանդեալ Ներսեհայ: ... Այլ քանզի աստեղաբանութեամբ հզօր եղեալ՝ յօժարեցաւ ուս<ուց>անիլ եւ գկատարեալ չարութիւնն»:*

Սխաւէթնամէհի համաձայն Մազդակ բամզաամի որդին մովպեսան մովպետ էր կաւատ Թագաւորի օրով եւ «fort versé dans l'astrologie»· *նա կը տեսնէ տեսլերու մէջ, թէ իր ժամանակին երեւան պիտի գայ մարդ մը, որ նոր կրօնի մը հիմնադիրը պիտի ըլլայ: Մազդակ իւր «ճարտարութեամբ», այսինքն հնարագիտութեամբը կը չահի կաւատ Թագաւորը: կաւատ* «lui fait faire un siège en or incrusté de pierreries et fait asseoir Mazdak, aux audiences, sur ce siège qui est bien plus élevé que le sien».

գանուած ցկր եւ ցան տեղեկութիւններն եւ ենթադրած գանոնք համեմատական ուսումնասիրութեան:

«Եւ հասարակաց կկենցաղս կամէր ցուցանել ամենեցուն. եւ ասէր. Ոչինչ իւր առանձին ումեք ունել պարտ է, այլ հասարակաց»: *Սխահէմհ կը դրէ.* «*Mazdak prêche la mise en commun des biens, de sorte que tous soient égaux et que personne ne soit privé de subsistance.* Puis il fait consentir Kawādh à la communauté des femmes. Le bas peuple surtout accepte avec empressement ces réformes» (p. 61).

«Եւ զեղ եւ զմուտ բարեկամացն որպէս ի տուընջեան, նոյնպէս եւ ի գիշերի սահմանէր: *Եւ այս է առաջին նորա առաքեալ անբարի բարեբարութիւնն*»: *Որբենացոյ այս սեղիքը անիմանալի մնացած էր բանասէրներուն: Մեկնութիւնը կու տայ Սխահէմհ այսպէս.* «*il est établi comme règle que si un homme invite des hôtes à un banquet, les invités, après avoir mangé et bu et entendu le divertissement des musiciens, se rendent, l'un après l'autre, auprès de la femme du maître de la maison; celui qui entre chez la femme, place son bonnet sur la porte, alors personne n'y peut entrer avant que celui qui le précède ne soit sorti*» (p. 61—62).

Իրաւունք ունէր Որբենացի այս սահմանը անուանելու «անբարի բարեբարութիւն». աւելի բացայայտ խօսիլ այս մասին չէր կրնար թոյլ տալ իր դէմին Որբենացի:

Մազդակի ապանութեան մասին կը պրէ Սխահէմհ, թէ Խոսրով Քաւատ առաջ-

հրամայեց որ զՄապդակ դլուխն ի վայր նետեն «dans un trou qu'il a fait pratiquer dans une haute estrade dressée au milieu de la place» (65), ուր նման ձեւով վոս նետուած էին նաեւ Մապդակի հետեւողները հազարաւոր թուով:

Խորենացւոյ՝ «ընկենուն (զԲիւրատակն = Մապդակ) ի վիհ մեծ ծծմբոյ» եւ Ֆիլոստրատի «ի գուբ եռացեալ ձիթոյ» ու Սիտէֆնամէհի «ի վոս մի» արտայայտութիւնները դեղեցիկ կերպով կը պահեն դիրաբ, նկատի առնելով, որ երեքն ալ ունին մի եւ նոյն աւանդավէպի պահպան համբաւրութիւնները պահպան գաբերու մէջ:

Նկատմամբ Մ. Խորենացւոյ ժամանակին պիտի հետեւի ասկէ, թէ անիկա Մապդակի աւանդավէպին չէր կրնար Ը. դարէն յառաջ ծանօթ ըլլալ այն իմաստով, որ Մապդակնամակը գրի առնուած է Զ. դարու առաջին կէսէն շատ ուշ, թերեւս Ը. դարուն:

Յամենայն դէպս այս համեմատութիւնները կ'ընձեռեն մեզի վստահ հաստատելու թէ Մ. Խորենացի «ի Պարսից աստիպելոց» ծանօթ էր Մապդակի անձին եւ «անբարի բարեբարութեանց» եւ ոչ յոյն, աւելի կամ հայ աղբիւրէ մը:

Ի.

ԱԶԱՐԻԱ Վ. ՍԱՄՈՆԵՑԻ

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆ, ՏՕՄԱԲԱՆԱՑ ԵՒ ՏԱՂԱՒԱՐԱՓ

(† 1628)

Ի.

ԱՋԱԲԻԱ Վ. ՍԱՍՆԵՑԻ

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆ, ՏՕՄԱԲԱՆ ԵՒ ՏԱՂԱՁԱՓ

(† 1628)

Հայոց Մատենադրութեան պատմութեան մէջ մինչեւ այսօր չէ յիշուած Ագարեխա Վ. Սասնեցի: Անիկա ունի սակայն գրական եւ պետական աշխատութիւններ, որոնք, նկատի առնելով գարը, արժէքաւոր են եւ կը հրատարակուին իրենց վրայ ուշադրութիւն:

Պետք վարձեմ այս տեղ, առաջին անգամ, ուրուագծել անոր կեանքի պատմութիւնն եւ թուել անոր գրական եւ պետական վաստակները, որչափ թոյլ կու տան ինձ մատչելի տուիչները:

ԿԵՍՆԵՐԸ

Ագարեխա, ինչպէս կը գրէ ինքը, Սասուն պատուէն էր, տակէ կոչուած Սասնեցի[1]*: Բազաքին կամ գիւղին անունը, ուր ծնած է, յայտնի չէ: Գրիգոր Դարանաղցի*[2] *«սա էր,*

---

[1] *Տե՛ս վերը կանոնագրոց Յիշատակարանը:*

[2] *Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ. հրատարակեց Մեսրոպ վ. Նշանեան: Երուսաղէմ 1915. էջ 410—413 «վասն Ագարեխա վիլխասովին»:*

կը պրէ, յերկրէն Տարօն, որ ամանք Բալու-
վայ աւեն»: Սասունի տահմանակցութիւնը
Տարօնի եւ Բալուի, հաւանօրէն, այս ննթա-
դրութեան պատճառ եղած է: Ագարիայի
հայրն է Մելքիսէթ, մայրը՝ Նահփ. զորոնք
«բարեբարոյ» կը ներկայացնէ Ագարիա: Իր
եղբայրներն են Սահակ եւ Նաասար, եւ քոյ-
րերն՝ Շահկուլ, Մուղալ եւ Հոխխամէ: Կը
յիշէ Ագարիա նաեւ իր հօրեղբայրները՝ ոմր
Ներսէս եւ Կարապետ: Անոնք, ամէնն ալ,
գոհ կ'երթան ճէլալինեաց ապստամբու-
թեանց· այնպէս որ 1609ին կը գրէր Ագարիա,
թէ «ոչ ունիմ ի մարմնաւորաց յոյսս իմ»·
ոմն ալ «բազում, մանաւանդ բնաւքն
աննպակեցք իմ եւ ազգայինք ի պէսպէս մահս
եւ ի գերութիւնս մատնեցան՝ մեծ թշուա-
ռութեամբ արտաքս քարշելք ի մայրենի
երկաց՝ ի ցանկալի գաւառէն Սասնոյ[1]», այն
է 1599 եւ յաջորդող տարիներուն: Ագա-
րիայի ծննդեան տարին յայտնի չէ: Կ'երեւայ
թէ անիկա հետեւելով իւր հօրեղբօր օրինա-
կին՝ նուիրուած էր եկեղեցական վիճակի:
Որովհետեւ Ագարիա իւր Յիշատակարանին
մէջ իր կնոջ մասին յիշատակութիւն չ'ընէր,
պէտք է ննթադրել, թէ արհեղայ էր: Ուսման
սէրը կը վառէր իր մէջ: Ունէր մտնաւոր
հետաքրքրութիւն եկեղեցական իրաւագիտու-
թեան: Իր ցանկութիւնն էր ձեռք բերել կա-
նոնագրքի լաւ օրինակ մը:

Ագարիայի կեանքի մասին հետեւեալ

մանրամասնութիւններն ունինք իր իսկ գրչէն, կանոնագրքի Յիշատակարանին մէջ 1609էն.

«Տաճն ամ նախ քան զգրել տառիս (այն է 1609—10 = 1598/99) աւերեալ եղեւ աշխարհս մեր ի ճէլալեաց, յոր եւ ես նուաստս եւ տառապեալ ննջեհս տարաշխարհիկ եղեալ ի հայրենի տեղւոյ իմոյ եւ ի ժառանգութենէ եւ չքշելով իմ տեղացս ի տեղ եւ փոխելով զառաւէ ի զառաւ, եւ ոչ գոի հանգիստ ոտիւ իմոց, այլ երբեւ զոչխարս մոլորեալս եւ կամ թռչուն մի, որ ի բնոյն ոտնու եւ յերամէ հեռանայ <եւ> ոչ եւս գտնու զընկերան, այսպէս եւ ես ոչ գոի տեղի խաղալ, ուր զնացեմ զգլուխ իմ: Այլ եւ անկայ ի ձեռս անօրինաց, որպէս ձագ յորոգայթս որսողաց, եւ յետ բազում չարչարանաց եւ գառն կատաղութեան մօրէ մերկ եղեալ՝ հագիւ մաղապուրծ լինել գերծայ ի ձեռաց նոցա ողորմութեամբն Աստուծոյ»:

Այսպէս կը բաժնուի, կը հեռանայ Ագաբիա իւր «պանծալի» հայրենիքէն եւ իբր քառամեայ աստանդական թափառումներէ ետքը «տուչութեամբ» Աստուծոյ կը հասնի Կ. Պոլիս, 1603ին:

Աստուձէն հեռանալու պատճառը մխայն ճէլալիներու ապստամբութիւնն եւ հարստահարութիւնները չէին: Ագաբիա հետամուտ էր ձեռք բերել Կանոնագրքի ընտիր եւ ճոխ օրինակ մը. «եւ իմ վասն այսր յուսոյ քան զգձից փափագման ոգւոյ իմոյ աչխատասիրեալ

կիսկաս ժամանակս բաղում տառապանաց, ոյաց եւ անդր յաճմամբ յուզէի պրպտելոյն եմ եւ ոչ գտանէի զառ եմուտ կամաց, այլ ցիր եւ ցան եւ ոչ համատումաբ… : Իսկ եմ ի բաց եղեալ գահակալութենս մարմնոյ՝ պրտոյն լամամբ խնդրէի. եւ ի կիսկիս կիսկիս եւ գտանէ ի գառան չրջեալ գտանէի եւ հատցանէի. եւ եկեալ ի Հայրենի գառատէս իմոյ ի Սասնոյ եւ յուզի անկեալ եկի ի յառաջատարամ մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս, զի լուայ ելէկ գտանի ի գառատկեն Կոստանդնուպոլիս Գրիգոր Կեսարացի, քոյ հօտաղն եւ անյաղթ վիլիսոփայն… եւ նա ի բաղում գրեանց եւ ի բաղում տեղեաց ժողովել էր ի մի: Զոր եւ ես անաչժան եկեալ յարեցայ ի նա. եւ աչակերտեալ առ նա՝ տեսի… գառաջ ժողովոյն կանոնս»:

Գրիգոր Կեսարացի, աշակերտն Սրտպետն Առհասկեցոյ, կ.Պոլսոյ պատրիարք ընտրուած էր 1602ին: Ազարիա կ'աշակերտի անոր 1603/4ին, վարդապետական իշխանութենէն ձեռք բերելու համար: Այս մասին կը գրէ Գրիգոր Գառանագցի (410). Ազարիա «եկեալ աշակերտեցաւ այս գառաջ Կեսարացի վարդապետիս, որ այժմ է առանն Սուրման ի մէջ»: Բայց Ազարիա «ի պատանեկութեան գտանութենէն (Գրիգորի) ոչ կարաց կալ մօտն. եւ եկեալ ժամանակ մի առ Մկրտիչ վարդապետն, որ Կռնակ առն, կացեալ առ նա» ի նպատակ:

Ապարիա Մկրտիչ Խարբերդցուց[3] քով ա-
ռաքելութեան մուտ պէտք է լիլլայ 1605ին,
երբ Գրիգոր Կեսարացի ինկաւ պատրիարքու-
կան աթոռն եւ առանձնացաւ Կեսարիա[4]:
Այս ուղեւորութենան առթիւ հանդիպած պիտի
լիլլայ Ապարիա ի Սեբաստիա, ուր 1607ին
գրած է ի խնդրոյ Անուան քահանայի «Յաղագս
պետութենան երկնից տրփելութեան» աշխա-
տութիւնը:

Բայց չհաճեցաւ Կեսարացին, որ Ապարիա
հետանալով իրմէ՝ աշակերտած է Խարբերդ-
ցոյ: Սոխակուեցաւ Ապարիա մուտանդամ վե-
րադառնալ Կեսարացւոյն, առանց տարակու-
սի, 1609ի սկիզբը, երբ Գրիգոր վարդապետ
մուտանդամ ձեռք բերած էր Կ. Պոլսոյ ա-
թոռը:

Դարանագրի կը գրէ. «Եւ (Ապարիա) յե-
կիւղէ եւ ի տրտնջանաց Կեսարացւոց Գրիգո-
րին եկեալ ի նահանջ (Մկրտիչ վարդապետէ)
եւ դնացեալ մօտ ի Գրիգորն. կացեալ բազում
ժամանակս եւ ուսեալ գրամնոյն հանճարս

---

[3] Մկրտիչ Վ. Խարբերդցի Ապարիա կոչ. Ջու-
պայեցոյ աշակերտն էր (Դարանագրի, 320). ապա
Խարբերդի առաջնորդն եղած: 1610ին եկած էր Կ. Պո-
լիս եւ Սիմէոն գրչի Լեհացւոյ հետ չրջապտութիւն
կատարած ծովեզերեայ քաղաքներ (Սիմէոն Լեհացւոյ
Ուղեգրութիւն, 33—43): 1611ին Մկրտիչ Թոխաթցի
Առաւաձաչունչ մ'օրինակած է ի Կ. Պոլիս «ի վան-
քումն Խարբերդցի Մկրտիչ վարդապետի» (Լիմմ. 186.
թգ. 498): Մկրտիչ վարդապետ Սգճուկ մականուա-
նուած է «վասն առաւել հրաւ եւ հնարանք լինելոյն»
(Դարանագրի, 329):

[4] Ա. Ալպոյաճեան, Գրիգոր Կեսարացի պատ-
րիարք եւ իր ժամանակը. Սիոն, 1936. էջ 189—190:

խմաստից»: Աւարտելով ուսման ընթացքը կ'ընդունի Ագարիա վարդապետական իշխանութիւնը: Իր առաջին քարոզին վրայ հետացած է Գրիգոր Դարանաղցի, որ իր հետքը այսպէս կ'արտայայտէ. «Եւ այնպէս յաճախապատում խրթնաքարոզ առաց, որ ոչ ոք ելեալ է այժմոյս, որ մէկ բանից վերայ մէկ ամիս քարոզէր գՅովհաննու Որոտնեցւոյ մեկնեալն»:

Ագարիայի աշակերտակից էր Մովսէս Տաթեւացի, որ ճիշդ այս թուականին Կ. Պոլիս կը զեկուցէր առ ոտս Գրիգոր Կեսարացւոյ:

1609ին, Սիմէոն Լեհացի, որ Ագարիայի խնդրանքով կ'օրինակէր Կանոնաց հաւաքածոյքն ի Կ. Պոլիս, գինքը կ'անուանէ «տէր Ագարիա բանասէր եւ ապաւէր բանի», այն է վարդապետ: Կ. Պոլիս կ'երեւայ թէ երկար դադար առաւ Ագարիա: Հոս առիթ ունեցաւ չիման մէջ մտնելու Եւրոպացիներու հետ եւ ուսանելու «Ֆրանկ», այն է իտալերէն լեզուն: 1616ին թարգմանեց Պաղոմէոսի Աշխարհացոյցը: Այս թուին յօրինեց կամ թարգմանեց նաեւ Տօմարն, նոր խմբագրութեամբ, հաւանօրէն Կ. Պոլիս բնակող Զուզայեցի վանականներու խնդրանքով: 1619ին Կեսարիա կը դառնայէր Ագարիա. Մեսրոպ Կաֆացի ի խնդիր ելլելով Մխիթար Գոշ վարդապետի յօրինած Երեմիայի Մեկնութեան, «զարմայ, կ'ըսէ, ի Հալապայ ի Կեսարիա (եւ անդ) զոմ զոր որոնեաց անձն իմ՝ մի ումն ի բանասիրէն Սահակի Ագարիա վերակոչելոյ. բայց

խիստ էր եղծեալ օրինակն[5]»: *Հաւանօրէն ի կեսարիա դրել տուած է Ագարիա Պօղոս գրչին Դիոնեսիոս Արիսպագացւոյ գրուածքը*, 1621, *մարտ 9ին. «Եղեւ գրչութիւն սորա, կը գրէ Պօղոս գրիչ, ի թվականութեանս Հայոց ՌՀ, մարտ ամսոյ Թ. աւրն ուրբաթ, ի վեհապոյն տիրական իշխանութեան տեառն տէր Ագարիոյ վարդապետին, որ զգիրք գրել եաւ վասն անձին իւրոյ»: Գրչութեան տեղը անծանօթ է՝ բուն յիշատակարանին լնկած ըլլալով*[6]:

Ագարիա եկած էր կեսարիա, որպէս զի ժամանակ մ'եւս աշակերտելով առ ատա կեսարացւոյն՝ առնէ անկէ զաւազանի իշխանութիւնը. բայց չկրցաւ ատանալ, որովհետեւ, ինչպէս Յարանագացւոյ խօսքերէն կը տեսնուի, Գրիգոր կեսարացի զաւազանի տուչութեան համար ծանր վճարմունք կը պահանջէր: Ագարիա հրաժարելով զաւազանէն, նուիրեց ինքզինքը քարոզչութեան եւ միանձնական կեանքի:

Ագարիայի քարոզչական գործունէութեան մասին կը գրէ Յարանագացի.

«*Եւ էր (Ագարիա) անձանձիր քարոզող, որ ժամանակ մի լուսաւորեց զՊուրսայոս կողմն, զՆիկիոյ եւ զՆիկոմեդացոց, ուր Հայք կան: Կու կամէր որ միաբանակեաց վանք*

---

[5] *Տէր-Ալեքսեան, Յուցակ հայ. ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի, Թ. 207 Ամենափրկիչ վանաց:*

[6] *Տ. Եպ. Պալեան, Յուցակ հայ. ձեռագրաց Ս. Կարապետի վանաց Նոր Մասենադարանին ի Կեսարիա, Թ. 29:*

*չինէր ի լերինն Կուելայու եւ վայտաչէնք մէկ քանի տունք չինեաց եւ աղօթանոց պատրաստէ տեղի մի յանպատչաճ տեղւոջ՝ յանճարակուքենէ: Ուր տեղի որ պատչաճաւոր էին, երիցաներք դեղչիցն չկամեցան...: Եւ այս Ազարիայիս այլ ոչ կամեցան յեղեր դեղչից <ի տեղւոջ> պատչաճաւորի չինել, վասն որոյ գնաց յանտառախիտ անապատի տեղւոջ՝ յատկէցն տապու արար, որ գնեց որ անդ վոխարկէր գվանքն: Եւ մեծ դեղչի տեղրանք վայելուչք պատրաստեաց, որ գեղրանք չինուէր մերձ վանատեղացն եւ հաւանեցուցեր էր գչատ չինական մարդիկ, որ գալոց էին: Նա... այս գպանացեալ Գրիգոր կեսարացին հանգստութիւն չետուր նմա՝ վարպետ անուն առկին... եւ առնոյր գժողովեալ ինչս նորա եւ ոչ կամէր տալ գաւազան, գի մինչ իւր ծառայեացէ՝ ինչս ժողովեացէ եւ բերցէ առ ինքն: Եւ յորժամ Ազարէն վանաց չինութիւնն հոգն լինելով, նա՛ եկաւ բռնմակուլ վիշապս (Գրիգոր կեսարացի) ի յՀառամբոլ վանն ապահութեան եւ հակառակութեան պատճառի»: Կեսարացին Կ. Պոլիս հասաւ 1626/27ին եւ գրաւեց պատրիարքական աթոռն, այս երբոյղ անգամ, Յովհաննէս Խուլճեռքէն: «Եւ յորժամ լուաւ եղկելին (Ազարիա) զպատուատ սորին եւ խնդրէր հեռագոյն ուրեք երթալ եւ թաքչել ի նմանէն վասն անիրաւ հարկապահանջութեանն զանձս ոսկոյ եւ արծաթոյ, զոր ոչ բաւականայր տալով:

Եւ մեզ պատահեցաւ ի փախչելն Յալով[7] կողմն եւ առ ամօթի ոչ յայտնեաց մեզ. եւ գնաց փախստեայ ի յԱնախտքու կողմն եւ անտից առ եղբ ծովին: Եւ մեռաւ ի նա եւ կամէր գնալ ի Տիմիսքին եւ անտից յԵգիպտոս: Նա՛ ձմերան եղանակին էր եւ ալէկոծութեան առաւք. չառ ալէկոծութիւն կրելով ի նաւին, մինչ յընկղմանել բազում անգամ հազիւ գերծանելով: Եւ գար մահու գիտելով նմա ի խաւսքին գրաւքեան օգոյն, մանաւանդ ի ծարաւութենէ ջրոյ, որպէս ապացուցաւ ամենայն ի նաւի եղելոցն. Յետուն գտաւ զամ մի անգամ յայդ ըմբռնելոյ ջրոյ. նա՛ չեղեւ հնար գտանելոյ: Եւ գարձեալ առաց առ նաւավարան, թէ Մի երկնչիք. գուք կու վրկիք անվնաս այլ եւ մէնի կու մեռնիմ. քանզի Տէր այսպէս եցոյց ինձ: Եւ որպէս առաց, այնպէս եղեւ: Եւ յառաջագոյն խառամանեալ եւ հազորդեալ էր եւ կրկին խառամանեցաւ վասնանց, որ Թադէոս անուն այրի երէց ընդ իւրն էին եւ ապրաւագաւք երկու. հազորդեցաք ամենեքեան[8]: Եւ յետ մէուս առաւօտին խաղաղութեամբ ուանդեաց գաւառքն հոգին ի ձեռս հրեշտակաց: Եւ գագիով իւրով հանդերձեալն եւ առա արկին ի ծով եւ այլք ծովին հանին գնա ի գիւղ մի Ասորց ի կողմն Տրապօլեաց, որ են Մարոնիք. եւ անտի գնա վարաւաւ բոլոր կուլակու եւ գիւղացին

---

[7] Տպ. յԱլով:

[8] կամախեցի 1628ին կը նաւէր գէպի Երուսաղեմ: Ուսկից Տաւռոսէն Թադէոս երէցի բերնէն էր:

որ քահանայ էր եւ Թաղեցին գնա վտառատրակէս Թվ· ՌՀԷ», այն է 1628ի ձմեռը (411—413):

Այսպէս ողբալի մահուամբ եղաւ աշխարհէն գիտնական եւ առաքինի վարդապետը, որ կարող էր խօսքով եւ օրինակով լուսաւորել ջահն ըղձալ արեւմտեան Հայոց, եթէ քաջալերութիւն եւ օգնութիւն գտնէր ժամանակակիցներէն:

ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Ագաթիա, զաւակ Սասունի լեռնեցուն, տակաւին պատանեկան հասակին կը կորսնցնէ իւր ծնողքն եւ եղբայրները· եւ հալածական եւ վախճանական Թուրք ապստամբ բանակի բռնապետութեանց եւ հարստահարութեանց առջեւ՝ կը հեռանայ հայրենիքէն: Թափառական աշխարհէ աշխարհ կը կրէ բազմադիմի զրկանք եւ տառապանք: Ի վերջոյ Աստուծոյ ուսչութիւնը կ'առաջնորդէ իր քայլերուն եւ կը բերէ կը հասցնէ զինքը Կ· Պոլիս: Աստիպ լեռնականը հակառակ վշտերու եւ նեղութեանց կը պահէ իր մէջ ոգւոյ կորովը եւ համբի աննկուն ամրութիւնը: Ոչ հացի ի խնդիր, ոչ հանգստութեան ի տենչ հասած էր անիկա տուրտաններու մայրաքաղաքը· գէթ հոն ձգած էր զինքը ուսման ծարաւը: Անյապաղ կը մտնէ յաշակերտութիւն Գրիգոր Կեսարացւոյ, որ օրուան պատրիարքն էր, համբաւուած իմաստութեամբ: Իր բնաւորութիւնը՝ «խոնարհամիտ, հեզ եւ հլու», հա-

կապակիներն էր կեսարացոց բնաւորութեան. Սամոնեցին համբաւուած էր «Հլու», եւ կեսարացին՝ Գաւազ: Ի սկզբան չկրցաւ Ազարիա դիմանալ խիստ եւ անողոք ուսուցչին ատկ. եւ վտանգ հեղաբարոյ «Խլճուկ» առնուանեալ Մկրտիչ Խարբերդցի վարդապետին քով չարունակել ուսումը, բայց գոռոզ կեսարացոց ոտքոնալիքներու առջեւ սխալուելու տեղի տալ եւ վերադառնալ: Հպիւ առած վարդապետական իշխանութիւնը՝ նուիրեցաւ քարոզչական գործունէութեան: Որչափ ալ գունաւորուած ըլլան Դարանագցոց ատելքը, հեղինակին հանդէպ կեսարացոց ունեցած անհաշտ թշնամութենէն, բայց եւ այնպէս կան հոն կէտեր, որոնք համապատասխան են իրականութեան: Կեսարացին իր աթոռն ապահովելու համար պէտք ունէր պրամի. այս պատճառաւ ալ ծանր կը տակաւկէր վարդապետական եւ գաւազանի իշխանութեան տուչութիւնը: Նա յատկացած էր գաւազանի իշխանութեան տուչութիւնը նոյնպէս Մովսէս Տաթեւացոյ, որ Ազարիայի աշակերտակից էր: Մովսէս ունէր իրեն թիկունք Զուղայեցի վաճառականները. խակ Սամոնեցին իր պետքը կը գտնէր ժողովրդեան բարեացակամ լսումներով: Գրուած է վերջոյ կեսարացոց ընչաքաղցութենէն հրաժարելու գաւազանէն: Չէր ուզեր լսել անգամ Գրիգորի անունը եւ կը վախէր անոր չուքէն: Այս վախնալը արժէց իրեն մահ:

Ազարիա առաքինի էր, կը սիրէր ազօթքը,

պահեցողութիւնը եւ կը ձգտէր մխանձնութեան: Կ'ուզէր ապրիլ հետեւ ապմուկէն, նուիրուած ուսման, ուսուցման եւ քարոզութեան: Փորձեց հիմնել վանական հաստատութիւն, անշուշտ բարենախանձ ջանքով նմանելու Մովսէս Տաթեւացւոյ, զրկուած արեւելեան Հայաստանի մէջ բացուած Մեծ Անապատի համբաւէն: Նա չունէր սակայն Մովսէս Տաթեւացւոյ կորովն եւ աչալրջութիւնը· «անճարակ» էր, կը պակսէր իրեն վարչական շրջահայեցութիւն եւ ջողաձեռնութիւն· իւր այժերը սկսած կը պահ կռուելու կեսարացւոյ բռնապետութեան դէմ: Այս պատճառաւ ալ լքեց ձեռնարկութիւնները եւ դիմեց փախուստի, երբ լսեց թէ կեսարացին դարձեալ պատրիարքական իշխանութեան բարձրացած է (1626/27):

Ժամանակակիցները մխարեան կը զրուատեն գինքը· Գր· Դարանաղցի կը գրէ· «եւ էր յոյժ պահեցող եւ առաքինի, խոնարհամիտ, հեզ եւ հլու, որ առաւել խոնարհ հոգի լինելոյն զմականունն Հլու էին եղեալ» (411): Դարանաղցի ուրիշ տեղ (90) խօսելով այն սրբակեաց եկեղեցականներու վրայ, որոնք «կու չքնին իրրեւ զրուաւորս ի մէջ աշխարհի, առնելով եւ ուսուցանելով զպաւուխրեալն ի Տեառնէ, սուրբ եւ առաքինի վարուքն օրինակ բազմաց լինելով», անոնց թուին մէջ կը յիշէ նաեւ Ազարիա անդաւատան վարդապետը, որ «ծովասոյզ» եղաւ: Իսկ Սիմէոն Լեհացի, որ Ազարիայի համար կանոնագիրք

կ՚օրինակէր 1609ին, կը գրէ. «Բարի արմատ եւ չտուաւեղ հատատարիմ ակր Ազարիա բանաձէր եւ սպասաւոր բանի...: Տէր Ազարիա աշակերտն եւ քոյ եւ արի, հմուտ եւ ճարտար իմաստակ, որ էր լեհալատուածաչունչ գրովք Հին եւ Նոր Կտակարանօք, որ ոչ գիտէր ի գրաքմունս եւ ի ցնորս անցաւորիս, այլ միշտ հանապազ պատրաստէր ընդ աստուածային՝ լինելով օրինակ բարի եւ ազ համեմիչ անհամացեալ մարդկան սեռիս... որ եւ ոչ ազահէր ժողովել ինչս եւ աստցուածս կամ զարծաթ, այլ միշտ փոյթ եւ ակր ունէր գրոց, զոր Տէր Աստուած նմա արհուեթիւն, քաջութիւն եւ գօրութիւն տացէ՝ գօրանալ եւ բարձրանալ փառաց ի փառս եւ ի գօրութենէ ի գօրութիւն»: Ազգեամբք ալ նուիրուած էր անիկա մեծ թափով ներքին եւ արտաքին ուսմանց: Բացի եկեղեցական-աստուածարանական ուսումներէ կը հետաքրքրէին գինքը փիլիսոփայական, օսմարական, աշխարհագրական եւ երկնագիտական գիտութիւնները: Օգտուելու համար նաեւ եւրոպական գրքերներէ՝ կը սորվէր «Ֆռանկ» լեզուն եւ թարգմանութիւններ իսկ կը կատարէր: Տաղաչափական արուեստն ալ անսխրելի չէ եղած իրեն: Հետաքրքրուած է նաեւ եկեղեցական եւ քաղաքական իրաւագիտութեամբ. իր բանասիրութեան արդիւնքն է կանոնագրոց հատորածոյքը:

Այսպէս համբարած էր Ազարիա անբաւ հմտութիւն. զոր կը շահագործէր իր քա-

րոպնելու մէջ: Իր քարոզչական կարողութեան վրայ հիացողներէն մին է Գրիգոր Վ. Դարանաղցի. «այնպէս յաճախատաւտում խրթնաքարող առաց, որ ոչ ոք ելեալ է այժմոյս. որ ի մէկ բանից (բնաբանի) վերայ մէկ ամիս քարոզէր՝ պՅովհաննու Որոտնեցւոյ մեկնեալն [9]»:

Ազարիա թէեւ գաւազանի իշխանութիւնը չունէր, բայց կ'երեւայ թէ իր համբաւը ճգած էր իրեն ուսումնասիրելի պատանիներ: Կարապետ Վ. Ջուղայեցի, որ 1630ին Սաղմոս մ'օրինակած է ի Համշէն, կը գրէ. «Ես անարժանս եւ անպիտանս Կարապետ Ջուղայեցի, այսինքն աշակերտ Ազարիա վարդապետի, եւ գհոգեւոր հայրն իմ Մկրտիչ վարդապետեան Խարբերդոյ, գպաւազանն զոր առեալ եմ ի նմանէ. եւ անկա ի ձեռն քահ ոխոր Մովսէս կաթողիկոսի. եւ մերկացուց զիս եւ եղէ ի մէջ ճղնաւորաց բազում պատուիրաւք, եթէ նիստ ի մէջ էջմիածնայ... եւ ես ոչ հնազանդեցայ նմա եւ ելայ ի նմանէ [10]»: Թերեւս այս կարապետի հետ նոյն ըլլայ Ջուղայեցի Ոսկան, «պուռնաւուլ կոչեցեալ», որուն մասին են Գրիգոր Դարանաղցւոյ տողերս. «Եւ էր ինքն յերկրէն Ջուղայեցւոց եւ աշակերտ անուանեալ Ազարիա անգաւազան վարդապետին...: Նա մէկ

---

[9] Կ'ակնարկէ Յովհ. Որոտնեցւոյ ճառն ի բանն մարգարէին Դաւթի որ ասէ. Ի սկզբանէ, Տէր, զերկիր հաստատեցեր...:

[10] Սարգիսեան, Յուց. Մխիթ. Մատ. ի Վենետիկ, Ա., 265:

*երկու տարի պինի նորա չըլնելով ձիապանութիւն առնէր նմա եւ այնպէս աշխարհական պոլով ուղարկել էր ի Կաֆայն ի ազատութիւն պիտոյից երիք»: Հոն ի Կաֆա վարպետաև նեղկոյացուցած է ինք պինք «եւ ազգեր (է) թէ ես այս անյաղթ վիլիատոսի աշակերտն եմ, որ Ալարխա վարդապետ անն» (432):

Ալարխա առնէր առաւելապէն չափով համառութիւն եւ մեծաւոր պարզացում քան ժամանակակից հոչակաւոր վարդապետներէ: Նա պիտէր խոնարհութեամբ թաղցնել իր անձը: Իր պրչին տակ հայելէն լեզուն պարզացած էր բնական ոճով եւ պարտարի քերականական օրէնքներով, պրեթէ գերծ սամկարատութենէ: Յատակ է մեր տպագրութիւնը իր պրուածքներու մէջ եւ յանկուցիչ մարդուած ոճը:

ԱՋԱՐԻԱ ՍԱՄՆԵՑԻՈՅ ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ

Ալարխայի պրակաև երկասիրութիւններէն ծանօթ են ինձ հետեւեալները:

1. Ողբ ի վերայ հարուածոց աշխարհիս Հայոց: *Ալարխա իր կանոնադրոց հարուածան Ցիչատակարանին մէջ խօսելով ժամանակակից դէպքերու, յատկապէս ձէյլինեաև ապստամբութեանց վրայ, այս մասին կը պրէ. «ոչ կամիմ զանց առնել եւ հարեւանցի անցանել, այլ կամիմ եւ ձեզ ծանուցանել պատմութիւն ժամանակիս եւ բարմապան զանցս ապէսի որ ես աչօք իմով տեսի. զորս*

ի բազմաց պահպան պատմեցից վասքր ի չատ տալիս չափ ոտանաւորի»: Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Սիմէոն Լեհացի, երբ կը գրէ Ցիշատակարանին մէջ. «Ի դառն եւ յանբարի ժամանակին, որ գերի եւ ի տուր վարեցաւ աղգս Հայոց եւ բուն հայրենիքն մեր ի կոր կտրծանեցաւ մինչեւ ի տպատ. զոր ի յատաջդ բանի ծանիցես զխակատար բանս աղէտիս մերոյին սեռիս՝ ասացեալ ի յԱգաթիայէ ոտանաւորիս տալով»:

Ըստ այսմ Ողբիս նիւթն է ճչալի կոչուած ազատամբ Թուրք բանակներու ասպատակութիւնները ի Փոքր Ասիա, յԱսորիս եւ ի Հայս. ինչ կը պատմուի համաոօսիս նաեւ Շահաբասի արշաւանքի եւ Հայոց գերեվարութեան մասին, ընդգրկելով 1591—1609 տարիներու դէպքերը: Դէպքերս տրբացած են նաեւ Սեւխանոս Թոխաթեցի[11] եւ Ղազար Թոխաթեցի[12], որոնք ժամանակակիցներ էին եւ ականատեսներ:

Ողբ ի վերայ հարուածոց արեւելեան գաւառացն աշխարհին Հայոց ի ձեռաց Ճելալեանց[13]:

Արդ հայկազեան մեծ տոհմերդ,
Հազար յիսուն ութերորդի,
Արքայութեան Տաճկաց տպդի,
Ժդ աճն սուլթան Ահմատի,

---

[11] *Հ. Ն. Ակինեան, Հինգ պանդուխտ տղայոցներ: Վիեննա 1921, էջ 131—132:*

[12] *Անդ, 215:*

[13] *Գրուածքս Զեռագրին մէջ վերնագիր չունի, վասն զի իրրեւ Ցիշատակարանի չարունակութիւն ներկայացուած է:*

Ի ժամանակն վերջացեալ,
Երկերս անթիւ չարեօք լցեալ...
Վ. Արդ ապաչեմ զմեղապարել,
Երկարամիտն բանիս ներել,
Յայտքան բանէս համել առնել,
Եւ զանտրժանս բերան մ'յիշել:

Ձեռ. Ազան Վ. Համամճեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Գաղատիոյ, թ. 11, թղ. 594ա—600ա: Ասկէ օրինակ մը հանած է Տոմտակ Ծ. Վ. եւ կցած է պէտք Գաղատա ի վահան Տատոսոյ անուն գրոցն Հ. Մ. Վ.ի Ջամչեան. որ յետոյ (1914) սեպհականութիւնն եղած է Շուարչ Վ.ի Սահակեան յԵրուսաղէմ եւ կը կրէր 25 թուահամարը. ասկէ ընօրինակութիւն մ'ուղարկած էր ինձ Սահակեան 1914, Ապր. 16ին: Օրինակութեանս մէջ ունի 235 բաժանումներով նշանակուած է, յոյսով էի թէ քանի՞ տող կը պակսի եւ ի՞նչ պատճառաւ ծագած է այս թերութիւն. սկզբնապէ՞ս թուղթ ինկած էր, թէ բանասիրութիւնը, որ եւ է պատճառաւ, անկարելի համարած է: Հաւանօրէն Յակոբ Եպ. Կոստեանցի, որ Թ. 11ի ամբողջական օրինակն հանել տուած էր 1611ին (տե՛ս վերը), նաեւ Ագրա տարած էր: Այս պատճառն առանց որոշ կը հրաժարեմ առաջարկութեամբ (էջ 288—306):

2. Յաղագս գիտութեան երկնից բարձրութեան եւ է. պարուճակացն: *Ագաթան*

Սահնեցի գրած է գայս ի խնդրոյ Անտոն քահանայի ի Սեբաստիա, 1607ին:

«Յաղագս պիտուքեան երկնից բարձրութեան եւ եւթն պարսնակացն. եւ թէ քանի գարէհատ է յերկրէ մինչեւ յերկինս ի խոտանն անմատոյց պարզեալ Ազարիայի աշակերտի ի Հայոց ՌԾԶ թվին[14], զասացեալ(ս) Արիստոտելի եւ Նիկոմարքոս իմաստասիրի, որ եղիս գարուեսա երկրաչափութեան: Ի թվին Հայոց ՌԾԶ[15] (1607) պարզեալ եղեւ ի Սեբաստիայ:

Այս է եւթն պարսնակն: Ոմանք իմաստնոց այսպէս ասացին զեւթն մոլորական աստեղացն հեռակցութիւն ի միմեանց: Նախ դունան լուսնին: Ի մերմէ բնակութենէս մինչեւ ցդունդ լուսին ասպարէզք ՂԳ բեւր . . . :

Վերջ. Պարզեալ <եղեւ> Ազարիայի[16].

Զասացեալն չափից երկնի,
Ոչ իմաստնոց վերծանելի,
Մանկանց տղայոց է խաղալի.
Եւ իմաստից պարսաւելի.
Զի այս գործ չէր ինձ առնելի,
Այլ իմաստից ձեռնարկելի.
Այլ եւ Անտոն քահանայի,

---

[14] Ձեռագրին մէջ քերուած է:
[15] Ձեռագրին մէջ քերուած է ՌԾԶ:
[16] Ձեռագրին մէջ քերուած է «Ազարիայի», բայց նշմարելի են գրերը:

Ինդրեաց յինէն եւ ես պրեցի :
Որ եւ յիշման չեմ արժանի,
Որ ընդունի մեզ ողորմի.
ՌՅԾ թուականիս մեծ Հռոմի,
ԷՌԼԲ թվականիս Ափարածի,
ՁՌ ու ՐՃ ու Է թվի
Ելից մարդուն անուն պրախաի,
Թվականի ծննդեան վրկչին
Ռ ու Ո եւ Թ ամի»:

Ձեռ. Վիեննա, Մխիթ. Մատ. Թ. 386, թղ. 386ա—388ա:

3. Յաղագս որբանութեան եօթնիհազար եւ երկերիւրացն:

«Յաղագս որբանութեան էՌ եւ Մացն, որ է յԵլէյն Ադամայ է պրախաէն մինչեւ է կատարածն թէ քանի ամիս է կամ քանի շաբաթ, քանի աւր, քանի ժամ, քանի մաս, կամ քանի ական թաւթաւելն, որ է լսել ու բանալ[ու] ակին:

Զի եւթն պար է կենդանուս եւ պարն հապար ամ, եւ եւթն աւր է շաբաթն, ամէն աւուր մի պար, որպէս ասէ Եսայի, որչափ աւէտ շաբաթն՝ աւէտ աշխարհս...: Եւ արդ որբանութիւնք սոցա պարզեալ Ազարիայի[16] այսպէս. էՌ աւն ՁՌՌ ամիս է. ԼՁ բիւր եւ Ա. շաբաթք են իՐ քանքար եւ ԾՌՌ աւուրք են. աւրն իՌ ժամ է ընդ տիւ եւ ընդ գիշեր. եւ անուանք ժամուցն այս է.

ժամք տրբլիչեանցն·	ժամք գիշերոյ·
1· Այգն,	Խաւարկն,
2· Ծագն,	Աղջամուղջն,
3· Զարթացեալն,	Մթացեալն,
4· Ճառագայթեալն,	Շաչօաւն,
5· Շառաւեղեալն,	Կամօտն,
6· Երկրառեան,	Բաւակն,
7· Շանդկոդն,	Խաւթափեալն,
8· Հրայկաթն,	Գիզակն,
9· Հարթեալն,	Լուսաճեմն,
10· Թաւթեալն,	Առաւօտն,
11· Ա(ա)ւաւտն,	Լուսափայլն,
12· Արեգն:	Փայլածուն:

Ամէն Ձի ժամ ի տարին...

Ձեռ. Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ. 386. թղ. 388ա—390ա:

4· Յաղագս գիտութեան Արեգական թա-
ւալմանցն:

*«Յաղագս գիտութեան Արեգական թա-
ւալմանցն*[17] *եւ ժամուցն եւ մասանցն եւ տա-
սիճանաց եւ ակին թարթիցն*[18] *եւ հինգ ա-
ւուրց արարչութեանց եւ նահանջիցն եւ չո-
րից*[19] *ամաց*[20]*, որ ի հունձ*[21]*, վերջին կա-
տարածին եւ լրումն ԷՌ եւ Մ*[22] *ամին եւ կա-
տարածի մասանց լուսին*[23] *եւ թիւք ամացն*

---

17 T *թաւալման արեգականն:*
18 T *ակնթարթիցն:*
19 M *չորք:*
20 T *ամացն:*
21 M *հունձ:*
22 T *եւ կամ Մ ամին:*
23 T *լուսնկան:*

կատարած լուանին[24], *պարկեալ Ագաթիոյ աշակերտի ի Հայոց ՈՒՕՉ*[25] *թվին։*

Արդ պետքն է, զի պնդութեան վերջն ժամն որ է վայելուչն՝ յորժամ վճարի, ձագէ զիմբրիմին, որ է յոյն, որ յատացէ զոն զարեգակին յերկինից ձագէ ...»։

= *Ձեռ. Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ. 386, էջ. 390ա—400ա* (= M)։ *Տիրինդէն, Հատորանի Մատ. թ. 85, 47բ—58բ* (*վերջը պակաս*) = Finck, *Հայց.* Ma XIII, *էջ* 118 (= T)։

5. *Վասն գիտութեան հիւզ աւուրց Ագաթանգեղոսի։*

«Այլ պարզ Մեհենիքեան Ագաթիոյ աշակերտ պետէ պարեալ ի Հայոց ՈՒՕԷ թվին վասն պետութեան հինգ աւուրց արտչութեան եւ նահանջին եւ չորից ամուցն[26] *եւ կատարած լուանին։ Ոչ թէ պետհատուկ լոանին մեհին, այլ պէտ ժամանակացն թէ աւուրք ակամն եւ ոչ կատարի։*

Պետն է պէս օրն ԻԹ ժամ է ...»։

Վ. Այս է բան կոպեանց իմաստասիրացն Հռոմայեցոց Աստուծոյ մերոյն է պետն։

= *Ձեռ. Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ. 386, էջ. 400բ—406ա։*

Գրատուքս խորհրդոյս նախորդ Տատեանն մէջ կրկնուած է. Տատեանցն ընդօրինակողն։ Կ'երեւայ թէ Ագաթիս 1609ին

---

[24] *Եւ թէ ոչ — լուանին չկ T։*
[25] T ՈՒՕԼ։
[26] *Ձ. չորք ամուցն։*

մ'իւսանպամ խմբագրած է այս եւ նախորդ պրուաձքները մ'իացնելով զանոնք. ուսոի Տէրբինդէնի օրինակը վերջին խմբագրութիւնը կը ներկայացնէ, դժբախտաբար վերջը պակաս է հոն: Հ. Տաչեան, Յուց. 839 խօսելով թ. 386ի վրայ, կը գրէ. «գործին վերջը կիսատ կ'երեւայ». բայց գոնէ նախորդ հատուածի խորագրին բովանդակութիւնը վերջին հատուածին մէջ լրիւ տրուած է:

6. Յաղագս գիտութեան Հայոց թուականի: *Համառօտ ծանօթագրական դիտելիք է Հայոց թուականի մասին. խորագիրն է.*

«Յաղագս դիտութեան Հայոց թուականի եւ յայտնութեան եւ մեծ նահանջն եւ Հայոց զարնանամտին. նահանջաց նահանջն եւ ամանահանջն, թէ ուստի՞ են սկսեալ կամ ուր անկանին կամ որպէս վարեն. կամ յետ անկելոյն որպէս դարձեալ սկսանին այսոքիկ եւ այլ ամենայն պատճէ(ն)ք տումարին: Այսպէս թուեալ եղեւ ի թվին Հայոց ՌԿԵ յԱպրիլ աշակերտէ:

Այսպէս պի յետ ՇԾԳ ամի ծննդեան Քրիստոսի յառաջնոց եղեալք յանկ ելեալ եւ սկսեալ չինթեցաւ տումարն Հայոց...»:

= *Ձեռ. Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ. 672, թղ. 103բ—105ա (ԺԷ):*

7. Տումար Արեգական եւ Լուսնի:

Ագարիայի կ'ընծայուի ուրիշ տումարական աշխատութիւն մ'ալ: Ասոր ձեռնարկեց Ագարիա հաւանօրէն տեսնելու Հայոց նոր տարին, որ կը սկսէր 1616, Նոյեմբ. 29ին:

Այս նոր, երբոր չջնաը սովորութիւն եղաւ այսուհետեւ կոչել Ազարիայի կամ Փոքր Տօմար. որ պրծածութիւն դառաւ յաւիտեան Պարսկահայոց քով ԺԷ. եւ ԺԸ. դարուն: Այս պարագան առիթ տուած է վիանոց Ազարիան ծագմամբ Ջուղայեցի ճանչնալու. այսպէս E. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris 1859, էջ 115 կը գրէ. «Azaria, surnommé Ջուղայեցի ou de Djoulfa, était du nombre de ces Arméniens que Schah-Abbas Ier, dit le Grand, transporta en masse dans la Perse, au commencement du XVIIe siècle». Ի՞նչ ապրիւր ունի հոս Դիւրլրիէ. ինձ ծանօթ չէ: Կայ Ազարիա Ջուղայեցի նոյն դարուն երկրորդ կէսին ծաղկած, հեղինակ դանագան մանր տաղերու: Հաւանական չէ, որ անոնք պարագած ըլլայ տօմարագիտութեամբ: Յամենայն դէպս Ազարիայի տօմարը գործածութիւն ունէր 1647էն յառաջ:

Յովհաննէս Ջուղայեցի իւր հրատարակած «Գիրք Տումարաց որ եւ Պարզատումար կոչի» գործին մէջ, լոյս տեսած 1647ին ի Նոր-Ջուղայ, կը գրէ (Յառաջաբան, էջ 5). «զոր եւ չարագրեցաք բացայայտ եւ պարզ բառիւք, ահմանեալ ի վերայ ամաց եւ տօմարացն Ազարիայի, որ է իբր ընտանի ձեզ եւ սնընդակից. յորմէ լինի բազում օժանդակութիւն գործոց ձերոց, այս է տուր եւ առութեան»: Այս խմաստով գրքին խորագրին մէջ ալ կը նշանակուի. «զոր փոխարկեալ եղեւ ի

յամաց եւ ի տումարացն Հռոմայեցւոց, ի յամիս եւ ոսմարս Ագարիայի կոչեցելոյ»:

Հաւանօրէն Յովհ. Ջուղայեցւոյ խօսքը. «որ է իբր ընտանի ձեզ եւ աննպակից» առիթ տուած է Դիւրմիէի Ագարեան Ջուղայեցի համարելու: Ինձ կը թուի, սակայն, թէ խօսքին իմաստն է հոս, թէ Պարզաոսմարը ընծայուած ձեւով դիւրամատչելի, «ընտանի եւ աննպակից» պիտի ներկայանայ վաճառականական գործտնութեանց ժամանակ: Ագարիայի ոսմարի դրութեան մասին տե՛ս Dulaurier, անդ, էջ 115—117:

Ագարիայի անուամբ, սակայն, բաց ի վերոյիշեալէն, ուրիշ Տօմարական դրութիւն մը չէ հասած մեզի: Հաւանօրէն իրենն է հեռաձեալ դրութիւնը.

«Տօմար Արեգական եւ լուսնի, որ ցուցանէ զկենդանակերպքն եւ զԱսպիճանքն եւ զՄասունքն եւ զծնունդ Լուսնին եւ զլոյսն եւ զայլն ամենայն կարգաւ, զծաւն եւ զՄասունքն իւր: ...»

ՁԵՌ. Բեռլին, Պետական Մատենադարան, Հայերէն ձեռագիրք, թ. 88, թղ. 109բ—125բ (վերջը թերի). համառ. N. Karamianz, Verzeichnis der armenischen Handschriften (der kgl. Bibliothek zu Berlin), Berlin 1888, էջ 71. աչքի առաջ ունիմ Հ. Յ. Տաշեանի կատարած Յուցակը նոյն Մատենադարանի հայերէն ձեռագրաց. անտիպ: Պեռլինի, Պետ. Մատենադարանի օրինակը, թղ. 86—98. համառ. M. Brosset, Notice sur un manuscrit armé-

nien nouvellement acquis pour la Bibliothèque Imperiale Publique. Mélanges Asiatiques 8 (1878), 613—621 (= Bulletin, t. 25 [1878], 277—282) :

Գրուածքիս հեղինակի անունը չէ նշանակուած : Յօրինման ժամանակը կ'իյնայ 1615/1616 տարւոյն . թվ . 109ը կ'ըսուի . Դարձեալ ծանիր պի յամի ծննդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՈԺԷ թվին եւ Հոոմայեցւոց թվ . ՌՅԿԷ եւ Հայոց ՌԿԴ . [եւ] Լուսնապէրն Ա. եւ Լման պէրն ԺԶ» : Սակէ կրնանք հետեւցնել գրուածքիս յօրինման տարին : Եւ որովհետեւ այլուստ ծանօթ չէ ինձ այս չըլլանին բացի Ագաբիայէ ուրիշ ոտմարտպէտ , կը վերագրեմ ենթադրաբար Ագաբիայի :

Բուռն այսպէս կը ներկայացնէ գրուածքիս բովանդակութիւնը .

«Un autre calendrier astronomique, avec remarques et prédictions presque pour chaque jour du mois, présidé tour à tour par chacun des douze signes du zodiaque, vient après celui qui précède: les tablettes astrologiques de Ninive et de Babylone n'auraient pas mieux fait.

Table du soleil et de la lune, contenant le signes du zodiaque, leur altitude avec les fractions, les zones des planètes, les mois, la lettre hebdomadaire, l'heure de la naissance de la lune et ses fractions, la pleine lune, etc.

«Dans la 1re colonne se trouve le signe du zodiaque;
«dans la 2e, son altitude;
«dans la 3e, ses fractions;
«dans la 4e, les zones des planètes, etc.;
«dans la 5e, les jours des mois — dates mensuelles;
«dans la 6e, la lettre hebdomadaire;
«dans la 7e, la lettre de la lune;
«dans la 8e, l'heure de la lune;
«dans la 9e, les fractions;
«dans la 10e, tous les événements, sans faute, grâce a Dieu.

Ի վերջոյ հետեւեալ դիտողութիւնը կ'ընէ Brosset (p. 617): Toutes les remarques et prédictions, analogues à celles du calendrier de Bruce[27], sont rédigées en arménien vulgaire.

Բրոսէի կարծիքն ալ է, թէ դրուածքս ժէ· դարէն ըլլայ (ՀՀ 619):

8· Աշխարհացոյց Պտղոմէոսի:

«Այս է նոր Աշխարհացոյց լաւ եւ պիտանի, ի Ծուանկաց ի մեծ Թարգմանեալ ի թուականին Հայոց ՌԿԵ (1616) *յԱզարիայէ աշակերտէ Գրիգորի բարեւնասէրի կեսարացւոյ, զոր նախ չինեալ էր Իմաստասէրն Թոլոմէ:*

Այս է նոր ճէօկրաֆիային, այս ինքն աշխարհապիր···:

---

[27] *Տպագրուած Խարկով* 1875ին:

վ. եւ Թէրինէոս ծոմը [28]:

= Զեռ. Թօփճեան, Յուց. Դպրեան Ձեռագրաց, Ա., Թ. 78, Թղ. 94ա—104բ (յամէ 1624, ի կամենից. Յուց., էջ 95):

9. Բաւի յաղագս Աստուծոյ:

Կը պատմէ Գրիգոր Դարանաղցի, Թէ 1612ին ի Կ. Պոլիս (Ղալաթիա) ինքը, Յովհաննէս Խուլ եւ Զաքարիա Վանեցի խորհուրդի նստած էին: Կը խորհէին հնարքով Գրիգորը կեսարացի ձգել աթոռէն եւ պատրիարքական իշխանութիւնը բաժնել իրենց մէջ: Այս եռապետութեան համար կը յօրինուի կանոնագիրք մը. բայց գոյն չի հաւնիր Դարանաղցի, որ իր կողմէն նոր կանոնագրութիւն մը կ'առաջարկէ, որուն մէջ ծանրակշռութիւնը եկեղեցականներու բարեկարգութեան եւ ժողովուրդին մատուռ կրթութեան վրայ կը դրուէր: Այս առաջարկութիւնն ալ չի պոռներ հաճութիւն: Դարանաղցի կ'աւելցնէ. «Որպէս եւ յետ ժամանակի արարաբ (*նման կանոնագիրք մը*) ի հետ ողորմածոգի Ազարիային, որ տակաւին պահեալ եմ պատուով գնորա սուրբ ձեռագիրն, որ յաղագս Աստուծոյ է գրեալ» (176):

---

[28] *Առը կից՝ Հասարակ պատմագրութիւն երկրին ի լատինացւոց ահմանեալ:*

ակ. Ծոմը ովկիանոս տարածի...

վ. Որ է կղզի ազատու:

Անգ, Թղ. 104բ—107ա:

10. կարգ եւ թիւ կաթողիկոսաց Հայոց:

«կարգ եւ թիւ կաթողիկոսաց Հայոց նաեւել յաթոռն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին յԷջմիածին. զոր հաւաքեալ ի գրոց պատմագրաց, աշխատեալ Ազարիայի բանասիրի ի կոստանդնուպոլիս ի թվին Հայոց ՌԾԷ:

Եւ գիտելի է զի ի Սրբոյն Գրիգորէ մեր Լուսաւորչէն մինչեւ ի Ս. Ներսէս կայսեցին ԾԴ կաթողիկոս է նաեւել Էջմիածին...»:

= *Ձեռ. Համամճեան, Յուց. Գալատիոյ, թ. 11, թղ. 546բ—555ա (1609):*

11. Հաւաքածոյ կանոնագրոց: — *Ազարիա արքէն Սասուն գտնուած ժամանակ փափաք կ'ունենայ կանոնագրքի ընտիր օրինակ մը ձեռք բերել. իր որոնումները ապարդիւն կ'անցնին: Կ'իմանայ ապա, թէ նոյն գրքի լաւ օրինակ մը կը գտնուի Գրիգոր Կեսարացւոյ քով: Կու գայ Կ. Պոլիս. «տեսի գիտեղերալոյս առաքելոցն եւ գտայ զոր ժողովոյն կանոնս եւ յոյժ ուրախացեալ եաւ զայ գրել. եւ ես չանացի այլ եւս աւելուլ եւ հարստացուցանել, զի մի ինչ պակաս գտցի»: «Ժողովեցի, կ'ըսէ, բազում բանս եւ գանազան կանոնս եւ առանձնական եւ հասարակ ժողովոց, ի մերոց եւ օտարազեան աղանց բազում աշխատութեամբ հաւաքեցի լրացեալ գծագիկ ի պակաս բոլորեալ». այս եղած է 1603—1609 տարիներուն:*

Ազարիայի կազմած կանոնագրոց հաւաքածոյին սկզբնագիրը օրինակը կը գտնուէր Անկիւրիա: Ունիմ աչքի առաջ անոր ցուցա-

կազրութիւնը, կազմուած Ագան Վ. Համամճեանէ: Կարեւոր կը համարիմ զայն համառօտիւ ներկայացնել այս տեղ, տալնիքեր տալով Ագարիայի Յիշատակարանը:

Թուղթ՝ 600: — Մեծութիւն՝ 24,5 × 17,5 հմ.: — Գրութիւն՝ երկսիւն 20 × 6 հմ.: — Տող՝ 28: — Նիւթ՝ ոչորկ բամբակեայ թուղթ: — Կազմ՝ փայտեայ, կաշեպատ: — Հանգամանք՝ բաւական լաւ պահուած, թղթերը խոնաւութենէ դեղնցած: — Գլխագրեր՝ երկաթագիրը կարմիր: — Գիր՝ նօտրագիր: — Գրիչ՝ Սիմէոն գալիր Զամոցացի: — Ժամանակ՝ ՌԾՐ = 1609: — Տեղի՝ Կ. Պոլիս, Ս. Սարգիս: — Ստացիչ՝ Ագարիա Սանեցի:

Մատեանս կը բովանդակէ՝ 1. Դասագանագիրք: 2. Կանոնագիրք: 3. Հաւաքումն կանոնական թղթոց եւ նամանեաց:

Ա. Դասագանագիրք. թղ. 1ա—119բ:

Թղ. 1ա—2ա. Այլ ցանգ Գրոց Դասագանի. գլխաւոր կարմիր տառերով գրեալ, որ անաչխատ գտանես զոր ուզես. գլուխք ԻԹ: — Ա. Նախադրութիւն գրոց Դասագանի...:

Թղ. 2ա—68բ. 1. Երանելի վարդապետին Մխիթարայ արարեալ գիրս Դասագանի ի խնդրոյ տեառն Ստեփանոսի Ագուանից կաթողիկոսի: Պատասխանի այնոցիկ որ բամբասեն զմեզ չունել դասագան: — Հանդերձեալ գրել գիրս Դասագանի...:

Յանկ Դատաստանապրոց : Այժմ սկսանի յանկ Դատաստանապրոց (դէ. Ա—ՄԾԲ) : Ա. վան թագաւորաց Դատաստանի. եւ որոց ընդ ձեռամբնոցա են : Բ. վան հարանց վանից եւ անապատի . . . : (Համառօտ խմբագրութիւն :)

Թղ. 68բ—115բ. 2. Թիւք կանոնաց. որք անուիթիւն պրոցն Նաւմոսի : — Աւրէնք յայլոց թագաւորացն Կաստանդիանոսի, Թէոդոսի եւ Լեւոնի : «Զաւրէնս բարի եւ ճշմարիտ Տէր Աստուած ի սկզբանէ եւ մարդոյն . . :

Համառօտ ժողովումն աւրինացն վերոյ գրեալ : — Դարձեալ աւրէնք աստուածապէրք ի ձեռն Մովսիսի յԵլից պրոց : — Ամենիմաստ թագաւորացն Հռովմայեցւոց օրէնսդրութիւն : — Ի կատարածին՝ վան պինուրոյ տահմանապրութիւն :

Բ. կաւոնագիրք, թղ. 120ա—355բ :

Շարադրութիւնք կանոնաց եղեալ այսչափ եւ այսչափ կարգ գլխոցն. եւ այս յանկոմս պատանեալ զոր խնդրես դու : Թուով քառասուն է : — Իսկ այժմ զրեմք զթիւս վկայութեան համարբառոյ, թէ ո՞ր եւ որք գումին ընդ միմեանս վկայութիւնքն : Եւ նախ՝ Ընդ առեալս պարտ է երկիր պատանել . . . : — Սկիզբն Առաքելական կանոնիս : Վարդապետութիւն Առաքելոցն զկնի վերանալոյն Քրիստոսի առ Հայր յերկինս : — Գլուխք եւ թիւք համօրէն կանոնական. առացուած առաքելա-

կան կանոնիս պլուխք ԼԴ: — Այլ ինն ցանոլ պրոց կանոնացս. վասն Թուոց պէսաւոր ցանոլի համարոցն. որ պիւս հաշուոցն պոցես ի համարս. որ բոլորեալ է կարմիր տոքոլ. եւ այսպէս անաչխատ պոցես պլուխ կանոնաց եւ ցանկից. ի ցանոս պցանդն ցուցանէ:

1. Կանոնք եւ սահմանք որ եղեն աշակերտաքն Քրիստոսի ի սուրբ եկեղեցիս:

2. Երկրորդ Առաքելական կանոնք: Գլ. ՁԸ:

3. Սահմանք Կանոնաց Ս. Թադէոսի:

4. Կանոնք տեառն Փիլիպպոսի առաքելոյն:

5. Կանոնք հարանցն Հեռեւողաց:

6. Անկիւրիոյ կանոնք, պլուխք Ի:

7. Դնի կանոն Նիկիական, գլ. Ի:

8. Կանոնք Բ. Նիկիականք:

9. Կանոնք Ս. Գրիգորի առաջնոյ Հայոց:

10. Կանոնք Աթանասի:

11. [Կանոնք Մակարայ:]

12. Կանոնք Կ. Պոլսի ժողովոյն:

13. Սահմանք կանոնադրութեան Գրիգորի Առուածաբանի:

14. Կանոնք Բարսղի, գլ. Ծ:

15. Բարսղի Գիր կանոնական առ Դիոպորոս:

16. Բարսղի Գիր կանոնական վասն պէսպէս ախտից:

17. Եփեմի ի կուսական ճառէն:

18. *Կանոնք Նեղսխի կաթողիկոսի եւ Ներչապհոյ, զԼ.* Լի:

19. *Կեսարեայ կանոնք ժ:*

20. *Նէոկեսարեայ կանոնք:*

21. *Գանգրայ կանոնք:*

22. *Անտիոքայ կանոնք:*

23. *Խոսովանութիւն ժողովոյն Անտիոքայ:*

24. *Ղաւոդիկեայ կանոնք:*

25. *Սարդիկեայ կանոնք:*

26. *Կանոնք Եպիփանու:*

27. *Կանոնք Եփեսոսի ժողովոյն:*

28. *Կանոնք Կիւրղի:*

29. *Սահակայ Կանոնք:*

30. *Կանոնք Շահապիվանի:*

31. *Թուղթ Սեւադեայ:*

32. *Կանոնք Բ. Անտիոքայ:*

33. *Կանոնք Յովհ. Մանդակունւոյ:*

34. *Նորին Յովհ. Մանդակունւոյ Բան կանոնական:*

35. *Աբրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան:*

36. *Կանոնք վերջնոյ Սահակայ կաթողիկոսի:*

37. *Կանոնք Յովհ. իմաստասիրի:*

38. *Կանոնք Սիոնի:*

39. *Սահմանադրութիւն Վաչագանայ Աղուանից արքայի:*

40. *Կանոնք Դունոյ ժողովոյն:*

41. *Սրբոյն Եղիշայի ի կանոնաց գրոց:*

42· Յովհաննու Կաստանդնուպոլսի հայրապետի։ Քանզի ոչ ևթէ ընդ վայր յիշեմք յաստուածային խորհուրդն պնդչեցեալսն...

43· Մեծի Ալեքսանդրեայի և բանէն, որ պկայնէ։ Այլ աստուած պահրանեաւն զաթանասիոս պատրիարգութեան...։

44· Երանելոյն Մեսրոպայ Հայոց վարդապետին. Բարւոք տէրայր ումն և սրբոց։

45· Սահմանք եւ կանոնք կարգի եկեղեցւոյ սրբոյն Ներսէսի Հայոց հայրապետին. պ/· ՂԸ։

46· Կանոնք Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց կաթողիկոսի. գլուխ է։ Քահանայ կ· ամեայ և պատարագէ լուեցէ...։

47· Նորին Յովհաննու Մանդակունւոյ կոչումն ապաշխարութեան։ — Աստուածանութիւն քահանայի։

48· Կանոնք Երանելոյն Եպիփանու կիպրացւոյ եպիսկոպոսի։

49· Ի հարանց հեռեւոյց է բանս։

50· Կլեմայ Հռոմայ հայրապետին։

51· Սրբոյն Դիոնեսիոսի Աթենացւոյ բան Ա· եւ Բ·։

52· Կանոնք սուրբ Յոյովհաննէն, որ և Թէսպոսեցի։

53· Հիպոլիտոսի սրբոյ բան ի Ծնունդն եւ ի Մկրտութիւն Տեառն. գլուխ Ա։

54· Մելիտոսի եպիսկոպոսի Թուղթ։

55· Մանուէլի. գլուխ Ա։

56· Ի Սակրատայ։

57· Կանոնք տեսան Սիմէոնի Աղուանից կաթողիկոսի:

58· Նեկտարեայ Հռոմի եպիսկոպոսի:

59· Հարցումն Թէոդորոսի քահանայի Եկեղեցւոյն Կեսարու առնելի Եպիսի:

60· Յոհաննու Երուսաղէմի եպիսկոպոսի:

61· Սերբիանոսի ի Գոտից Աստուածընկալ մինոբեանն:

62· Ներսէսի կաթողիկոսի Հայոց ի Թէոդորոսի Հայոց կաթողիկոսի ման ագրութիւն: Մի ոք տեսանի մերձաւոր···:

63· Կանոնք պատշաճաւոր քահանայիցն Տաճկաց. Քահանայից պարտ եւ տեսանի ի պրոթեմաբ ազատութիւն···:

64· Ման պատշաճեմաբ ազատութեան տէր խոստոյն: Եթէ տեսանեմաբ Հայոց···:

65· Եպիսկոպոսի Հայոց ժողովրդեան ման Ա· եւ Բ·:

66· Անանիայի Հայոց ժողովրդեան տեսանեմաբ Հայոց եպիսկոպոսի Յոհաննու:

67· Աչքաւոր ժողովուն խնամակալ տէր տեսնոյ:

68· Յաղագս նեղութեան պատկերաց: Ի պատկերս նեղութեան···:

69· Ման քահանայագործութեան կարգ պատրաստութեան:

70· Տէր Հայրապետացն անուանք ներկայ տէր ժողովոյն այս են···:

71· Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց· քահանայապետք Հայոց մեծաց մինչեւ Սարգիս կաթողիկոսն:

72· Եպիսկոպոսք կամսարական տան:

Գ· Հաւաքումն կանոնական թղթոց եւ նիւթոց· էջ 356ա—600:

Թղ· 356ա—365ա· 1· Բանք պետերիկք եւ յայժ պետանէ վասն աթոռոյն Ախթամարայ, որ է ի ներքոյ բանագրանաց· ի սրբոյն Գրիգորէ Տաթեւացւոյ առաքելաչնորհ վարդապետէ:

2· Դարձեալ զկնի բանագրանացն զոր յիշեաց եւ մեզադրեաց երկոցս երանելոյ եւ երկրորդ Լուսաւորչին այլ եւ նորոգիչ Հայոց ազգիս սուրբն Գրիգոր պարթեւացին: Յորխրատէ զղջացեալք յետոյ ամանք Ախթամարցիք եւ հնազանդեալ սուրբ Աթոռոյն էջմիածնայ՝ ընկալան աւրհնութիւն ի կիրակոսէ կաթողիկոսէն Հայոց, որ է այս· Ես Կիրակոս ծառայ ծառայից Աստուծոյ· · ·:

3· Խրատ կանոնական ընդհանուր ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս· առաքեալ Կիրակոսի կաթողիկոսի սուրբ էջմիածնի: Մի ոք իշխեսցէ զանկեալն ի կարգէ քահանայութեան կաթողիկոս դնել· · ·:

Թղ· 376ա—378բ· 4· Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետին ի քերթողական պրոց: Ժողովեցան մխիթան նախարարքն· · ·:

Թղ· 379ա—415ա· 5· Տեսիլ Ս· Գրիգորի Լուսաւորչին, զոր եհես ի վաղարշապատ

քաղաքի: Իսկ պիտխանտրդն Քրիստոսի ճշմարիտ քահանայապետի...:

6. Հարցումն պէտէս խոստովանութիւն բանից եւ պատահմանց եկելոց ի զգուշութիւն. զոր հարցեալ համբակ քահանայի որոյ անուն Արքայութիւն կոչի, զԴաւիթ ումն քահանայ պիտուն յոյժ: Հարց. Եթէ գինէ է որ յարարածս Աստուծոյ ամանք սուրբ կոչեցան...:

Թղ. 416ա—420բ. 7. Կանոնք եղանելոյն Օգոստինոսի Հռոմայ (իմա՛ Հիւպոնի) եպիսկոպոսի վասն վարուց կրօնաւորաց: Նախ քան զամենայն, եղբարք սիրելիք, պարտիք սիրել զԱստուած...:

8. Նորին եղանելոյն Օգոստինոսի խրատ ոչխահք վասն տարեփոխման եւ նորամուխն ի կարգ: Նախ պարտիս ի միտ ածել...:

Թղ. 421ա—462ա. 9. Թուղթ Ներսիսի կաթողիկոսի ընդհանրական առ համօրէն հայսաեռ ազինս...:

Թղ. 462ա—483ա. 10. Թուղթ տեառն Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց՝ գրեալ եղբօր նորին Ներսէսի եպիսկոպոսի ...ի Մէջասեաս Աստուց...: Թէպէտ եւ տէրունական հրամանն...:

Թղ. 483ա—500բ. 11. Թուղթ մխիթարական տեառն Ներսէսի կաթողիկոսի առ ումն էշխան արեւելեան...: Անտես է յոյս աստուածային...:

12. Նորին... առ եղբօրորդին իւր Աղբատ: Աբեղական լուսոյ...:

Թղ. 501ա—515ա. 13. Բան խրատու երանելի սուրբ հօրն եւ քոյ բարեւնապետի Եսայի վարդապետին Հայոց ասացեալ վասն մոլորման Զատկի: Եւ արդ սուրբ հօրս այսոքիկ բանք...:

14. Յաղագս Քաղկեդոնի ժողովոյն է: Ժողովն Քաղկեդոնի չարաչէս չինելով ի վերայ հնման Նեստորի...:

15. Ընդդէմ այնոցիկ, որ ընդդէմ բաժակին մոլին: Բաժակն օրհնութեան, զոր օրհնեմք...:

16. Դարձեալ ընդդիմաբանութիւն սակս չլոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն. ի թուին Հայոց ՉԾԸ:

Թղ. 515ա—530բ. 17. Սահմանոյ Սիւնեաց եպիսկոպոսի եւ իմաստասիրի, պատասխանի Թղթոյն Գերմանոսի պատրիարքի Կոստանդնուպոլսի: Յորնաքաջութիւն եւ հոչակելի վարուցութեամբ...:

Թղ. 530բ—535բ. 18. Մովսէսի վարդապետի Եղնկացւոյ գրեալ պատասխանի ի Տրապիզոն առ հաստուածեալ երէցն Գրիգոր: Քանի մարդ իմաստուն գճմարտութիւն միշտ աւետարանէ...:

Թղ. 535բ—542ա. 19. Բանք գեղեցիկ եւ պիտանիք երանելւոյն Ստեփանոսի: Տեղի ապօթից գրոց սուրբ գեղեցի մեզ ասացին...:

Թղ. 542ա—545բ. 20. Թուղթ Հայոց կաթողիկոսի Կոստանդեայ յաստուածապահ պղեկէն Հռոմկլայ առ Թագաւորն Հեթում ի

մայրաքաղաքն Սիս. պատասխանի թղթին որ ի պատէն բերաւ ի Թվին Հայոց ՈՂԷ. որ պրեցաւ պատասխանի ի ձեռն արքիւնական վարդապետի Վարդանայ յարմարեալ: Քրիստոսասպասակեալ սուրբ Թագաւորի...:

Թղ. 548բ—548ա. 21. Այլ բան վանականին Վարդանայ պրեալ: Զի՞նչ է ճրագալուցին լուծանելն...:

22. Այլ բան վան Հաւատոյ ասացեալ սուրբ վարդապետին Վարդանայ: Կենսատուին սուրբ աւետարանն...:

23. Յաղագս ասոնիճանաց եկեղեցւոյ թէ ո՞ւր եցոյց Քրիստոս կամ ե՞րբ ասոնիճանից դնոսա:

Թղ. 548ա—557ա. 24. Մովսէսի Խորենացին դնաս Թագաւորաց Հայոց այսպէս կարգէ...:

Թղ. 557ա—562ա. 25. Յաղագս ժողովոյն որ ի Նիկիա եւ յայլոցն եղեն:

26. Գիրք հերձուածոց, թէ քանի եղեն հերձուածողք ի սկզբանէ մինչեւ յայս: Ասացին հերձուածողքն հեթանոսք եղեն...:

Թղ. 562ա—571բ. 27. Պաւղոսի վարդապետի ասացեալ ընդդէմ ժողովոյն Քաղկեդոնի. եւ պատասխանի Թղթոյն որ պրեաց առ նա Թէոփիլոսէ: Ասացուածոյին եւ մեծ առաքեալն Պաւղոս պրէ առ Կորնթացիսն...:

Թղ. 571բ—580ա. 28. Կարգ եւ Թիւ կաթողիկոսաց Հայոց. ...աշխատեալ յԱգա-

բնայէ բանաւորէ ի Կոստանդնուպոլիս թվին Հայոց ՈԾՂ։

Թղ. 580ա—587բ. 29. Բանք պետեցիկք եւ յոյժ պիտանիք յաղագս պատկի ամուսնութեան եւ առաքինաց ազգականութեան, հոդեւոր եւ մարմնաւորն, թէ քանի պորտն ոչ է ամուսնութեան։ Գիտելի է դի կանոնքն է այնոցիկ...։

30. Դարձեալ յաղագս ազգականութեանց բաժանման այլ խրատ, արարեալ վարդապետին Յակոբոյ վասն ազգականութեանց (կից տիեզատակք)։

31. Այլ խրատ (Յովհ. Երզնկացւոյ).

ա. Վասն պատկի եւ ամուսնութեան։ Եւ արդ որ այսպէս սրբութեամբ անանկն եւ լինին կարճ ժե. տարու...։

բ. Յառակութիւն խառնակութեան այսքան է։

գ. Յաղագս չնութեան եւ պոռնկութեան բանք։

դ. Դարձեալ գրեմք վասն գողութեան որ հակառակ է Աստուծոյ։

ե. Վասն կիւրակէի եւ աղօթից։ Արդ պարտ է քրիստոնէի աւուրն երեք անգամ աղօթել...։

Թղ. 588ա—594ա. 32. Յիշատակարանք Սիմէոն Լեհացւոյ եւ Աղարիայի։

Թղ. 594ա—600ա. 33. Ողբ (առ ի վարդ)։

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՍԱԿԱԽՈՒՔ ԱՐԱՐԵԱԼ ԱՋԱՐԻԱՅԻ ԲԱՆԱՍԻՐԻ

Գուքն արարչական խնամոցն Աստուծոյ եւ անպատնեշք սեռն եւ յատակ սիրոյ նորա անմեկնելի եւ անօրինչ են արարելոցն յիւրմէ լուսաւորժ եւ բարերուզիս առեղծապործելոցն, յառաջնոց մինչեւ ի հուսկ յետին արարածս . . . :

Արդ աւարտ առնելով բանիցս, դի բարմունքին խօսից տապալուքիւն է լսելեաց : Բայց ոչ կամիմ զանց առնել եւ հարեւանցի անցանել, այլ կամիմ եւ ձեզ ծանուցանել պատնուքիւն ժամանակիս եւ բարմապան զանցս ապէսի, որ եւս աչօք իմովք տեսի. զորս ի բարմաց զաւկան պատմեցից փոքր ի չատէ տապիւ չափ ոտանաւոր, զի եւ դուք զիտիցէք թէ որպիսի նեղուքիւն եւ չարչարանք գան. եւ յամենայնէ փրկեաց զիս ըստ Գոգոսի, եթէ Որք կամիցին աստուածպաշտութեամբ կեալ ի Քրիստոս Յիսուս ի հալածանս կացցեն. եւ Չարչարիլ մարմնով փրկուքիւն է հոգւոյ. եւ թէ Չարչարանք որ վասն Քրիստոսի՝ կեանք են յաւիտենական : Եւ Տէրն ասէ թէ Յաչխարհիս աստ նեղուքիւն ունիցիք. եւ թէ Նեղ եւ անձուկ է ճանապարհն որ տանի ի կեանսն յաւիտենական. եւ Վայ ձեզ որ ծիծաղիքդ. եւ թէ Երանի սգաւորաց եւ որ քաղցեալ եւ ծարաւի լիցեն : Եւ թէպէտ մեք չարչարեցաք, տանէ եւ ի հայրենեաց զրկեցաք, այլ յոյս ունիմք հոգւով մխիթարել :

Եւ արդ յանկուքիւն եւ վաւխաք, որ զի

բազմապէսիմ է օրինակօք առեանի· եւ բա-
ժանեալ ի վերայ բնութեանն՝ ումեմն վա-
ռաց եւ մեծութեան եւ այլ ումեմն յաղթու-
թեան եւ այլք յայլ ինն հեշտութեան եւ փափ-
կութեան աչխարհիս եւ ակրատէս հասանելոյ
ի կամս արտի: Իսկ ես նուաստս եւ յետինս
ի ծառայիցն Աստուծոյ, ծառայս մեղապարտս
Ազարիայ եւ անարժան եւ արտաքս ի դասս
բանասիրացս, զամենայն ցանկութիւն եւ
զխորհուրդ մտաց եւ զյօժարութիւն կամաց
երկրօրդ եւ յետին համարեցայ առ այս աս-
տուածային զանձիս առացուին, եւ զաս առա-
ջս յիշատակ անջնջելի եւ մեծութիւն անկո-
րոպտելի: Եւ զի ամենայն գործոց բարեաց
Քաւութ եւ ունայն եմ եւ ոչ ունիմ ի մարմնա-
ւորաց յաղթս իմ յիշատակ յետանցուց զինի
մահուան իմոյ եւ ոչ հոգեւոր ըստ մարդա-
բէնն, Թէ Որ ունիցի զաւակ ի Սիոն եւ ըն-
տանեակ յԵրուսաղէմ: Եւ իմ վասն այսր յա-
ռաջ ըստ ըղձից փափագման ոգւոյ իմոյ աչ-
խատասիրեալ յերկար ժամանակս բազում
տառապանօք, այսր եւ անդր յածմամբ յա-
ռէն զրաղձալին իմ եւ ոչ զտանէի ըստ
իմում կամաց, այլ ցիր եւ ցան եւ ոչ համա-
զումար, որպէս առեանէք ասա ժողովեալ ի
մի տեղ: Այլ որպէս մերոյ մարմնոյ մասունս
ի բազումն յօղեալ՝ առ ոմն ձեռք եւ առ ոմն
ոտք անջատեալք ի միմեանց երկօրեայ եւ
եօթեայ եւ եւս առաւել ճանապարհօք. իսկ
իմ ի բաց եղեալ զոկարուժիւնս մարմնոյս,
զբոլորն լսմամբ խնդրէի. եւ ի յերկրէ երկիր

եւ պատուէ ի պատուս չընկալ պրանէի եւ հաւ-
ցանէի. եւ եկեալ ի հայրենի պատուէս իմոյ
ի Սամոս եւ յուսկանկեալ եկի ի սատուածա-
պահ մայրաքաղաքն Կասանդնուպոլիս, ի
յուսոյ եթէ պատճի ի պատերազմն Կասանդ-
նուպոլիս Գրիգոր կեսարացի քոյ հանուցն
եւ անյագի վերիսամոյն, որ էր լցեալ ա-
սատուածաշունչ գրովք, ոչ թէ միայն Հին եւ
Նոր Կտակարանօք, այլ եւ արտաքին գրոց.
եւ նա ի բազում պրանց եւ ի բազում ա-
պեաց ժողովեալ էր ի մի: Զոր եւ անպժանս
եկեալ յարկայ ի նա. եւ աշակերտեալ ա-
նա՝ անուն պանեկերտայր ասպելոյն եւ
պատր ժողովոյն կանոնս եւ յայժ ուսուսա-
ցեալ նաս գաղտնարել: Եւ ես չանացի այլ
եւս չանալ եւ հարսասցուցանել, զի մի
ինչ պակաս գայի: Եւ էր յոյժ պրանք ի
կասանդնուպոլիս եւ գանէր զմ' եւ խնդրէր
զբ. եւ ես գան գրոս ի քահանայ եւ գրս ի
աշխարհակալն եւ գրս ի սպասպէս. գր
սմանք բազում ապաչանօք հարկ ասպին ինձ
գանձահանձամ: Եւ ժողովեցի բազում բանս
եւ գանազան կանոնս եւ առանձնակաս եւ հա-
սարակ ժողովոյ ի մէնոյ եւ օսարանան ա-
պանց բազում աշխատութեամբ. հատեցի
երեսս գծագիկ ի պահս բարեխոս, զի լցի
պատճառ հարկաւոր գրոսանաց սմանակաց
անձին իմոյ եւ ի սխալանս ապագայ յոգոյս,
որպան առատածոյին կամօք ի մարթի ա-
գատարիմ եւ գինի հրաժարման աշխարհէս ա-
երկնաւորն յիշատակ բարեաց մնայց ինձ

եւ ծնողաց իմոց, այլ եւ զարմից, կենդանեաց եւ ննջեցելոց, զորս ազատեմ լինել ի Տէր Քրիստոս Յիսուսէն մեզաց:

Արդ ունի զերջս այս բան ու բոլոր կանոն առաքելոց եւ հայրապետաց եւ առանձնակի ժողովոց սուրբ Վարդապետաց, այլ եւ որոն Դատաստանապետն, նաեւ զերկոցս եղանել եւ երկրորդ Լուսաւորչին մերոյ զիսապետին առաջն ակր Նեղոսի զորն զԸնդհանրականն եւ զայլ զեկեցկարան վարդապետութիւնս եւ պատասխանիս ընդդէմ այլազգեաց: Այլ եւ զերկար եւ զիսանի խրատս սուրբ վարդապետին Դաւթի կանոնատուս, այլ եւ զանէծս եւ զօրհնութիւնս Աղեքսանդրոյ կաթողիկոսին, այլ եւ զհերձուածողացն Թէ քանի են եւ որպիսի հերձուածս: Այլ եւ զԹիւ հայրապետացն, Թէ որչափ է. այլ եւ բազում բանս եւ խրատս եւ զանազան կանոնս, զոր պայս լրիւ ի յանկ մատենիս:

Բայց ժողովեցաւ սա ի չար եւ ի պժուար ժամանակս, որ Հայոց մեծ Թիւ. ՌԾԲ. որ մինչ ի Թիւ. ՌԾՐ հապիւ ի մի հաւաքեցի. յորում ազգ Իսմայէլեան տէն զաշխարհս յաւար եւ ի գերութիւն տապատակաւ եւ անխնայ մաշեն ի սուր սուսերի զբրիստոնեայս: Նաեւ ժ ամ նախ քան զգրել տառիս աւերեալ եղեւ աշխարհս մեր ի ձեռաց, յոր եւ եանուասոս եւ տառապեալ նշդեհս տարաշխարհիկ եղեալ ի հայրենի անկեաց իմոց եւ ի ժառանգութենէ եւ չրջելով իմ տեղեաց ի տեղ, եւ փոխելով զատակ ի զատակ. եւ ոչ զան հանգիստ տեղ

*խոց, այլ երբեք զոչխարս մոլորեալս եւ կամ
թռչուն մի որ ի բունոյն ոտնու եւ յերամէ
հեռանայ, ոչ եւս գտնու զընկերան. այսպէս
եւ ես ոչ գոխ առել խաղալ, ուր զկնի
զգեաս իմ. այլ եւս անկայ ի ձեռս անօրինաց,
որպէս ձագ յորոգայթս որսողաց եւ յետ բա-
դում չարչարանաց եւ զառն կսկծանաց՝ մօրէ
մերկ եղեալ՝ հագիւ մաղապուրծ լինել զեր-
ծայ ի ձեռաց նոցա ողորմութեամբն Աստու-
ծոյ, որպէս եթէ ի ժանեաց առիւծուց: Եւ
ով կարէ պատմել կամ ընդ գրով արկանել
զանհանգուրժելի նեղութիւնն ժամանակին,
որոց եւ լուրն պակուցանէ զլսողն. ուր եւ
բազում՛ք, մանաւանդ բնաւքն աննպակից իմ
եւ ազգայինք, ի պէսպէս մահս եւ ի զեղու-
թիւնս մատնեցան, մեծ թշուառութեամբ ար-
տաքս քարշեալք ի մայրենի գրկաց, ի պանծալի
գաւառէն Սասնոյ, վասն ըստ մեզաց մերոց
եւ բազմաթշուառ բերմանց ժամանակիս, որ
աշխատութեամբ ընուեաք՝ ուստեք օգնութիւն
ոչ ունելով, որպէս արժանն էր ի թագաւո-
րաց եւ յիշխանաց ի Քրիստոս հաւատացե-
լոց. այլ միայն յԱստուած յուսացաք ըստ
խրատու մարգարէին, որ ասէ թէ Ընկեա ի
Տէր զհոգս քո. եւ զարձեալ թէ ո յուսայ ի
Տէր որպէս ի լեառն Սիովն. յորոյ օգնու-
թեամբ եւ տուչութեամբն եկի ի կաստանդ-
նուպոլիս եւ եառ գրել ըստ խմում կամաց եւ
ախորժանաց գայս տեննչալի կանոնադիրս լի-
կատար:*

Յաղագս որոյ յոտս անկեալ արբոյդ եւ

իմաստնոյդ, պատահելոյդ սուրբ մասնին և առաւուածատուր բուրաստանին և օգտակարոյդ նոկ ի խոչոր աշխատասիրենէ առաքեմէ, որպէս մօտ արժանի առնէք յիշման ի մաքուր ազօթս ձեր գծնորդն իմ բարեբարոյ՝ Տ֊ոյդն իմ Մելիքսեթ և զմոյդն իմ պնակ, պետրոսն իմ պՄահակ և պնաւասարն և զոյդն իմ Շահկուն, Մուշեղն և պՀեսխևսեմէ և պՏօրնեդրոսեան իմ զամէն նեղսասէրս և պկարապետն և զամենայն եղբարսատրս:

Ապէ ի սոյն բազմավրդով ժամանակիս կատարեցաւ պերքս սոյս ձեռամբ ոսմենին Լեհցի Սիմէոնի նօտարի:

Եւ զի սոյս վերոյիշեալ վրէժխնդրութենս ի Տեառնէ է յուզտս պէտէս չար պնացելոցն մերոց, քանզի մեզաք յամենայն գործս մեր և անօրինեցաք բաս ամենայն պնացից մերոց, և առ Տառապակ ամենեքեան խոստովանաբար, յանցեաք և ապատամբեցաք և անպատանաբար բաս մարգարէին. մանաւանդ որք պատճառան ունին պատմչագրելոյս, օտարացան մխանգամոյն ի ճշմարտութենէ և եկեալ ծառայք չարութեանց, մամոնայի առեալ և սիրացն. որ նմին հետեւին և յանդգնին լաբաբ նոցա ի խրատուէ և յանպիտանութենէ և զրկել ամենայն բարի հետեւմանէ յեղեռնացուցանց, սիրելով պչարն և առնելով պխոտութեան, որ չէ հաճոյ Աստուծոյ:

Որոյ սպէ մեզ Քրիստոս Աստուած պահել պնա և պնալ ի ճանապարհս նորա և առնել պկամս, պի մի ի սոյս կարճութեանս ի

ժողով ներքինս մատուք՝ առնլիլ ընդ ձեան ի հուրն յաւիտենից. որմէ վրկէ Քրիստոս Աստուած զամենայն հաւատացեալս. եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն:

Կը յաջորդէ Ագաթիայի պատմական առաջաբանը, զոր տե՛ս վերը:

Այս կանոնագրէն ապա օրինակ մը հաղորդեց Յակոբ եպիսկոպոս Կուտինացի, 1611ին ի ձեռն Արտան գրչի, ի Կ. Պոլիս: Յիշատակարանին մէջ կ՝ըսուի.

«Տեսի անդ կանոնս, կատարեալ գիրս կանոնաց, զոր հաւաքեալ էր զկանոնս Առաքելոց, վարդապետաց, Հայրապետաց սրբոց աւրբ վարդապետն Գէորգ Կիլիկեցին, որ է Սոցի. եւ անտի առեալ էր զօրինակն երկոցս երանեալ քաջ բարեբանապետն մեր տէր Գրիգոր վարդապետն: Եւ ի նմանէ առեալ էր զօրինակն աշակերտն նորա տէր Ագաթիա Սանեցի. զի նա բազում չանիւ խնդրեալ էր բազում տեղիք ժողովոց ի մի վայր. ի վերայ այն կանոնացն առաւել աւելեաց բազում կանոնս ի բազում օրինակաց այնպէս վարձեամ եւ հարուստ, որ ոչ գտանէր ազգիս մերում ի մի տուի ժողովեալ:

Ձեռ. Կուտինայի. համա. Մ. Վ. Ագաթանգեղոսի, Բիւզանդիոն, 1897, թ. 214: Յիշատակարանիս օրինակը ուղարկած է ինձ Բարսղէն եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան:

Հայ կանոնագրքի պատմութեան համար կարեւոր են Յակոբ եպիսկոպոսի այս տո-

պերը: Ասկէ կը տեսնուի թէ Ազարիայի կանոնագրոց հին ծաւալած է՝

1. Գէորգ Լամբրոնացւոյ օրինակը, *որ հատանօրէննոյն էր յԷակատն Վիեննայի թ. 810 ձեռագրին հետ:*

2. Գրիգոր Կեսարացի *պայն ճոխացուցած է նոր յաւելուածներով, կամ ինչպէս Ազարիա կը վկայէ «նա ի բազում պրեանց եւ ի բազում տեղեաց ժողովեալ էր ի մի» այլ եւ այլ հատուածներ եւ գանոնք մուծած Գէորգ Լամբրոնացւոյ օրինակին մէջ: Թէ յորո՞մ կը կայանային Կեսարացւոյ օրինակին առաւելութիւնները, այս մասին ակնարկութիւն չ'կրնանք Ազարիա: Ինձ կը թուի թէ Կեսարացւոյ յաւելուածներն են բ. 41—44, 49, 57, 62—70 եւ 71—72 յօդուածները, ինչպէս նաեւ Ա. 1—2, այն է Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքին եւ Ատրպատ-Հռոմէական Օրինագիրքը իր յաւելուածոյ մասերով. իրենն է նաեւ կանոններու ժամանակագրական դասաւորութիւնը: Կեսարացւոյ այս խմբագրութիւնը, որ կանոնագրոց բ. խումբը կը կազմէ, ժէ. եւ ժԸ. դարերուն յաճախաթիւ օրինակներով բազմացուեցաւ: Այս խումբին կը վերաբերին ի մէջ այլոց՝ Վիեննայի թ. 256, 579 եւ 581 կանոնագիրքները:*

3. Ազարիա Սասնեցի *կ'օրինակէ Կեսարացւոյ խմբագրութիւնն «եւ ես ջանացի, կ'ըսէ, այլ եւս յաւելուլ եւ հարստացուցանել, վի՛մի՛ ինչ պակաս գտցի»: Ազարիա իր յաւելուածներն ամփոփած է Ձեռագրին Գ.*

բաժնին մէջ· այսպէս ենթադրել կու տան իր խօսքերը· «եւ ժողովեցի բազում բանս եւ պանապան կանոնս ե՛ւ առանձնական ե՛ւ հաւարակ ժողովոց՝ ի մերոց եւ օտարասեռն ազանց բազում աշխատութեամբ»: Ակնարկուած «օտարասեռն ազանց» կանոններն են առանց տարակուսի Ս· Օգոստինոսի կանոնք (Գ· 7—8):

Ազաբիայի կանոնագիրքը տարածում չգտաւ· որչափ ինձ ծանօթ է՝ անկէ օրինակ մը միայն հանուած է, եւ այն Յակոբ Կուսենացի եպիսկոպոսի համար, ինչպէս յիշեցինք վերագոյն:

ԱԶԱՐԻԱՅԻ ՍԱՍՆԵՑԻՈՑ

ՈՂՔ Ի ՎԵՐԱՑ ՀԱՐՈՒԱԾՈՑ ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԳԱԻԱՌԱՑՆ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՀԱՅՈՑ Ի ՁԵՌԱՑ ՃԵԼԱԼԵԱՆՑ

Արդ Հայկազնեան մեծ ոսմարի
հազար յիսուն ութերորդի·
Արքայութեան Տաճկաց ազգի
ԺԴ· ամն սուլթան Ահմատի:
Ի ժամանակըն վերջացեալ,
երկիրս անթիւ չարեօք լցեալ·
Տէրունականն բան կատարեալ,
զոր կանխագոյն մեզ ծանուցեալ:
Ազգ ի վերայ ազգի չարժեալ,
միմեանց երկրի աւեր ածեալ:
Եւ թագաւորք յոյժ չարացեալ,
միմեանց երդմանց զաչըն սրտեալ:

Դառք՝ և լրաւունք նոցին բարձեալ,
  ի պատասխանս կաչառս առեալ:
Զանպարտս զարդարսն եղեն խոտեալ,
  եւ զբռնահակսն յաւել ածեալ:
Եւ վաչեայից առնձախ սրեալ,
  յորմէ խրնդմամբ եղեն գնացեալ:
Եւ յետ սակաւ աւուրց անցեալ,
  կըրկին գոյն սեղն այլոց սրեալ:
Եւ նա գընացեալ գնա հալածեալ,
  եւ ի թախտէն ըզնա հաննեալ:
Իսկ նա եղեւ յոյժ տատանեալ,
  յամենեցունց անարգ թըւեալ:
Վասն այն եղեւ ապըստամբեալ,
  յերմէ մեծէն զրկուխ քարշեալ:
Զգօրս բազումս առ ինքն կուտեալ,
  եւ անձնիշխան գինքն արարեալ:
Եւ գոյն համբաւ արքայն լըւեալ,
  գօրըս բազումս առ նա յղեալ:
Իսկ նա զամէնքն կատորեալ,
  եւ յարքայէն ոչ երկուցեալ:
Այլ եւ յաճախ նա գօրացեալ,
  եւ իւր հնձեալսն գօրացուցեալ.
Զաւար պարկեւս նոցա արեալ,
  եւ զմեծութեան վրաս խոտացեալ:
Վասն այն եղեն յոյժ գօրացեալ,
  որ ձկլալիք են անուանեալ:
Զգիւղ եւ զքաղաքըս աւերեալ,
  զարս եւ զկանայս գերի առեալ.

Խորագիր չունի Ջեռագիրը:
20 առեալ: — 24 թուեալ: — 29 լուեալ:

Զորբս եւ զայրիս ոչ խընայեալ,
զհարուստս, զաղքատ սրոյ անցուցեալ,
Զծեր եւ զտղայ ոչ ողորմեալ,
զիւրեանց զբրատս եւ զինչս առեալ:
Եւ որք այսպէս անողորմ լեալ,
անապօրոյն սիրտ քարացեալ:
Նոցա մեծին պատիւ տըւեալ,
հազարապետ գնոսա կարգեալ:
Նաեւ զիւան մեծ արարեալ,
ամենեցուն պատուէր տըւեալ.
Եղբա՛րք, պա՛տ է մեզ քաջանալ,
մինչեւ ի մահ պատերազմեալ:
Յայնժամ գօրացն ի մի եկեալ,
առ իւր իշխան զայս առացեալ.
Մի՛ երկընչիր զըւխս մեր լեալ,
մեք քո ծառայք հընազանդեալ.
Զոր ինչ կամիս, եմք պատրաստեալ,
երթալ ի կռիւս պատերազմ տալ.
Թէեւ ի մէնջ մին մընացեալ,
զքեզ ի ձեռաց ոչ եմք թողեալ:
Այսպէս իշխանըն հաստատեալ,
ըզգօրս բազումս ժողովեալ.
Հազարապետ նոցա եղեալ,
որ Եաղըճի էր յորջորջեալ.
Ի Սեւերակն եղեւ սընեալ,
այլ եւ անդէն զինաւորեալ:
Սա ձեւալոց սկիզբն եղեալ,
եւ աշխարհի աւեր ածեալ:

47 տուեալ: — 50 տուեալ:

Անոն յառաջ յՈւրֆա դիմել,
քառասուն հոտաւ գօրօք հնձել.
Եւ ըղքաղաքին պաշարել,
ամիսս երկու չըլքատառնալ:
Եւ յետ աւուրց ի նա մըտնել,
եւ ըղբնակն անդէն առնել:
Զիւր մեծամեծսն գրլխատնել,
եւ ի նոցա տեղին նըստնել:
Եւ ըղքաղաքն աւար առնել,
զամենեսեանսն կոտորել:
Նաեւ գօրացըն իւր ցըրուել,
գերիքսան ամէն չուրջ տարածել.
Զամենեսեան գո՛ եւ գըտնել,
ի չարչարանս, ի մահ մատնել:
Զրոյր գերիքըն աւերել,
բնակչին զամէնըն սրտրնել:
Զինչ թագաւորըն ծանուցեալ,
յոյժ եղեւ յոյժ բարկացեալ.
Յայնժամ գվաղըրըն մեծ հանեալ,
Հասան վաչոյ էր անուանեալ:
Անթիւ գօրօք յուղարկեալ,
մինչեւ յԱմիթ վուխտ հասեալ.
Զօրաժողով անդ արարեալ,
բազում խչհանս վերսրնեալ:
Նաեւ գօրացըն թիւ ածեալ,
երկու հարիւր հոտաւ եղեալ:
Մեծամեծ թօղ յԱմիթայ հանեալ,
հարիւր գամէչ ի նա լծեալ:

95 Համթայ:

Ելեալ ի ղէպ յՈւրֆա ղիմեալ,
եւ զեպազըճին ձեռակալեալ·
Թօփով զբերդէն ի վուլ առեալ,
եւ ըզպարխապըն քայքայեալ:
Պատերազմունս բազումս տըւեալ,
յերկու կողմանց ղիմամարտեալ·
Բայց ձէլալուն վընաս չեղեալ,
ոչ ի բերդէն ի դուրս հաննալ:
Սարտարն եղեւ ի յետ դարձեալ,
եւ ի յԱմիթ ձմեռնացեալ:
Եւ եպազըճին անդէն կացեալ,
եւ ուր պիտէր՝ անդ աւերեալ:
Սարտարն յԱմթայ ըզտունն հաննալ,
զկին եւ զխազնայ եւ զինչ որ լեալ,
ի քաղաքն Թոխատ յղեալ,
եւ ինքն դարձեալ զօրս ժողովեալ:
Եւ եպազըճին զարուն ելեալ,
եւ ի Սեւաստ զիմաւորեալ·
Եւ ըզքաղաքն կոխեալ առեալ,
բազում աւարըս ժողովեալ·
Զբոլոր երկիրն գերեցուցեալ
զինչս եւ զապրանս յափըշտակեալ:
Վան այն սաստիկ մեծ սով եղեալ,
եւ հաց ուրեք չեղեւ գըտեալ·
Զի լիտր մի հաց սան ոսկի լեալ,
եւ զայն ոչ ոք եղեւ գըտեալ·
Քանզի արտերն ամէն այրեալ,
եւ զհասկ նոցա հետ իւր տարեալ:

97 յՈւրֆայ: — 116 բազումս: — 117 գերեցեալ:

Յետոյ Սարսաղն յամթոյ ելեալ,
  Եւ Եպրճան վերայ դիմեալ.
Ալպատամանու զաչըն հանեալ,
  անդէն զրանակըն հատատեալ:
Եւ Եպրճին անդէն հասեալ,
  դէմ յանդիման ճակատ եդեալ:
Պատերազմն սաստիկ եղեալ,
  Եւ ի յիրևարըս մարտուցեալ:
Եւ Եպրճին վախուտ առեալ,
  դէպ ի ձանիկ դիմաւորեալ:
Եւ Սարսաղն անդէն ելեալ,
  Եւ ի Թոխաթ ձմեռնացեալ:
Զօրապըլուխ մի մեծ հանեալ,
  Եւ Եպրճան վերայ յղեալ.
Իսկ Եպրճին բոնա կալեալ,
  Եւ զօրան ամէնն կոտորեալ:
Զօրապըլուխ որ էր կալեալ,
  Օսման վաչայ էր անուանեալ.
Զնա պարկեւօք եդեւ թողեալ,
  Թէ Ես ձենէ չեմ երկուցեալ:
Բայց յետ երկուց ամաց անցեալ,
  պէտ Եպրճին այն առաքեալ:
Ունէր երբայր մի չար յոյժ լեալ,
  որ Հասան պէկ էր կոչեցեալ.
Նա ի տեղին նորա նըստեալ,
  որում ամէն զօրքն հաւանեալ:
Իսկ Սարսաղին առնն որ եղեալ,
  Եւ ի Թոխաթ դիմաւորեալ,

149 ի տեղն:

Հասան պէկին զայն լմացեալ,
յոյժ խընդալով զառաջն առեալ·
Զկին եւ զխազնան ձեռքակալեալ,
եւ զօրս ամէնըն կոտորեալ·
Զանթիւ բարխան աւար առեալ,
եւ յայնմանէ վարթամացեալ:
Զի տան հազար ջորի բարձեալ,
անթիւ զրրաստ եւ ուղտ լըծեալ·
Ակն եւ ջուհար անդին եղեալ,
որ չէ ոք մարդ այնպէս տեսեալ:
Եւ զանապան չինուածս գուժեալ,
արքայութիւն զլ՛ժողք կազմեալ·
Յըստակ ոսկւոյ պատկերս հանեալ,
զբոլոր ակամբ ընդելուզեալ:
Իսկ ձէլալոցըն զայն տեսեալ,
ուրախութեամբ զբարճացեալ·
Բազում մասունըս կոտրատեալ,
եւ յիւրեանց մէջըն բաժանեալ:
Զկինն բազում աւուրս պահեալ,
պըղծեալ ըզնա եւ անարգեալ·
Ամօթալի յետ զարճուցեալ,
զի այր նորա այնու խոցեալ:
Եւ նա այնպէս խայտառակեալ,
առ այրըն իւր Թոխաթ հասեալ:
Հասան փաչայն իբրեւ տեսեալ,
երեսին գոյնն այլափոխեալ:
Իսկ Հասան պէկն զարունն ելեալ,
Հասան փաչին վըրայ եկեալ·
Ոչ թէ բազում զօրօք գիմեալ,
միայն հազար արամբ պնացեալ:

Յորժամ եղեւ Թոխաթ մերձեալ,
եւ մեծ Սէրտարըն զայն լըւեալ,
Անթիւ զօրս նա ժողովեալ,
յիսուն հազար արըս կազմեալ:
Իսկ Հասան պէկն կեղծաւորեալ,
եւ ըզՍէրտարն նենդիւ խաբեալ.
Թէ ես չեկի պատերազմել,
կամիմ հետ քեզ միաբանել:
Եւ նա ի բան նորա պատրեալ,
եղեւ անհոգ ուրախացեալ:
Զհեծեալ այսր անդըր թողեալ,
ըզՀասան պէկն ի միտ չածեալ:
Յանկարծակի վրայն գոչեալ,
զօրք ձէլալուն պատրաստ գըտեալ.
Փուլք ի փուլայց ի ներս մըտեալ,
ըզմեծ Սէրտարըն փախուցեալ:
Ըստ Սադմոսին բանըն լըցեալ,
Թէ մին զհազարըն հալածեալ:
Զոր Հասան պէկն ըզհետ մըտեալ,
Հասան վաչան բերդըն մըտեալ:
Իսկ ձէլալեաց զօրըս գըտեալ,
զամենեսեան ընդ սուր անցեալ:
Զտուն եւ զտեղ քաղքին առեալ,
զինչս եւ զբարիսըն ժողովեալ:
Յաւուր միում փաչայն ելեալ,
ընդ պատուհանըն նայեցեալ.
Իսկ Թըչնամեաց ըզնա տեսեալ,
հարեալ ըզնոյն եւ սատակեալ:
Եւ Հասան պէկն զայն իմացեալ,
զամէն քաղաքն ի հուր այրեալ.

Զմարդիկ նորա բընաւ ջընջեալ,
երիս ամիսս աւեր ածեալ:
Ի յԱմասիա անտի դիմեալ,
զբոլոր քաղաք չերջապատեալ,
վաթսուն հազար ոսկի առեալ,
ապա զնոցայն զանց արարեալ:
Եւ Թոխաթու չարիքն որ լեալ,
այլ եւ զայլոցն որ է գործեալ·
Ոչ թէ այս է որ եմ գրեալ,
զի հազարէն մին չեմ յիշեալ:
Եւ Հասան պէկն անտի ելեալ,
եւ յԸստամպօլ դիմաւորեալ·
Եւ յինչ երկիր որ պատահեալ,
քար վրայ քարի չեղեւ թողեալ:
Զինչ ի Պուռսայ եղեւ հասեալ,
Թագաւորին հնազանդեալ:
Եւ նա սիրով զնա ընկալեալ,
զՏըմըչխու սանճախն տուեալ:
Եւ յետ երկու տարու անցեալ,
Թագաւորին զնա ըսպանեալ·
Եւ զօրք նորա ամէն ցըրուեալ,
յայս կոյս ծովուն եղեն անցեալ:
. . . . . .
ի Հայաստան երկիրս լըցեալ:
Իսկ մեծամեծքն սոցա լեալ,
հարիւրապետս ինքեանց կարգեալ·
Տասըն մասունըս բաժանեալ,
որ եւ յատուկ անուանս կոչեալ:

215 ի (յԱմասիա) չի f: — 226 վերայ:

Նախ առաջին Թաւուէն եղեալ,
որ պնդագլխին եղեւ անցեալ.
Այնչափ չարիք նա արարեալ,
որ ընդ պըրով չկարեմ ձեզ տալ:
Ապա Ղալանտար Օղլին լեալ,
Անկիւրիոյ եղեւ ելեալ.
Նա չատ չարիք երկրի ածեալ,
բազում գաւառս չըրջապատեալ.
Ապա ընդ Պարսս մխրանեալ,
գազգըն Տաճկաց սըրոյ տըւեալ:
Մինչեւ ցայսօր է նա մնացեալ,
բազումք յահէ նորա սարսեալ:
Զկնի նորա Խարախաչն լեալ,
եւ սա բազում չարիս գործեալ.
Ի Մելտինէ յԱմիթ եկեալ,
Նաըր վաչխայն գնա բռնանեալ:
Ապա Շապանըն պիղծ ելեալ,
յոլով գոզիս նա խողխողեալ.
Ապա յԱմթայ եղեւ հալածեալ,
եւ ի Խարբերդ կործան անկեալ:
Հինգերորդին էր Զիլիֆըար,
անթիւ զօրօք էր նա լըցեալ.
Եւ մինչ զերկիրն աւեր ածեալ,
ի Սարուարչ մի բռնանեալ:
Վեցերորդին Փիլի կոչեալ,
արիւնարբու չուն երեւեալ.
ԶՂայսար քաղաք նա՛ աւերեալ,
բայց ուրանօր նա՛ առաւակեալ:

251 մինչեւ գմծրին:

Եօթներորդն էր Եօլա–սլդմազ,
խիստ անողորմ զինչ զՅուզաս·
Եւ սա նեղեաց զքրիստոնեայս,
բայց կորեաւ զինչ զՀերովդիաս:
Ութերորդին Շէյթան–չաքուչ,
որ չաս արար զուլում եւ կուճ·
Սա աւերեաց քաղաք եւ պուրճ,
յետոյ բռպանաւ ի յառիւծուց:
Իններորդն էր Եօլա–կիրմազ,
զինչ չար արար քան ըզԴեւզաս·
Զբազմաց արիւնս վաթեց զինչ սազ,
ապա կորեաւ ի նոյն յորսայս:
Ապա Խափանաք–օղլին լեալ,
որ Թուրքմանէն յառաջ եկեալ·
Զկեղու երկիրն նա աւերեալ,
ապա զնորայն զբլուխն հատեալ:
Եւ արտաքոյ քան զառաս լեալ,
վեց ճէլալիք այլ եւս յայտնեալ·
Նախ առաջին էր Ապուսէֆ,
որ զինուս քանզեց առանց նըսէֆ:
Այնքան սա խեղճ բաներ արաւ,
մինչ զի ճակատն եղջիւր բուսաւ:
Եւ յԱրզրում նա սատակեալ,
զի յԱստուծոյ էր աւեցեալ:
Պիղծ անիծած մարմինն առեալ,
ի կօռերուն մէջըն ձըգեալ·
Բայց նա ի չան կերտըն մըտեալ,
եւ ի կօռէն ի դուրս վազեալ·
Ի տունս բազումս նա զընացեալ,
բազում վընաս եւ չար գործեալ·

Քանզի յոգունց նա երեւեալ,
որոց տեսանել եւ հիացեալ.
Ի պիշերի մենաչրջեալ,
զոր ի բաղմաց եղեւ կալեալ.
Տարեալ ի սիւն ըղնա կապեալ,
այգուն տեսին զարձեալ մեռեալ:
Ամէն պիշեր նա չուն եղեալ,
եւ ի տընեըն ի չուրջ եկեալ.
Երբ առաւօտըն լուսացեալ,
նա ի կօտն անյայտ եղեալ:
Եւ երկրորդին Իպրիմ պէկ լեալ,
որ ի Ղուլիայ էր նա ելեալ.
Երեք հազար զարըս կալեալ,
եւ զամբարվեց զՄուշ աւերեալ:
Եւ զայլ երկիրս տապատակեալ,
ի տուտանման զնոսա պահեալ.
Ազգի ազգի չարիս ածեալ,
զինչըս նոցա յափըշտակեալ.
Զրընակիչըն վախուցեալ,
զապրանք վանացն առ ինքն առեալ:
Իշխան տեղւոյն որ էր տիրեալ,
Շարուֆ անուն էր կոչեցեալ.
Երեք անգամ հնձեալ բերեալ,
եւ ընդ նմա պատերազմեալ.
Եւ ոչ երբեք զնա վախուցեալ,
այլ նա զիշխանն յաղթահարեալ:
Եւ յայլ երկիր եղեւ գնացեալ,
մինչ զԵրեւան թալան առեալ.
Եւ յաղթութեամբ անտի զարձեալ,
ի Մըշու գաչան եկեալ նըստեալ:

Զարս անուղղմա ի վանս յղեալ,
և զառաջնորդն առ նա բերեալ.
Հինգ հատար մամ նոքմէ խնդրեալ,
մեծամեծ ու պղնձիկ լեալ.
Իսկ նա կարող չէր զոյնքս տալ,
վասն այն առաքել գնա չարչարեալ.
Եւ նա անկեալ երեսս ի վայր,
զառաքն կարապետն յիշէր եւ լայր.
Առաքն կարապետ վտիճով հասեալ,
պաղատանաց նորա լուեալ.
Նոյն պիչերին հրաշս ցուցեալ,
չանապատակ այն պիղծն եղեալ:
Առաւօտուն երբ լուացեալ,
տեսին զիպլիմն զրկեալ.
Յայնժամ զօրքն յոյժ երկուցեալ,
և զառաջնորդն ի բաց թողեալ:
Յորժամ եղեւ չարքն բարձեալ,
երկիրն ամէն ուրախացեալ.
Եւ զօրքն իւր եղեն ցրուեալ,
յիւրաքանչիւր տեղիս երթեալ:
Եւ երրորդին Մեր Մահմատ լեալ,
ի Մերտինայ էր նա եղեալ.
Որ եւ զՄերտին եւ զՄրծքին,
մինչեւ յԱմիթ նա աւերեալ:
Յետոյ եւ գնա են ըմբռնեալ,
յԱմիթ քաղաքն ըզնա բերեալ.
Զմորթն յիւրմէ իւր գոհ հանեալ,
և գպիղծ մարմինն հրով այրեալ:
Եւ չորրորդն Քօսա Սաֆար:
ի յԱնթաւիս եղեւ եղեալ,

Ֆրսան հազար զօրըս կազմեալ,
եւ զամըս եօթն զերկիրս զերեալ.
Ի յԱնթաւիս մինչ Արզըրում,
անթիւ բազում արար զուլում.
Յետոյ եղեւ հրնազանդեալ,
զԱրզըրումու սանճախն առեալ:
Յորժամ Ճըղալ–օղլին եկեալ,
եւ ընդ Շահին պատերազմեալ,
Սա ընդ նըմա եղեւ գնացեալ,
Պարսից զօրացըն սատակեալ.
Զօրըս անթիւ նա կոտորեալ,
եւ այլք զերծեալ ի յետ փախեալ.
Բանակն ամէն Շահին եղեալ,
եւ աւարաւ բազում լըցեալ:
Ճըղալ–օղլին մազապուրծ լեալ,
հազիւ զերծեալ յԱմիթ անկեալ.
Անդ ամօթոյն զինքն ըսպանեալ,
փոխան զորդին իւր կացուցեալ:
Հինգերորդին Միր Ադին լեալ,
ի Ճիզիրու երկրէն ելեալ.
Միր Շարաֆին եղբայր մի լեալ,
որ յեղբօրէն ապըստամբեալ.
Անթիւ զօրօք զօրապնդեալ,
եւ աչխարհն աւեր ածեալ:
Նախ զՀասանքէֆ նա աւերեալ,
եւ զՅամեանին յոտն կոխեալ:
Զհօրայ երկիրըն թալանեալ,
մինչեւ Մծբին բընաջինջ լեալ:
Եւ ըզՃիզիր յոյժ աւերեալ,
մինչ ի Պօհտան նա խարխարեալ.

Եւ ի Սղերթ քաղաք մըտեալ,
չուրջանակի զնա պաշարեալ·
Զիշխանս նորա անդէն սպանեալ,
եւ ըզքաղաքն առեալ նըստեալ:
Եւ ըզկուրտան յոյժ աւերեալ,
եւ զվրտըկան զերի տարեալ·
Եւ ի Քըֆրայ նորա սկըսեալ,
մինչ ի Թրկալըն թալանեալ:
Եւ ըզՄատան նա կողոպտեալ,
մինչ ի Շիրվան աւեր ածեալ·
Եւ ի Տէրպին չէն չըթողեալ,
զԱզու քաղաքն ահագուչեալ:
Եւ Միր Շարաֆըն զայս լըւեալ,
յոյժ տըրտմութեամբ եղեւ լըցեալ·
Շատ ընդ նըմա պատերազմեալ,
երեք չեղեւ ըզնա յաղթեալ:
Ապա ըզնա առ ինքն կոչեալ,
եւ ընդ նըմա սէր հաստատեալ·
Յորժամ եղեւն առանձնացեալ,
Միր Շարաֆին ըզնա խնխատեալ·
Նաեւ ըզզօրսըն կոտորեալ,
որպէս փոչի սիրտ եղեալ:
Եւ Միր Ադղին այսպէս կորեալ,
եւ չար մահուամբ յերկրէ բարձեալ·
Զառհաւատչեայն աստէն առեալ,
զյաւիտեանին անդ է պահեալ·
Եւ որք սրմին նըման եղեալ,
այն սարսափ ըզնաջնջեալ:
Իսկ վեցերորդ Քուրտ Ալին լեալ,
ի Խառանու երկրէն ելեալ·

Ուր եւ կային ապըստամբեալ,
մեծաւ սիրով առ ինքն կոչեալ:
Այսպէս անթիւ զօրըս կազմեալ,
արիւնարբուք ամէնն լեալ.
Կրկին անգամ յՈւրֆայ եկեալ,
զամենեսեանըն կողոպտեալ:
Ի Խառանու մինչ ի Մուսուլ,
եւ ըզՇահրաղուշ աւերեալ:
Ամթայ վաչյան զօրս դումարեալ,
եկեալ ընդ նմա պատերազմեալ.
Եւ յաղթել ինա ոչ կարացեալ,
այլ ինքն նկուն ի յետ դարձեալ:
Նա զօրացեալ եւ քաջացեալ,
եւ ի Պաղտատն դիմաւորեալ.
Բազում աւուրս ինա պաշարեալ,
եւ ըզՀըլկայն կողոպտեալ:
Բայց ըզքաղաքն չեղեւ առեալ,
զի էր անթիւ զօրօք լըցեալ:
Այլ յետ ի Միջագետս դարձեալ,
եւ զԱտրբիս աւեր ածեալ:
Դեռ եւս ինչ զործ նորա չարեալ,
զի ի միջոյ եղեւ բարձեալ:
Եւ այլ բազում վատ մարդ ելեալ,
եւ աւերիչ աշխարհի լեալ.
Զի ի միմեանց ելով ուսեալ,
յայսպիսի չար զործս սովորեալ:
Այս ամենայն չարս որ զըրեալ,
ի մեր մեղացըն զործեցեալ.

427 ՅԱմթայ:

Հայաստանու հիմըն քակեալ,
մինչեւ ի ասպառ զնա կործանեալ:
Հազար քառասուն թուին սկըսեալ
մինչ ի վաթսունըն ժամանեալ.
Եւս առաւել չարիք ցուցեալ,
զաշխարհս Հայոց բընաւ ջընջեալ:
Զայս ամենայն Շահըն լուեալ,
ուրախութեամբ բազում լըցեալ·
Վըրէժխընդիր նախնեացն եղեալ,
եւ Օսմանցուն վերայ չարժեալ:
Երեքհարիւր հազար զօրօք,
ի Դաւրիժու վերայ եկեալ,
Փութանակի զքաղաքն առեալ,
ուստի Ճղալ–օղլին փախեալ:
Ցետոյ եւ զՏեմիր զաբխին առեալ,
որ Աղեքսանդրն էր զուտն եղեալ·
Եւ յետ նորա ըզՇամախի,
յետոյ զԹֆլիս եւ զՏումանի:
Այլ եւ զԿէչառի առեալ,
որ այժմ կէնճայ է անուանեալ:
Այլ եւ բազում քաղաքս խլեալ,
զմարդիկ նմա հնազանդեալ:
Ութըն ամիս խաար արարեալ,
սովալլուկ զնոսա նեղեալ:
Անթիւ հեծեալըս կոտորեալ,
ապա զքաղաքըն իւր առեալ:
Նաեւ զքաղաքն Վաղարշ առեալ,
որ Երեւան էր անուանեալ·
Եօթըն ամիս ըզնա պատեալ,
ապա եղեւ ի նա մըտեալ:

Ասա զնախչուան առնել,
  Եւ լցՋուղայ աւեր ածել.
ՋԱյլամաստ, նաեւ զԱպրակ,
  մինչեւ ի վան ձերբակալեալ:
Նաեւ ի Ղարս նա էր հասեալ,
  մինչ յԱրտքերտ եղեւ տիրեալ:
Զայսչափ երկիրս որ Շահն առեալ,
  ամէնն Հայոց էր երկիր լեալ:
Բայց պայն չարիքն որ Հայոց լեալ,
  որ մի ի պերսս չեմ յիշեալ.
Որ ոչ երթէք է այս եղեալ,
  ի յԱպամայ մինչ մեզ հասեալ:
Եւ պայս ամէն երկիրս որ առ,
  զերս բռնակիցս ամէն գերեալ.
Մինչ յերս երկիրն զնոսա վարեալ,
  ասպա ազատ զնոսա թողեալ:
Զարդըս Հայոց նա մեծարեալ,
  զերսդս եւ քաղաքս նոցա տուեալ.
Եկեղեցի նոցա չինեալ,
  բռնակուԹիւն անդ արտրեալ:
Բայց Հայաստան այնպէս չընչեալ,
  անչէն բռնաւըն մընացեալ.
Ի թաւրիժայ մինչ ի Սամսօլ,
  քար վրայ քարի ոչ մընացեալ.
Այլ ամենայնըն վախուցեալ,
  երկրայ երկիր սխռեալ ցրուեալ.
Սամսօլ քաղաքըն յոյժ լըցեալ,
  անտի մինչ Լէհ են տարածեալ:

480 ձեռբակալեալ:

Ասա Յովնաթան խորհուրդ առեալ,
Թէ ո՞ր երկիրս է աւերեալ.
Ասա սասանիկ հրամանն հանեալ,
Խոտանդիւր իւր տեղն երթալ:
Բայց դի՞ ասեմ այս խնդիր բանի,
Որ ես աչօք իմով տեսի.
Որ Հայոց տղէրն քընեցին,
Յայս բարիւից երկիրս հանին:
Զամանս ի տանեացն դուրս ձրդէին,
Պայլս ի հետացն քարշ ածէին.
Զկնան վայոխս հարկանէին,
Զամանց տղրանան կոտորէին.
Հարք ի յորդւոց բաժանէին,
Զմարս ի պատերց պատանէին.
Զհարսն ըմբնաց ի մխեանց քակէին,
Լալով գնաս արտաքսէին:
Այս ամենայն մեղքն է արել,
Որ անօրէնքն են մեզ սիրել.
Մեր թագաւորքն են խաւխանել,
Զմեզ ի յաշխարհս անտէր թողել:
Զի թէ Քրիստոս կամի վրդովել,
Յանօրինաց մեզ ազատել.
Թէպէտ մարմնով ասուէն տանջել,
Անդէն հոգւով մխիթարել:
Այլ ազատեմ չմեղադրել,
Երկարութեան բանիս նեղել,
Յայսքան բանէս համել առնել,
Եւ զանազան բերան մ'լինել:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ
(241—244 տողերուն համար:)

Սրապիոն սարկաւագ Բաբերթացի 1608ին կ'օրինակէ «ի քաղաքն Պոնտոս, որ է Տրապիզոն», ի խնդրոյ Մինաս քահ. բարեւնաստեաի, Գրիգոր Տաթեւացւոյ Յովհաննու Աւետարանին Մեկնութիւնը: Ձիշատակարանին մէջ (էջմ. 1354, թղ. 199բ) խօսելով ժամանակակից քաղաքական անցքերու մասին կը գրէ տողերս, որոնք կը հային Թաւուլի աստղատակութիւններուն (տե՛ս էջ 297, տ. 241—244).

«Որ եւ ազդմանէ չարին բնակարանն բանսարկուին մեծ զաղանն եւ չար վիշապն չունն կատաղի եւ երկրորդ Ըռաբաակն պիղծն Ալի վիշան, ձան փօլատին որդին, որ ժողովեաց բազում զօրս կո հետեւակ ասկման. եւ քան զայս աւելի եւ ոչ պակաս զինուորս ձիաւոր եւ տիրեաց բռնութեամբ երկրին Տիբերայ որ Հալապ ասի: Եւ բազում քաղաքաց եւ գիւղօրէից աւեր էած, զոր թէ զրէաք մի ըստ միոջէ չէ բաւական տանել թիւթոյ: Որ եւ ի սոյն չարէն ապստամբեալն չարն եւ ժանդն տաճնապատիկ քան զաս պիղծ Թաւուլն եւ եկեալ ժՈ հեծելօք ի յերկիրն Կիլիկեցոց եւ առեալ զԱտանայ, զԹարսիս, զՍիս, զՂարս եւ բազում աւեր էած եւ եձ արու մատաղ տղայք գերի տարաւ ի Ատանոյ: Եւ անդի գիմեալ ի վրայ երկրին Մարաշոյ աւերելով եւ եկեալ հասաւ ի Սեւիաստիայ եւ անդի եկեալ ի Եկեղեաց գաւառն եւ բազում աւեր էած երկիցս եւ երիցս որ եւ սովորեալ

էր պիղծ արեան արբուն...: Եւ այլ բազում աւեր էած աշխարհի մինչեւ ի մեծ ծովեղերն Եփեսոս, Իզմիրն: Եւ անտի զարձեալ եկն ի կանխոն, ի Գաղատիայ, ի Կաւսամոնի, եւ անտի ի մեծն Պոնտոս Տրապէզս եւ այրեաց զքաղաքս զայս եւ զնոց կրկին ի Երզընկան: Զոր Տէր Աստուած մեր ոչ կամեցաւ զկորուստ մարդկան, այլ եառաւ զօրութիւն աւետարանին Մուրատ վաչային, որ եկեալ բազում զօրօք էառ զմեծ զոտոն զձան Փաւլատի որդին. եւ անխնայ կոտորեաց. եւ զինքն վախճանական արար. եւ ամենայն տունն բնաջինջ արար: Եւ այլ բազում կոտորս արար ի յերկիրն Տիրեայ: Եւ անտի եկեալ զիմեաց ի վերայ Չարխն, որ թաւուլ առին. եւ եկեալ հասաւ ի մեծ զաչան Տարօնոյ եւ կոտորեաց զնոսա անխնայաբար. վախուց զառակաւս մինչեւ ի Ղզըլպաչն: Եւ ինքն քաջ ձերն որ Աստուած զօրացուց, նաւաւ ի մեծ զաչան Բաբերդու եւ զօրս արձակեաց այսր եւ անդր. եւ զբազումս զտեալ ի ապատամբ զարմանացն եւ վաչանեերուն՝ բերեալ աւար եղ ի վրայ, եսպան. եւ զոր զտանէին՝ բերէին եւ ապանանէին: Եւ արար մեծ խաղաղութիւն ի վրայ երկրի: Եւ զարձաւ խաղաղութեամբ ի Ստամպօլ առ թագաւորն իւր. որ զօրացոյն Քրիստոս երկար ժամանակ տացէ աւելցան Ահմաւին եւ իւր մեծ վաղերին Մուրատ վաչային. ամէն»:

ԻԱ.

ԿԱՐԱՊԵՏ Վ. ԲԱՂԻՇԵՑԻ

(1475—1555)

ԻԱ.

ԿԱՐԱՊԵՏ Վ. ԲԱՂԻՇԵՑԻ

Կարապետ վարդապետ Բաղիշեցի, ինչպէս յորջորջումը ցոյց կու տայ, ծնած է Բաղիշէ, իբր 1475ին: Հօր անունն էր Սահվասնոս, եւ մօրը՝ Ալամշահ [1]: Կը յիշէ նա ինքնին իւր եղբայրն ասկերիչ Աստուածատուր, որ «անմեղ նահատակեալ եղեւ ի ձեռն հարամակաց ի յանապատն Մշոյ», եւ եղբօրորդին, նոյնպէս ասկերիչ՝ Շահղուրաթ [2]:

1496ին կը պատահինք իրեն առաջին անգամ, երբ իբրեւ աբեղայ Մշոյ Առաքելոց վանքին՝ կը կազմէ 1325ին օրինակուած եւ կազմակոյծ եղած Աւետարան մը: Յիշատակարանին մէջ կը գրէ Կարապետ աբեղայ· «ի վերջին դարիս եւ յետնում ժամանակիս... յորում է թվականութիւն մեր ՋԽԵ· առաջնորդք սուրբ ուխտիս Ղազարու վանացս տէր Եղիայ արհիեպիսկոպոս եւ տէր Թորոս արհիեպիսկոպոս եւ տէր Ղազար վարդապետն առին զառուրբ Աւետարանս ի յոյժ հնացեալ էր կազն եւ էր առանց արծաթոյ եւ անառա

---

[1] Տե՛ս վերը էջ 313:
[2] Տե՛ս վերը էջ 313:

*եւ անվայելուչ գոլով արտաքուստ ի տեսո-
ղացն. վասն որոյ եաուն վերատին կազմել զսա
եւ արծաթապատ զարդարել որպէս եւ տե-
սանէք...: Արդ յիշեցէք ի Քրիստոս զհաւա-
տարիմ եւ զհամեստ կանայքս զՔիչաքն եւ
զՈւռումչէն, որ սակաւ ինչ արծաթով աւգնա-
կան եղեն ի զարդ Աւետարանիս...: Նաեւ...
զսուտանուն Կարապետ արեղայս զԲաղիշեցի՝
զվերջին կազմողս յիշեցէք... (եւ) զՄար-
գարայ քահանայն (եւ) զծնողսն իւր»[3]:*

*Կարապետ արեղայ իւր եղբօր հետ Տա-
րօն եկած էր հաւանօրէն քաղաքական հար-
կոնի պղտորութեան պատճառաւ. ճիշդ այս
տարի Զաքարիա գրիչ, որ յԱւետիս վանս
յառաջնորդութեան Յակոբ եպիսկոպոսին
Աւետարան մը կ'օրինակէր, «ի գանութեան
տղին Նետողաց Ըռատում բէկին», ժամա-
նակն «գառն եւ չար» կը ներկայացնէր, երբ
«տղն Նետողաց», «բռնացեր են ի վերայ
Հայոց տղիս»[4]:*

*1502ին գործով մը կ'իջնայ Կարապետ
արեղայ Միջափեաք, Բերդաձոր գիւղը, ուր
կ'օրինակէ Մաշտոց մը: Յիշատակարանին
մէջ կ'արձանագրէ. «Արդ գրեցաւ սուրբ
գիրքս որ կոչի Մաշտոց, յերկիրս Միջափե-
ատց ի յաստուածապահ եւ յանուանի գեօղս
որ կոչի Բերդձոր եւ անուանի Բէրիաջուկ,
ձեռամբ անարժան եւ անպիտան մեղաւոր եւ*

---

[3] Յիշատակարան «Ղլիճ Աւետարանի» Առաքելոց վանաց Մշոյ:

[4] Թորոս Ադրար, Բ., 426:

վիճուն պրչի կարապետ նուսանուն աբեղայի Բաղիշեցոյ, որ պատահմամբ հանդիպեցոյ տաս եւ սկսեալ կատարելի կամաւք եւ աջողութեամբ ամենակալին Աստուծոյ: ... Արդ պրեցաւ տալը պիտի ի թվականիս Հայոց ՋԾԱ, ի դառն եւ յանդարձի ժամանակիս, որ յամենայն կողմանց նեղիմք յանդուրժնոց»: Կը խոստի յիշել «նաեւ զիս զանիմաստ պրիչս զկարապետ եւ զծնուցան իմ զԱսեվանոս եւ զԱյամշոյ. եւ զոմանկն եւ զհոչակաւոր եղբայրն իմ զտոկնիկիչ Աստուածատուրն, որ անմեղ նահատակեալ եղեւ ի ձեռն հարամկաց ի յանապատան Մրջոյ եւ թողին տուգ անմխիթար. եւ զերջօրհնեալսն իմ զծատոյութիւնն ասիեղ-

---

[5] Երեւան, Պետ. Թանգարան, թ. 456:

բայլոյս վարդապետին Ղուկասի ի սուրբ Էջմիածին. եւ զԱռակաց գիրքս դաս հրամեաց: Եւ Աստուած գինքն խաղաղութեամբ պահէ ընդ երկայն աւուրս. ամէն: Եւ ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի որ բազում երախտիս ունի ի վերայ մեր քան զչափն առնուել. արարիչն Աստուած խաղաղական կեանսաք պահէ. ամէն»[6]: Այս վարդապետի կաթողիկոսէն է նաեւ հետեւեալ յիշատակարութիւնս. «ի թվականիս Հայոց ի ՋՀ ես կաթողիկոս ապաստաւոր սուրբ ուխտիս Վարդայ եկի ի Բաղէշ քաղաք եւ տեսայ զգիրքս քարոզատիրոջ երդոյն Սաղմոսի առ խաւճա Մելքայէլին եւ խնդրեցի ի նմանէ» եւն[7]:

Տարբեր անձ է նաեւ կաթողիկոս վ. Ջամալ Վարդապետի, որ ծաղկեցաւ ԺԶ. դարու երկրորդ կէսին:

1513ին կ'օրինակէ կաթողիկոս Բաղիշեցի Սաղմոսարան մը Մշոյ արեւմտեան կողմը, չորս ժամու հեռաւորութեան վրայ կառուցուած Եղրդուսի վանքը[8] եւ կ'աւարտէ նոյն տարւոյն Յունիս 30ին[9]:

1526ին դարձեալ կը գտնենք գինքը Տարօն, Առաքելոց վանքը, ուր Յայսմաւուրք մը կ'օրինակէ ի խնդրոյ Սիոն տանուտիրոջ եւ

---

[6] ՀՋմ. 2603, 1ա (Ն. Լամբրոնացւոյ Մեկն. Առակաց):

[7] Յ. Թոփճեան, Ցուցակ Դաղեան Խաչիկ վարդապետի Հաւաքման, ՀՋ 62:

[8] Սարգիսեան, անդ, ՀՋ 236:

[9] Յիշատակարանս գիտի հրատարակեմ վարը ամբողջութեամբ:

ի վայելումն սպասաւորաց Ս. Առաքելոցն: Այս ձեռագիրը ապա Մարտիրոս աբեղայ, «որ եւ եմ ես ի գաւառէն Տարօնոյ վարժեալ ի դուռն Ս. Կարապետին», կը ծաղկէ եւ կը գրէ յիշատակարանը, ուր կ'ըսուի, թէ գրուած է բնագիրը «ձեռամբ գրչի Կարապետ կրօնաւորի»: Կը խնդրուի «յիշել ի Տէր գառաջնորդ սուրբ ուխտին գԹադէոս եպիսկոպոսան եւ գերջանիկ բարեբնապետան մեր գԹորոս, գտէր Հայրապետեան եւ գայլքն ամենայն, որք օժանդակ եղեն ի ծաղկելն եւ ի կապելն», եւ մանաւորապէս «գՊծող սորա գտէր Կարապետ Բաղիշեցի, որ բազում աշխատութեամբ գրեաց» [10]:

Տարօնոյ Առաքելոց վանքի արեղան եւ գրիչը այս թուականէն եօթը մինչեւ 1540 կը լսէ: Բայց ունինք երմէ ընդարձակ տաղ մը գրուած 1540 տարուին, ուր կը ներկայացնէ ինք գինք «Կարապետ Վարդապետ»: Ասկէ կը տեսնուի թէ Կարապետ արեղան բարձրացած է վարդապետական աստիճանին: Նոյն տարուին Աստուածատուր արեղայ կը յայտէ մեզ թէ Կարապետ ձեռնադրուած էր արքեպիսկոպոս եւ կարդուած Առաքելոց վանքին առաջնորդ, ի կենդանութեան Տէրունի Թադէոս արքեպիսկոպոսին: Աստուածատուր արեղայ ՋՀԹ (1540) թուին կ'օրինակէ Սաղմոսարան մը «ի խնդրոյ բարեմիտ քահանային Դաւթի» (յԱմիդ): «Գրեցաւ սա ի մեծ եւ

[10] Յայտաւուրք Առաքելոց վանքի ի Մուշ:

հռչակաւոր եւ յաստուածարնակ տուրբ ուխտս Ղազարու, ընդ հովանեաւ տուրբ Առաքելոցս եւ տուրբ տիրամայր Աստուածածնին եւ տուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի եւ յառաջնորդութեան տուրբ ուխտիս տէր Թադէոս արհեպիսկոպոսին եւ տէր Կարապետին. եւ այլ մխարան եղբարց..: Եւ արդ պրեցաւ Բ. կանոն ի մայրաքաղաքն յԱմիթ ընդ հովանեաւ տուրբ Սարգսի: Մեծ եւ արհիեպիսկոպոսն Թադէոս... գիս երեք ի վանքս Ղազարի. ինքն ձեռնարկեաց մեծ գումբեթին եւ ես նստայ ի գիր Սաղմոսիս. եւ բազում վիշտս կրեաց. ողորմութեամբն Աստուծոյ վերատին նորոգեաց գումբէթն տուրբ Առաքելոցն եւ այլ բազում խախտեալ տեղիս...[11]»: Այս Թադէոս արքեպիսկոպոս[12] որդէգրած էր գինքը եւ յետ մահուն իր կտակակատարը կարգած: Կը գրէ Աստուածատուր գրիչ ուրիշ տեղ մը. «պրեցաւ ի խնդրոյ բազմերջանիկ... տէր Թադէոսին (որդւոյ Շարաֆին եւ Մինա խաթունին)... ի թվին Հայոց ՋՂԶ... յաստուածարնակ ուխտս Ղազարու, ընդ հովանեաւ տուրբ Առաքելոցս եւ Տիրամայր տուրբ Աստուածածնին եւ Գրիգոր տուրբ Լուսաւորչին... յառաջնորդութեան տուրբ ուխտիս արքեպիսկոպո-

---

[11] Սաղմոսարան Տիրանակերտցի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., 421—422:

[12] Կը յիշուի արդէն 1521ին իբրեւ առաջնորդ եւ եպիսկոպոս Առաքելոց վանքի. Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 326:

ասցն տեառն Կարապետի (որ էր արդեպիր եւ կռապաշտաւար ամէր Թադէոս արքեպիսկոպոսին) եւ տեառն Սարգսին, տեառն Հայրապետին եւ տեառն Աստուածատուր եւ այլ մխաբան եղբարցն» [13]:

Թադէոս Աստուածատուր պրիչ չի չհաւատր, թէ Կարապետ արքեպիսկոպոսն եւ ասոջնորդն Բաղիշեցին ըլլայ, բայց ամէն պատրաստ կը մղէ զմեզ նոյնացնելու Վ. Բաղիշեցին Աստիւց վանքի հաստատուն ասոջնորդին հետ:

1555ին կը չիմնէ Աստիւց վանքի ժամատունը, որուն ալջակողմեան միջին սիւնի վրայ կը կարդացուի արձանագրութիւնս [14].

Ի ԹՎԻ Ձ. ՈՓ: ՇԻՆԵՑԱԻ ԺԱՄԱՏՈՒՆՆ ՉՆ-
ՈՒԱՄԲ ՏԻՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ՅԻ-
ՇԱՏԱԿ ԻՒՐ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻՒՐՈՑ

Կարապետ Վ. Բաղիշեցի նեղկայացաւ մեզի նախ արեզայ պրիչ, որ իւր գործունէութեան ասպարէզն ունէր Մշոյ Աստիւց վանքին մէջ. վանքս մտած էր իրրեւ արդեպիր Թադէոս արքեպիսկոպոսի եւ ասոջնորդի. եւ անոր կենդանութեան ընտրուած վոխանորդ ասոջնորդութեան:

Բացի պրչութեան արուեստէ համուտ էր անիկա մանրանկարչական արուեստի եւ կալմարարութեան: Իր պատմական յիշատակա-

---

[13] *Մատմռաարան ի ձեռագիրս Տարօնոյ:*

[14] *Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 231—232:*

բանը, գրուած 1513*ին, ցոյց կու տայ, թէ ա-
նիկա վարժ էր նաեւ հիւսելու չափական
գրութիւնները. այս պարագան կը դրդէ զմեզ
նոյնացնելու զինքը տաղասաց Բաղիշեցի կա-
թողիկոսին հետ, եւ իրեն վերագրելու այն ա-
մէն տաղերն ու գանձերը, որոնք հասած են
մեզի յանուն կարապետ Բաղիշեցւոյ: Պէտք
չէ չփոթել սակայն այս կարապետ Բաղիշեցին
այն կարապետին հետ, որ թէպէտ հայրենեօք
փարխնղցի էր, բայց սովոր էր կոչել ինք
զինքը Բաղիշեցի († 1623): Անշուշտ եղած են
Բաղէշէն ուրիշ կարապետներ ալ, բայց խըն-
դրական կը մնայ, թէ օժտուած ըլլան ա-
նոնք ալ տաղաչափելու շնորհքով:*

*կը թուեմ այս տեղ կարապետ Բաղիշեցւոյ
ինձ ծանօթ գանձերն ու տաղերը, որոնք
կ'երեւցնեն շնորհք արտայայտելու մտքեր եւ
զգածումներ եւ գրի առնելու զանոնք հաճելի
ոճով, գողտրիկ չէնքով:*

1· Տաղ Աբրաածոց ասացեալ ի կարա-
պետէ:

*Եկայք Ազամայ որդիք,
արարածք ամէն միաբան,
Օրհնեմք զարարիչն Աստուած
որ ստեղծեաց զէակս ամենայն...:*

*Ձեռագիրք՝ էջմ· 33, 131ա (ԺԷ): 527,
148բ (1664): 1428, 178ա (1642· սկ· պա-
կաս): 1677, 52բ: Երեւան, Պետ· Թանգա-*

բան, 618, 29բ (1640. պակասաւոր): 855, 94ա (ժէ. պակասաւոր): Վիեննա, Մխիթ. Մատ. 684, 64բ (ԺԶ): 745, 94բ—101բ (ժէ.): Վենետիկ Մխիթ. Մատ. 243, 69բ (ժէ. Յուցակ՝ 634): Ուրիշ մը Բազմավէպ, 1897, էջ 425:

Հրատարակուած՝ Բազմավէպ, 1880, էջ 97—100 (թ. 243էն):

Կարապետ վարդապետ տալս գրած է Հայոց ՋՁԹ (1540) թուին: Վենետիկի Մխիթ. թ. 243ի ընթերցուածը՝ ՌԺԴ (1565) տուանց տարակուսի ձեռագրին պրչութեան տարին է [15]: Հեղինակին ծննդավայրը չէ յիշուած. ինձ կը թուի, սակայն, թէ անիկա այս չորքանէն մեկի ծանօթ Բաղիշեցի Կարապետան է, որ գրած է Տարօնի Առաքելոց վանքը: Տարօնեցի մը կը մատնէ տող 159.

Ո՞ւր են առաջին իշխանքն,
Քաջ Մուշեղ եւ Գայլըն Վահան:

Տալիս մէջ կը գտնէ երկիչը «աշխարհացոյց» մը, եւ կը պարզէ իւր ունկնդիրներուն առջեւ աշխարհի երեք մասերու մէջ բնակող ազգերն ու անոնց նշանաւոր քաղաքները: Այս բովանդակութիւնը գեղեցիկ կերպով վեր հանած է գրչագիր մը, որ այսպէս խորագրած է տալս. «ի Կարապետ վարդապետէ արա-

---

[15] էջ 332 կը յիշէ Կարապետ Գաղիոյ «Ֆրանկա» թագաւորը, որ Փրանկիսկոս Ա. է, թագաւորած 1515—1547:

բեալ ոտանաւոր ի վերայ ամենայն աշխարհի, զոր եւ Նոյ յետ ջրհեղեղին արար երեք մասունս եւ բաժանեաց ի վերայ երից որդւոցն իւրոց»[16]: *Այս իմաստով ալ ուրիշներ կոչած են «աշխարհացոյց համառօտ բանիւք»:*

Ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ դուրս կնկած է տալիս սկզբնաւորութիւնը. այսպիսի ձեռագրէ ծագած են էջմիածնի թ. 527 եւ 1677, ուր կը պակսին առաջին 1—14 տողերը: Իսկ տող 53—164 իրրեւ առանձին տող, առանց հեղինակի անուան, մուտքած է Տաղարաններու մէջ. այսպէս՝ «Ողբ ի վերայ Հայոց թագաւորաց եւ իշխանաց» խորագրով եւ սկզբնաւորութեամբ՝

Մուտ եւ անցաւոր աշխարհ,
ո՞ւր են մեր իշխանքն ամենայն...

Էջմ. Գէորգեան բաժին, թ. 281, թղ. 134ա—բ = Ա.ճառեան, Տաղարան, 131ա, 424: Քէշիշեան, Ցուց. Ձմմառի, 22, 326ա: Պարիս, Ազգ. Մատ. 283, թղ. 169ա: Վէնետիկ, Մխիթ. Մատ. 1371: Ասկէ հրատարակած Ս. Զօպանեան, Հայ էջեր, էջ 13:

Տաղիս 47—88 տողերը, Թաբրիզի գրչէն ընդլայնուած, ունինք Վիեննայի Ազգային Մատենադարանի թ. 22 հայերէն ձեռագրին մէջ, ամբողջութեամբ հրատարակուած Հ. Յ. Տաշեանէ, Ցուցակ, էջ 32—33:

---

[16] *Տեսած է ձեռագիրս Ղ. Վ. Փիրղալէմեան. Դիւան Հայոց Պատմութեան. գիրք ժ., էջ 500:*

Կարապետ վարդապետի այս տողը պիտի հրատարակեմ վերը ամբողջութեամբ:

2. Ողբ ի վերայ արշաւանաց Իսմայէլ շահին: *Գրուածքս երբեւ յիշատակարան կցած է Կարապետ Բաղիշեցի իւր 1513ին օրինակած Սաղմոսարանին մէջ, պրուած Եպրպուսի վանքին մէջ: Զեռագիրը կը պատնուի այժմ Լենինգրատ (Պետրով): Յիշատակարանին արտագրութիւնը կը պարտինք հայագէտ F. Macler-ի, որ հրատարակեց զայն ի թերթին* Revue des Etudes Arméniennes, 1 (1920), 94—101: *Նոյնը կ'արտատպենք առեղծ, ինչ ինչ ուղղութիւններով:*

3. Գանձ Գիւղորի Աստուածաբանին ի Կարապետ Բաղիշեցւոյ:

Կենդանատար սրբով ժխտեն,
Առեր ժամին յարդանդի կաւեն,
Վառն Ադամայ քո նախատածին,
Որ մերկացար պետուս առաջին...:
Ի. Եկեղեցւոյ եւ ժողովրդեան
Էր օգնական յաւուր նեղութեան:

Տնակատ գրեր՝ ԿԱՐԱՊԵՏ (*վերջին առն՝*) ԲԱՂԻՇԵՑԻ:

Զեռագիրք՝ Թաւրիզի Թ. 43, *թղ.* 122*բ*—124*բ* (ԺԶ: Ամատեան, *Յուցակ, էջ* 36): Ասիկ Ամատեան, Գանձարան, *թղ.* 168: Վէնեմիկ, Մխիթ. Մատ. Ա. Գանձարան, *էջ* 209:

Ըստ Հ. Մ. Պատուրեանի (Բազմավէպ, 1907, էջ 61) *թէ Վէնեմիկի Մխիթ. Մատե-*

նաղարանի Ա. Գանձարանին եւ թէ 1899ին Պարսկաստանէն ի Ս. Ղազար հասած ուրիշ Գանձարանի մը գրիչները կարապետ Բաղիշեցի անունը կը կրեն. վերջնոյս մէջ ի Մ. Պետրոս եւ Պաւղոս առաքեալն երգուած Գանձին եաեւը գրուած է. «գկարապետ գրչակս յիշեա ըզԲաղիշեցի անմիտս». իսկ առաջնոյն մէջ Գրիգոր Աստուածաբանին նուիրուած գանձին վերջը կ'ըսուի. «ի գծոպէս այսմ Գանձարանիս յանմիտ կարապետէ Բաղիշեցւոյ»[17]: Դժբախտաբար երկու ձեռագրներս ալ անթուական են: Պոռուբեան գրէն գտեալով երկուքին գրիչն ալ մի եւ նոյն անձը կը համարի: «Մեր Ա. Գանձարանէն պիտեմ, կը գրէ Պոռուբեան, որ ինքը կարապետ Բաղիշեցին տաղասաց է եւ գանձասաց. եւ սա Առաքել Բաղիշեցւոյն բոլոր գանձերը հաւաքած եւ օրինակած ըլլալով կասկած կու տայ անոր աշակերտած ըլլալուն. որով ըստ ինքեան այս գրիչը ԺԶ. գարուն սկիզբը <տպրած> պէտք ենք համարիլ: Ս. Ղազարու Ա. Գանձարանին մէջ կարապետ Բաղիշեցի ունի յիշեալ գանձն մխայն եւ յաջորդ տաղը:

4. Տաղ վասն Վարդին:

Գուլպուլն է հազեր ի յոտըն կօշիկ,
Զվարդն կու վնասէ սիրով անուշիկ.
Զայն է արձակեր, կու կանչէ վարդ, վարդ,
վարդ, վարդ, դու գուարթ,
եա գուլպուլ, դու վարդ:

---

17 Նոր Հայկազեան Բառգիրք, ընդ բառիւ Գանձարան:

վ. Կարապետ ծառայ, բնակարան մեղաց,
Զպուլպուլն ընդ վարդին սակաւ մի պո-
վեաց:

Ձեռագիրք՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատ. 405, 29ա—30ա: 514, 144բ: *Թաւրիզ, Լիլատա-*
թաղի Մատ. Թ. 3, 34բ (ԺԹ., Յուց. 63 = Ա. *Ճառեան, Տաղարան, 258ա):*

Հրատարակուած՝ Գամառ-Քաթիպա, Եր-
զարան: Քնար հայկական, 246: Գիրք Դպրու-
թեան եւ Տաղարան, 213—214: Կոստանեանց,
Նոր ժողովածու, Բ., 14—15 (1695ի Տաղա-
րանէ): Հայերէն, 72—73:

Վիեննայի 405 կը կարդայ. «Կարապետ
դպիր որ ծառայն մեղաց». Քնար հայկական
եւ Հայերէն ունին «Աւետիս տայիր ծառայն իմ
մեղաց»: Հ. Ղ. Ալիշան, Հայբուսակ, էջ 589
կը վերագրէ «Բաղիշեցի Կարապետի»:

5. Ողբ ի վերայ մեղաց եւ պաղատանք առ Աստուած ի Կարապետ վարդապետէ (Բաղիշեցւոյ):

Աստուած իմ Յիսուս Քրիստոս,
կենդանի եւ կենդանարար,
Զիս կենդանացու հոգւով մեռեալ
իմ մեղօք չարաչար...
վ. Քեզ վառք Աստուծոյ բանին,
պատիւ տամ քեզ յօժարարար.
Տուր ինձ բնութիւն բարի,
զի օրհնեմք զքեզ մեղմաբար:

Տունք՝ Ա—Ֆ։

Ձեռագիրք՝ Երեւան, Պետ. Թանգարան, 359, 445բ (1623)։ 361։ 364։ 365։ 385, 40բ (ԺԷ)։ Էջմ. 282, հ. 68ա (1627. Թերի. Համմտ. Ազատաւտ, 1895, էջ 124)։ Պարիս, Bibl. nat. 283, 102բ։ Վիեննա, Մխիթ. Մատ. 63, 16ա (Թերի)։ Ձեռ. կեդրայի, Թղ. 453ա = Վիեննա, Մխիթ. Մատ. 745, 293ա։

Խորագիրը Պարիսի 283ի համեմատ է. Վիեննայի թ. 63 ունի «Ողբ ի վերայ մեղայ եւ նախատինք անձին եւ ապաշաւանք առ Աստուած». իսկ Էջմ. 282 պարզապէս՝ Տաղ կարապետ վարդապետի Բաղիշեցւոյ։

6. (Խրատ զանձ երգելոյ) ի տէր կարապետ վարդապետէ Բաղիշեցւոյ։

Թէ ձայն ունիս քաղցր եւ բարակ,
Զզանձերս ասա դու համարձակ.
Ապա թէ հաստ է եւ խառնակ,
Յայսկից ի զատ կացիր յերակ...

Ընդ ամէնը 13 տուն։

Ձեռագիր՝ Էջմ. 282 հ., 72ա—73ա (1627) (Համմտ. Ազատաւտ, էջ 126)։ Երեւան, Պետ. Թանգարան 359, 3բ—4ա (1623), անանուն։

Հրատարակեց՝ Ն. Ֆարամեանց, Ազատաւտ, 1895, էջ 130։

Ն. Ֆարամեանց կը դրէ. «Այս ոտանաւորը յայտնապէս երկու մասից է բաղկացած. մի մասը, որ վերաբերում է զանձերն երգելուն եւ աւարտում է վեցերորդ տնով, երեւի

պատկանում է Կարապետ վարդապետին. իսկ վերջին մասը, որ վերաբերում է Գանձասարի դրքի գործածութեան, հեղինակութիւն է Մատթէոս գրչի: Երեւի Ղուկաս արեղան (գրիչը) այս մասը իւր օրինակում իրրեւ շարունակութիւն է գրել Կարապետ վարդապետի առանձնաւորի ու նրա անուան տակ էլ արտագրել է» (Ազատամ, 1895, էջ 126):

1.

ՏԱՂ ԱՐԱՐԱԾՈՑ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՍԱՑԵԱԼ

Որ գովի բաժինն է Քամայ:

Եկայք Ազամայ որդիք,
արարածք ամէն միաբան,
Օրհնեմք զարարիչն Աստուած,
որ ստեղծեաց զէակս ամենայն.
Որ ինքն է անեղ բնութիւնն,
սուրբ Երրորդութիւն միական,

ՁԵՌԱԳԻՐՔ՝

A = վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի թ. 684, թղ. 64բ—74բ:

B = վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի թ. 745, թղ. 94բ—102ա (արտագրուած կերլայի թ. 43 Տաղարանէն):

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ V = Բազմավէպ, 1880, էջ 97—100:

ԽՈՐԱԳԻՐ՝ *Տաղ Արարածոց* A. *տաղ արարածոց. <երկի ի պոն>* երաժ է առաջ, *երգարք <տաղին>* B. *կարապետ վարդապետի* (1565) *տաղ աշխարհացոյց պեղեցիկ.* V:

ենթախորագիրը ունի միայն B:

3 *որ է ինքն* V: *բնութիւն* BV:

Զարդարեաց իմաստութեամբ
  զբոլոր բնութիւնս ամենայն.
Սահմանեաց զԱդամ նախնին
  թագաւոր՝ եւ եղ պատուիրան,
Թէ յամէն ծառոյ դու կեր,
  ՚ւ ի պտղոյն չունիս հրամանն:
Օձն էր կորըսեան պատճառ,
  բանսարկուն էր առիթ մահուան.
Խաբեցին զձեռագործն
  եւ արին մահու դրաւական:
Հրամանն առին յարարչէն,
  եւ զբերին պատճառ չինութեան.
Եւթանասուն ուսուր եւ դուսուր
  ծընանդ զնահապետքն ամենայն:
Ել հրամանդ ի յարարչէն,
  բաժանել զերկուսքն ամենայն.
Ետ ամէն երկուսց բաժին
  ի յաշխարհս չորեքանկեան:
Ետ բաժին Քամայ ազգին,
  վիճակաւ դաւառք բազմական.
Յայնմ ՚ւ անծանօթ աշխարհք,
  զոր վիտակ է իմաստութեան:
Նախ լսակիրքն առնեմք նորա,
  զոր քաղաքն է հիւսիսական.

5 եւ V. պատուիրան B: — 6 ծառէ B. դու չիք V. պտղոյն] մխոյն V: — 7 զալատեան A էր չիք A: — 9 չինութեանն A: — 10 հ. (= եւթանասուն) AB չիք V. ուսուերս եւ դըսուերս V: զնահապետսն BV. զամենեսեան ABV դիմիք զամենայն չափիս հատաք: — 11 երկայ V ի չիք V: — 12 երկուց A: — 14 անծանօթք B զոր] զի B է] են իմաստութեանն A: — 15 նըմա B:

Բուխար սահեն նըմա,
որ ելնէ սամուրք աննըման:
Եւ այլ ի կարդի նորա,
որ անկնի կողմ արեւելեան.
Խաթայ ու Խութայ սահեն,
որ է թախտ ազգին Լակզըսահան:
Եւ այլ է ընտիր աշխարհք,
մեծամեծ քաղքունեայք որ կան.
Բալխ ու Բադաշխան սահեն,
որ բերեն գլաջուարդն ամենայն:
Ելանք ընդդէմ գըրախտին,
որ մարդիկ անդ գըժար մըտան,
Որ Զին ու Մաչին կոչի,
որ կազմեն գեղեցիկ, չինեստան:
Եւ այլ ի նեըքին կողման,
որ սահ Զորով Հընդուստան,
Քաբուլ, Ղանդահար սահեն,
որ տիրեալ ազգըն Հազարան:
Ի յայնկոյս ծովուն մինչին
են բնակեալ լեզուք զանազան.

16 կու սահեն V սամուրքըն B: — 17 անկանի V իմացիր անկ(ա)նի ի. յարեւելեան A: — 18 խըթայ V. Թաղխթ A. լակըստան B լակզստան V: — 19 այլն V. չիf է V ընդիր B աշխարհք] քաղաք B. քաղքունայք BV: — 20 բաչխ BV պատաչխ V գլաճուարդքն B լաճուարդ V աննման V: — 21 ելնեմք V ելաք B. ի դէմ B մարդիք B մարդիկք V անդ չիf V մտանեն V: — 22 եւ կազմեն զգեղզաւ V չինեստան A: — 23 այք B չորբորդ V հինդիստան B հինդուստան V: — 24 զանսահար V որ չիf V տիրեալ է V ազգ B հազարեան V: — 25 ծովին B բնակեալք B:

Թախտ ունին պՊեճանակալն,
որ ասի Խորու Հընդուստան:
Լալ ու գոհարն անդ լինի,
եւ քարինք անդին պատուական.
Զոր բերեն մարդիկ յաշխարհս,
Թագաւորքն ի վերայ խնդան:
Են աղնիւ նախնեաց նոցին
վիճակաւ աղգն Եթովպական.
Եւ Աստուած պարգեւք նոցա,
ըզոսկին աղնիւ բուսական:
Հաւատովն են քրիստոնեայք,
եւ գործովք ուղղափառութեան.
Ի փիլիպպոսէ Հնարհաց,
որ ընտրեալ են ուղղադատան:
Եկայք որ մըտնունք յաշխարհն,
որ է կոչին ի հարաւեան.
Թախտ ունին նոքա պԹոնոզն,
ի յաշխարհն Մըղրիսիատան:
Յատակն էին ձըկնակերք,
եւ անկուչտ մարդադէմ գազան.
Այժմ են խիստ քաջ ըռամալք,
եւ ազգաւ են մահմետական:

26 Թախթ A պՊէճանակալն V Հինդաստան B: — 27 գաֆարն A կոհար B գոհար V պատվական B: — 28 մարդիկք BV Թագաւորք BV վրան V: — 29 ազգ V եԹովբական B: — 30 պարգեւ V: — 31 հաւատով BV քրիստոնեայք A: — 32 Փիլիպոսէ A Փիլիփոսէ B Փիլիպպոսի V Հնարհայն BV: — 33 հարաւային BV: — 34 Թագխթ A Թաւնոզ BV. աշխարհաւ են մաղրիսպատան V: — 36 ըռամալ V:

Ի գլխի նոցին բընակեալ
  են Մաչրիպք, որ են Խուժաստան.
Թախտ ունին ըզկրբաւնատայ,
  վիճակաւ են Ամատունեան:
Կինն է նոցա Թագաւոր,
  զոր առեալ Մակեդոն արքայն:
Խարաճ տան Փուռթուկալին,
  որ բնակեալ անդ Լեւիաթան:
Նաւավարք խիստ քաջ գիտուն,
  որ առնեն զՀրմուզ կըզգին այն:
Հրամանն առնէ նա ծովուն,
  որ բնակեալ է Լեւիաթան:
Յայտնեցին զոսկի քաներն,
  ի սինօրըն Հապաչըստան:
Մըտան ի Փէքրուվ քաղաք,
  տիրեցին բոլոր Հընդուստան:
Ի ներքոյ հրգմի նոցին
  են բնակեալ սեւերք անթուական:
Նապիք եւ Սիահք առեն,
  Քաւթաքոյք աշխարհ հեռաստան:

37 ի գլուխ BV մաչրիւք A մաղրիպք B մաչրիպք V. որ է V: — 38 թախթ A գկրաօնայ V ամազուհան V: — 39 կին BV: — 40 փորթուկալին V. է անգրանդլական V: — 41 BV ունին նախ տող 42 ապա 41: ն. են քաջ V առին V զհուրմուզ B կըզգինն A: — 42 առնեն այն ծ. V նայ A: — 43 գոսկոյն V սինուն V Հապաչիստան B: — 44 փեքովը B փէքով V քաղաքն V Հինտիստան B: — 45 հոգմի B հրգմի V բնակեալ են V սեւք B անթըւական A եթովպական BV: — 46 քաւթայքայք V քուշտոյ B աշխարհք B:

վճարեցաւ վիճակն Քամայ: Յայսմհետէ վիճակն է Սեմայ:

Անեղ անըսկիզբն Աստուած,
որ միշտ է լինքըն անսահման.
Եւ վիճակ Սեմայ ազգին,
եւ բաժին ըզՅոաննկըստան:
Անդէն բընակեալ լեզուք,
Թագաւորք արեւմըտական.
Անթիւ 'ւ անհամար զօրօք,
ըսկիզբն են արխական:
Աւժանաժառանգ ունին
Թագաւորըն ըՍպանիական.
Արքայից մեծաց Թագուոր,
զոր կազմեաց Սողոմոն արքայն:
Այժմ լինփառաւոր է նա,
լինբունիդ աշխարհն ամենայն:
Հնազանդեցան Թագաւորքն
ի Լատին եւ մեծ Ալամեան:
Հարկաւոր զնա արարին,
ըզվընէժ, ըզձեննուայ եւ զԱնքունիայ.

Ենթախորագիր՝ *վիճակեցաւ* A *քամայ աշխարհն* B պարզապէս *վիճակ քամայ* V *տուր վիճակս ս.* A:

47 *աննեղական* AB: — 48 *բաժին* B *եւ չիք* BV *ըզվիճակըն* BV *ՓըռանգիստանBV:* — 49 *անդ են* V *յարեւմըտական* B: — 50 *են ըսկ.* B *'ւ ըսկիզբնէ են* V: — 51 *ունի* B *Թագաւոր* V *սըպանիական* A: — 53 *այժմին փառաւոր էին* V *ինբունէդ* B *ի բունէդ* V: — 54 *հնազանդ եղեալ նմա* V *Թագաւորք* B *ի չիք* V *ալաման* V: — 55 *զնա չիք* V *ձէննէա* B *ճէննեայ* V *զանքունիայն* V:

Առին ըզՊոլոնիայ,
եւ հասին ի մեծըն Միլան:
Ըզփարէզ քաղաք թախտ ունին,
մեծ կըզգին եւ ցիւրլայն:
Ինքըն վըրկէ զքրիստոնեայքն,
ի յաղէ այս մահմետական:
Եւ այլ ի կարգի նոցա
է բնակեալ ազգ կաստալիայն.
Թախտ ունին ըզՓըլանտրայ,
որ ելնէ խաղինջայ չուխայն:
Ի կարգի նոցա անկնի
Սամարգին եւ ազգն Իմզացան,
Զոր փուլիացիք ասեն,
որ յայտնի է Պանխիւլայն:
Գլուխ քրիստոնէից,
քաղաքաց մայրն ըստուգական,
Զոր Հըռոմ ասեն նըմա,
է աթոռ հայրապետական:
Անդ են բընակեալ գլուխք,
'ւ առաքեալքն որ վէմ կոչեցան:
Անթիւ քահանայք բազում,
սպասաւորք եկեղեցական:

56 ըզպօլոնիայ A ըզպոլոննայ այն է Bologna B միլայ B: — 57 թախթ A ունի V եւ զմեծ V ցիւրլան BV: — 58 յաղէս V: — 59 կաստալիան B կաստալեան V: — 60 թախթ A ըզՓըլաստրայ A զՓըլանաստրայ BV ելնէ B ելնայ V զաբինճայ BV չուխան B: — 61 անդնի A անկանի V իմըզցան B Նիցման V: — 62 փիլիացիք BV պանխուլիան V: — 63 որ է մայր նա B սըստուգական A: — 64 նմայ A: — 65 անդէն A անտ են B գլուխ BV 'ի չիք BV: — 66 բազում V:

Եւ պապն ի նոցա միջին,
որ է գլուխ թագաւորական:
Եպիսկոպոսունք ընտրեալք,
եւ երկոտասան կարտինայն
կարզաւորք առաքինիք,
սուլտանայքն են խորհըրդական:
Տիրեն մեծամեծ կըղզեաց,
որ Ֆլոռանքն են նոցա պահապան:
Ամուր կըղզիք մեծամեծք,
կըրիտէս՝ւ Ակրականդիայն:
ըՌօտոս, մեծըդ Կիպրոս,
ձեզ գլուխ է Տաւպրոնիքայն:
Ի յԱթենացւոց աշխարհն,
որ ասի Թեսաղոնիկայն,
Ֆըլարէնցաւն մեծ,
ի քաղաքն Անապօլիան այն:
Թագաւորէ աշխարհիս
հըզօր Ֆըրանցայ արքայն.
է սա ի Թոռանց մեծաց,
կոստանդեայ Կոստանդին արքայն:
Ի մուտս արեւու այլ կան
Ընկլուզու Ընկըլթեռ արքայն.

67 թագաւորութեան V: — 68 կարտինայք B: — 69 սուլթաննայքն B սուլթաննայք V: — 70 չիf որ Ֆլոռանդ B են] է V չիf B: — 71 կըղզինք A մեծամեծ B ու B ակրականտիան V: — 72 ըոտաւս B տօպրօնիայն B տօպրոնիքան V: — 73 թեսաղոնիկէ B թեսաղոնիկանն V: — 74 Ֆըլարէնցաւսաւն A Ֆըլարէնցօաւըն B Ֆրարենցօ Աւլոնիան V մեծ քաղաք V անապօլիս B: — 75 թագաւոր է V մեծ հզօր Ֆըրանցան B Ֆըրանցա V արքայն չիf B: — 76 է սա չիf V յաւելուն (մեծայ) թագաւոր B թագւոր V արքայ B: — 77 անկլեզու V:

Բընակեալ է ի յայն ծովին,
որ հանէն ըղձկան ակտայն:
Ի Բաբթանացւոց աշխարհն
էն բնակեալ լեզուք պանապան.
Մաճարք եւ Բուլղարք ասէն,
Լէհն ու Սէրֆն, Խրւսաբն եւ Բուանայն:
Իլխան եւ Ֆըլխան կան
ի Թրապոնը աշխարհն ամենայն.
Զաշխարհքն ունին անհիսական,
որ հասնի մինչեւ յԱղբըման:
Ի սառնամանիք հիւսիս
է Ըռուս ազգըն բընական:
Աշխարհն է նոցա Մոսկով,
մինչ ի ծովըն Կապրխական:
Եւ ազգըն նոցա պիտոյ
է Թաթարըն նեստրական.
Լայն ՚ւ արձակ անկեալ է նա,
որ հասնի մինչեւ ի կաֆայն:
Գուրէլն ու Մէկրէլն յայսոնքին,
Աստրախան եւ մեծ Դաղխայն:
Պաչաչուխն ի հեւս նոցա,
որ ի կողմն է ի վրաց ասն:

78 է յայն B ծովուն V: — 79 բաբթանացւոց A բնակեալ] անկեալ V: — 80 պուլղարք BV ուսէրֆ V խրւսաբն BV պօանայն BV: — 81 ի Ֆըլխան կայ A Ֆլախխնկան V պրապոլ BV: — 82 պաչխարհն BV անհիսական V հասնի A մինչ ի յԱղբըման V ախբիրման B: — 83 սառնամանիք B հիւսիսն V ուսուս B ուսուս V: — 84 աշխարհն V կասպխական V: — 85 ազգն V: — 86 եւ V անձակ B է ա. V չիմ է նա V նայ A կաֆան V: — 87 գուէլն BV մկրէլն BV յայսոնի B ազաղայն B ազաղան V լաւագոյնս՝ Աղխաղխա: ու V մեծ չիմ V աստխայն B աստանխան V: — 88 պաչաչուխն V որ ի կողմն ի վրաստան V:

Այս գլուխս բոլորովին ազգ եւ ազիւիֆ, լեզուիֆ եւ գաւառիֆ, թագաւորիֆ եւ իշխանիֆ, զոր յայտնի եղեւ ի Սեմայ աւետեալիֆ. հաւատովիֆ քրիստոնեայիֆ. այսպէս միջին է Թաբար <որ հաւատով> է մահմետական: Յայսմհետէ ի վերայ Աբեթայ վիճակին է այս:

Երկնի եւ երկրի ստեղծող,
մարդասէր Աստուած ինքնական.
Աբեթայ չնորհեաց վիճակ,
զմէջաւրեայ աշխարհս ամենայն:
Ընկլղըն յԱսիայ առնեմք,
զոր չինեաց Կոստանդին արքայն,
Որ ինքն է օծեալ քաղաք,
եւ տեղիք սրբոց բընակարան:
Այժմ է նա կոխան եղեալ
այլազգեաց, որ յայտնի մեզ կան.
Զոր անուամբ Օսման կոչեն,
եւ տիրեն մինչեւ ի Մաքայն:
Տիրեն բոլոր աշխարհիս,
եւ ունին բուռըն հըրամանն:
Ժըրոխտ են եւ քաջ դիտուն,
մինչ լինի ի տըւողէն վախճան:

Ենթախորագիրն՝ *զլուխ* B *ազգին* B *այսպէս*] *այսպարս* B *որ հաւատով* աւելցուցիւիֆ. *յօրինակին մէ* ||||| (ջնջուած) է. *թաթարխաոան մահմետական* B: *Յայսմհետէ վիճակ է Աբեթայ վրայ է այս* A. *օրհնեալ է Աստուած. <ի գոյն> Դաւիթ արքային որդին* B. իսկ V ունի պարզապէս *վճարեցաւ Սեմայ եւ մասանէ Յաբեթայ* V:

89 *ստեղծող* AB: — 91 *սրկիղըն* A *ասիայ* B *յասիոյ* V: — 93 *նա* չիֆ A *այլազգաց* B *այլազգացն* V *որ մեզ յ. կ.* V: — 94 *մաքան* B: — 96 *իրրոհա* A *ի* չիֆ B *վաղճան* A *վաղճան* BV:

Երաժիշտ թագուհիք,
  զոր յայտնի այս է Ղարամանն.
Եւ ի հետ Գաղատիոյ,
  պիլիկն եւ ըմբերխոյն:
Փիւնիկեցիք, Ասորիք,
  որ ազգաւ էք վաճառական:
Օրհնեալ է իմաստութիւնն,
  որ չնորհեաց ըմբռնականն.
Գայիսացիք հընարագէտք,
  քաղաքաւ եգիպտացական.
Գրաւել էք զուք պոյն արուեստն,
  որ կոչի երկրաչափական:
Ի Ամարիա մըտաք,
  որ հանին մինչեւ ի Ջիտոյն,
Անկն թախտ պեգիպտոս,
  պԴամասկոս եւ պրԱքանպարխոյն:
Ազգն Երրայեցոց անդ են,
  'ւ Իսրայէլ անուն կոչեցան:
Արքահամ եւ Իսահակ,
  նահապետքն եգիպտացան:
Յայնեցան ազգի նոցա
  մարդարէքն վրկայական.

97 թագվորացիք B թրակացիք V այս է] առնէ B այժմ V: — 98 գաղատիոյն V ըմբերխան B: — 99 եւ ասորիք V են V: — 100 իմաստութեանն A իմաստութիւն B ըստոյս թվական BV: — 101 գահիրացիք V էք իսպտացական A գ. են եգիպտական: — 102 գ. են նոքա գարուեստն V: — 103 յարարիոյ AB մըտանէք BV ձիտոյն BV: — 104 թախթ A պթախտ եգիպտոս V ըզյեգիպտոս B Աքանտարխան B պԱքանտարխոյն V: — 105 անդէն A անտ B: — 107 ի յազգէ V:

Նոցանէ Ասուած ծընաւ,
ազատեաց զհոգիքն ամենայն:
Ով Բաբելացիք զիտունք,
արուեստիւ աստղաբաշխական.
Գըտեալ էք զմոլորականքն,
եւ զընթացըս արեգական:
Աշխարհաւ էք դուք երաժշտական,
որ յայտնեաց Թարայ եւ Նաւան.
Աբրահամ հայրն առաջին,
որ ըսկիզբն աստուածպաշտութեան:
Ի Բաբելոնէ կողմանցն
է Թայուխըն այն մեծ արքայն,
Ի աշխարհք եւ գաւառք բազում,
որ անէ մինչեւ ի Գալբաման:
Ի Մըծբին եւ ի Միջագետան
աշխարհն է Ասորեստան:
Եւ այլ ի կարգի նորա
զոր յայտնի առեն Գուրզիստան:
Մեզ յայտնի է այն քաղաքն
որ չինեաց զըշխոյն Հեղինեայ.
Անուամբ կոչի նա Պուռսայ.
որ ինքն է ազնիւ չահրիստան:

108 *ի նոցանէ* V *'ւ* (*ազատեաց*) B: — 109 *աստղաբաշխական* A *աստխայբաշխական* B: — 111 *դուք էք* BV *երաշտական* A *որ*] *զոր* V: — 112 (*ըսկիզբն*) *է* B *որ է ս.* V *աստուածպաշտութեանն* A: — 113 *ի բաբելի* A *բաբելոնի* V *է եւ պարս եւ թայուխ արքայն* V *այն մեծ չիf* A: — 114 *'ւ*] *եւ* A *բազում* B *'ւ այլ ա.* V *եւ այլ գ.* V *բազում չիf* ABV *քալպաման* BV: — 115 *'ւ* B *Միջագետս* V *որ աշխարհս* V: — 116 *յ. է նայ* B *քըրդստան* B *քրթաստան* V: — 117—118 *չուճի* A 117 *որ*] *զոր* V *հեղինան* V: — 118 *չահրըստան* V:

Եւ անտի յառաջ գոլով,
  է Յունաց աշխարհն ամենայն.
Զոր այժմ Հռոմք ասեն,
  եւ սինօռն է Սեբաստիայն:
Ի յորդանխաղաց աշխարհք,
  որ ասի Շիրան եւ Գիլան.
Խլոտումատան կըղզի միջին,
  աշխարհ է Զանգալըստան:
Անդ լինի պարզեւք մարդկան,
  պատուական ՝ւ անգին մանանայն.
Զանունն ապըրշում ասեն,
  որ գործեն մահմուտ եւ չաքմայն:
Ըզպզըն Պարսից յայտնեմք,
  իմաստուն եւ քաջ գիտնականք.
Ճարտար եւ հընարագէտք,
  աշխարհաւ են Հատըրբէջան.
Ի միջի նոցա չինեալ,
  է գաւառք ՝ւ աշխարհք զանազան.
Անդ լինի պողպատ սուսերք,
  որ ասի Շիրազ եւ Քըրման:
Արուեստիւ լըցեալ քաղքունեայք,
  որ մըտնին ի քեզ բազըրկան.

119 Եւ] է A: — 120 կոչին B կոչեն V սընօռն B սինուռն V սեբաստիան V: — 121 ի չիf V յորդախաղաց V աշխարհն B աշխարհքն V չըրվան B չիրվան V Թիլան BV: — 122 միջինս A աշխարհն B աշխարհքն V չարըն (չարին V) գալստեան BV: — 123 պատուական B մանայնայն A: — 124 ապրիշում V մախմուր B զմախմուրն V չաքմայն A զչապման V: — 125 ըզյազըն B գիտնական V: — 126 հնարագէտ V են չիf B հատրպըճան V հատըրէջական B: — 128 անտ A պողպատ AB չըրազ B քիրման BV: — 129 չինեալ քաղաք BV մըտնան B մտնան V ի ձեզ BV պազիրկեան B պազրկանք V:

Յանուանէ կոչեալ լինիք,
զոր յայտնի էք Ղում եւ Ֆաչան:
Պայծառ եւ ընտիր քաղքունեայք,
որ կոչիք էգտ ու Ասպահան.
Պարարտ եւ խիտ վայելուչ,
աչխարհաւ էք երաժըչտական:
Ադնիւ եւ անդին զումաչ,
որ լինի ի ձեզ զովական.
Զարդարանք եւ պաճուճանք
աչխարհիս մարդկան մեծութեան:
Արչակունիք զովելիք,
եւ արեւելեան եւ ընտիրք.
Պալհաւ Հընդիկք էք կոչեցեալք,
աչխարհաւ էք դուք Խորասան:
Տիրել ես բազում քաղաք,
Թիլան մինչ ի Լարբատան,
Երկրորդ ես ՝ւ ընկերակից,
Թորգոմայ ազգիս հայկազան:
Ունիս դու բազում հեծել,
կըռուարար եւ քաջ վհալաւան.
Սըմբըղանդ է քո սինօռն,
որ է գլուխ քաղաք պատուական:

131 եազդ BV ասպահանք V: — 132 աչխարհաւըք B երաչտական BV: — 133 զումաչքն V: — 134 եւ զ. A զոր հադնին իչխանք ամենայն V: — 135 դուք մաքուր պայծառ եւ ընդիրք B եւ ընտիր ի յարեւելեան V: — 136 պահլաւն B հընդիք A հնդիկ V էք չիf BV կոչեցեալն B կոչեցեալ V դուք էք B ես դու V: — 137 տիրեալ BV ըզթիլան BV մինչեւ Լարխատան B: — 138 Թորգով A ազգին V: — 139 կռուվըրար B քաջ] յոյժ V վալհաւան V: — 140 սըմբըղանան է քեզ B սմբղանդն V սինուռն V գլուխ A պատվական B:

Արչակ է չինեալ ըզքեզ,
թագաւորըն հրապարշտ արքայն.
Եւ է նա Քեռուբացի,
զոր յայտնի է ձեզ յանդիման:
Քրննեացուք զհայկական որդիքն,
մէջ ամէն ազգի ցիր եւ ցան:
Աղգաւ մեք Արմէն կոչիմք,
վիճակաւ եմք Թորգոմական:
Քաջն Արչակ եւ վաղարշակ, 145
հարազատ եղբարք միական.
Երկոքեանն սիրուն եղբարք,
կըռուարար եւ քաջ վհատլաւան.
Եւ էին զայեակ որդիք
արքային այն Մակեդոնեան:
Դեղաւ զնա մահացուցին,
եւ առին զտունն արեւելեան:
Վաղարշակ չինեաց գաւառ,
որ ասի նա Այրարատեան.

141 է չիf A արչակն V թագաւոր V: — 142 քէռաորացի V է մեզ անդիման V: — 143 որդիքն չիf B զհայկայ ո. V որ ամէն ազգի են A յամէն ազգէն V ազգաց B ցիր ու ցան V: — 144 մեք չիf A արամ B որ ազգաւ արմէն կոչեն V են V: — 145 հարազատք A: — 146 եղբայրք A: Այս տողը չունին BV. իսկ V փոխարէն ունի.

են Աբրահամու որդիք,
ի ծնընդոցըն քեռորական:

148 դեղով B զնայ A: Ընդ մէջ 147 եւ 148 տողերու ունի B.

Բազմացան անթիւ զօրօք
եւ սփռեցան աշխարհ ամենայն:

149 գաւառն V նայ AB:

Բազում աչխարհք եւ գաւառք,
եւ թաւրէզըն մեծ չահաստան.
Գովելիք եւ անուանիք,
ըսկիզբնէ մինչ ի յաւիտեան.
Ով ոք ձեզ նըման չեղաւ,
ոչ յառաջն եւ ոչ յապագայն:
Սուտ եւ անցաւոր աչխարհ,
ո՞ւր են մեր իշխանքն ամենայն,
Տըրդատըն հըզօր արքայն,
պարոնայքն ընդ քեզ գովական:
Զարթիք եւ տեսէք ձեզ խեղճ,
եւ ողորմըն կըսկըծական.
Ամէն ազգ յիւրեանց վիճակն,
եւ եղեալ եմք մեք գիր եւ գան:
Գերի եմք ողորմելի,
եւ ամէն ազգաց եմք կոխան.
Ոչ ունիմք մեք թագաւոր,
ոչ հըզօր պինաւոր զօրական:
Ո՞ւր են առաջին իշխանքն,
Քաջ Մուշեղ եւ Գայլըն Վահան,
Պատերազմին մեզ համար,
՝ւ ազատեն զգերեալքն ամենայն:

150 մեծ] ձեր B եւ զթաւրէզ մեծըն չ. V: — 151—152 ունի V 154ն վերջը: — 151 ի սկզբանէ V: — 152 ով] ոչ V եղաւ V ապագայն V: — 153—164 իբրեւ առանձին տող հրատարակուած է Հայ էջեր էջ 13 = T: — 154 հըզօր մեծ Տըրդատ արքայն BT ընդ քեզ] հետ իւր V եւ իւր T: — 155 զձեզ B զմեզ T զմեր V խեղճն V ողորմ AV կըսկըծայզին A: — 156 իւրեանց BT իւր V ցիրուցան T: — 157 ՝ւ ողորմելիք V: — 158 թագաւորք V պինաւոր A պինւորք BV: — 160 զգերեալս V: Ընդ մէջ 160 եւ 161ի T չորս տող յաւելուած ունի:

Վըկայեալք են հայրապետք,
  եւ ուխտիւք մխիթարական.
Լինի ձեզ աղաւթիւն
  ի յաղգէն այն արիական:
Փառք քեզ Թագաւոր փառաց,
  որ քննող ես գաղտնեաց մարդկան.
Տըւեալ ես իմաստութիւն,
  եւ գաւես զաղգս որդւոց մարդկան:
Ի Թըւին Հայոց ազգիս, 165
  Տէր քննէ մինչեւ յաւիտեան.
Ինընհարիւր եւ ութսուն
  ինն Թիւ այլ ի հետ նորայն:
Ով ողորմելի կարապետ
  վարդապետ եւ խիստ անպիտան.
Հըպարտ ես եւ անամօթ,
  Բանիս ով ետ քեզ հըրամանն:
Աղաչեմք զձեզ եղբարք,
  որ երդէք կարդաւը զայս բան.
Ցիշեցէք ըզանարժանս, 170
  ողորմի ձեզ Տէրն յաւիտեան:

161 *վըկայեալք* A *հայրապետքն* BVT *մխիթարութեան* V: — 162 *Թէ լինի* V *աղաւթիւնն* A: — 163—164 T ունի հոս տող մը յաւելուած· իսկ Ti C օրինակը՝ տ· 164: — 164 *որդւոց* A *որ քննեն (քննէն* V) *զէակս ամենայն* BVC: — 165 *ազգի* V *մինչ* ի V: — 166 *եւ չիք* A *հազար եւ* BD, *ի ապրիլի Իե լման* V: — 167 *ով չիք* BV: — 169 *աղաչեմ* B *եղբայրք* A *դուք զայս* V: Հոս կ'ընդհատի A թուղթ ինկած ըլլալով: — 170 Այս տողով կ'աւարտի V:

B կը շարունակէ այսպէս, յայտնապէս փանոս եւ Յակոբ գրիչներու յաւելուած·

Գերի 'ւ անպիտան Փանոս
  դիպեցայ բանիս պատուական.
Գրեցի ի քարտի իմում,
  Թէ լինի ինձ աւուրն յիշման:

Եղանակեցէք զայս բան,
կարգաւ է եւ յոյժ պատուական.
Տունըս համարով ներսուն,
եւ է սա բան իմաստութեան:

2.

ՈՂԲ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՐՇԱԻԱՆԱՑ ՇԱՀ ԻՍՄԱՅԷԼԻ

Փառք անեղին աստուածութեան,
որ անակնկիզն եւ անվաղճան,
էր միշտ եւ է առանց թուական,
չունի սպառումըն կատարման:
Զգեաց զերկինս որպէս վըրան,
եւ հաստատեաց առանց հիման,
Եւ զերեսաւորսըն բազմապան,
առանց ուրուք միշտ ընթանան:
Հրեշտակս յերկինս եդ փառաբան,
զմարդիկ յերկիրըս պործական.
Պատճառ լինին աստ չինութեան,
մինչեւ մահուամբ ի հող դառնան:
Յորոց եւ մինն եւ անպիտան,
Բաղխեցին առեալ բնական,
Եւ կարապետ կոչն իմ անուան,
ի սուրբ պործոց զերկ եւ ունայն:

Եւ ես անարժան Յակոբս,
յանկացայ տապիս պովական.
Եւ կըծապրեցի ըզսայ,
թէ ասեն ինձ ըզհայր մեղան.
Կարդացողք լըսաւղք սորայ,
դուք աւրհնեալ աչխն հայրական.
Աստուած ողորմի հայցեմք,
մեզ համար ասէք միաբան:

ԽՈՐԱԳԻՐԸ ՄԵՂՄԷ Է:

Ֆանղի զործովս եմ անարժան,
  եւ զձեզն ունիմ աբեղութեան.
Դարձայ մեղաց ըշտեմարան,
  Աստուծոյ ի՞նչ տամ պատասխան:
Զերզըս Դաւթի յոյժ զովական,
  որ եւ կոչի Սաղմոսարան,
Զհանուրց մանկանց սա վարժարան,
  յաստուածային քաճա պխտութեան:
Այլ եւ զաղաւթըս խորհըրդեան,
  վրկչին մերոյ մարմնոյ ՚ւ արեան,
Պատարագին մեր վրկութեան,
  որ ի խաչին ըզմեզս եապան:
Եւ զաղաւթիցըն հանրական,
  եւ զքարոզից ժամատրական,
Զոր հայրապետք մեր սըրբազան
  վանս աղաւթից եդին սահման:
Եղեւ սա զիծ իմում մատան,
  եւ անարեւտ գոլ զըրչութեան.
Հրչակաւոր վանս զովական,
  որ Եղըրդուս կոչն իւր անուան:
Որ ի սահմանս է Տարաւնեան,
  զեփրատ ունի իւր յանդիման.
Դիմահայեաց արեւելեան,
  եւ յահեկէ ըզմուչն աւան:
Ի ժթ թիւն յորելեան,
  եւ աւետրդն երկոտասան.
Յունիս ամսոյն ի յաւարտման,
  եղեւ զըրաւըս զըրչական:
Ի ժամանակըս չարութեան,
  որպէս պատմէ Ալեւտարան,

Ֆանզի բազում անձըն մարդկան,
որ մեռելոցըն ցանկանան:
Ֆանզի բաժակըն բարկութեան,
Բաբելացոյ ժանդին նըման,
Նա մին ազգին Իսրայելեան,
սա ընդհանուր սեռից մարդկան:
Շահ Իամայել այժմոյս իշխան,
Ամրաւելու քաղքէն ելան.
Եւ տիրեցին երկրի լըման,
Միջագետաց եւ Ասորեստան:
Որ եւ յայտնի եղ իւր նըշան,
գիտըըն կարմիր, սուր եւ երկայն,
Եւ Թարկս ունի երկուսեան,
եւ Ղըզըլպաշ կոչի ազգն այն:
Որք ընդ յառնել ի մարտ մըտան,
գԱլանդն արին վախրատական.
Զօրքն ամենայն անդ ջընջեցան,
Ալանդն յԱմիթ ատ ըզմաղճան:
Երբ յաղթեցին եւ դաւրացան,
Եւ բռնութեամբ գԹագըթըն կալան,
Եւ արձակեալ յոյժ լայնացան,
Եւ բարձրացան լերանց նըման:
Եւ արեւելք Ասիաստան,
ազգըն Պարսից եւ Քրդաստան,
Սեռք եւ ծընունդքըն Թորգոմեան,
մխոհամուտ մաշմեռականն:
Որք որ կամայ եւ յակամայ,
զօրէնան իւրեանց գՀինն ուրացան.

28 ի խորտան:

Եւ նորագոյն աւրէնս ուսան,
Իսմայելին հնազանդեցան:
Եւ յամենայն կողմանան որ կան,
որք ի մաւտ՝ և ի հեռաստան,
Առին գնորայն եղեալ նըշան,
Եւ ի յանձինս իւրեանց զգեցան:
Եւ այս են ամք երկոտասան,
որ մինչդեռ այս տիրացան.
Եւ կարզ առեալ ըզհետ գընան,
Ջընջեն գներհակն եւ տիրանան:
Եւ որք ներհակ կացին եւ կան,
յիշխանական վտառացն անկան.
Բազումք ի սուրըս մաչեցան,
Եւ այլք անգիւտ վըտարեցան:
Ոչ խընայեն յաղգըս մարդկան,
Եւ ոչ ներեն եւ թուլանան.
Ոչ ողորմին տըղայ մանկան,
Եւ ոչ յալիս ծերոց գըթան:
Այլ են բնութեամբ որպէս գազան,
Եւ ծարաւիք գոյով արեան.
Զբոլոր աշխարհըս գամենայն,
առին յաւար եւ ի թալան:
Եւ այժմ լինին ի Ջրպատան,
պատեալ գիարզէչ բերին յաւման.
Եւ գայլ գըղեակն որ ի չուրջ կան,
յիսմայելի գաւրացն առան:
Նախ քան ըզգալ գաւրաց չահին՝
ազգըն Մարաց ամբարտաւան,

48 աշխարհըս:

Զերկիրս բոլոր հըրդեհեցին,
ոչ չէն թողին եւ ոչ աւան:
Եւ զկողոպուտ երկրիս առին,
զառ եւ զաւար եւ ըզթալան,
Զչորքոտանիս ժողովեցին,
զիւղ եւ ըզմեղր եւ ըզցորեան:
Լըցին զամրոցս իւրեանց ի լի,
ամբարեցին որպէս մաւան.
Ի լ պալ զաւրացըն Թըչնամեաց՝
ելեալ ի բերդքն եւ ամրացան:
Ոչ նայելով վկաման Աստուծոյ՝
զործոց իւրեանց եղեն հաւան.
Զբանըն Դաւթի մարգարէին
առ ի յոչինչ համարեցան.
Որ նախատէ միշտ զայնպիսին
եւ համարի որպէս զանբան.
Եթէ ոչ Տէր պահէ զքաղաք,
մաւնին պահողքն ի զաւտաւտան:
Եւ յորժամ եկ զօրքըն չահին,
եւ ժամանակն էր ձըմըռան,
Կրկին պատիժ էհաս Հայոց,
բազումք ի ձիւնըն մըսեցան:
Ես ոչ կարեմ զըրել ի գիրս,
ըզպատուհասս որ գիպեցան,
Զի ամենայն անձըն խընդրէր
մահու տապան եւ գերեզման:
Պիտէր այժմոյս Երեմիայ,
չատ ողբասացք եւ լալական.

54 ցորէան:

Զի ողբային զաղթըս Հայոց,
որ յայսպիսի ժըրուն հասան:
Զգեցին զերկիրս ի պահանջման,
եւ հարկս առնուն առանց սահման.
Երկիրս եղեւ որպէս խոպան,
եւ ամենայն անձն ի դողման:
Այսպէս եւ մեք եմք ի տանջման,
ընդ ազգիս Հայոց Թըչուառական.
Զի յամէն աւր որ լուսանան, 70
մինչ պահանջողքըն կան եւ գան:
Ոմանք առեալ յետս ընթանան,
ոմանք նըստեալ առնուն յաման.
Եւ ոմանք նոր բերեն նըշան,
խնդրեն գորեան եւ գահեկան:
Աչխարհս եղեւ յոյժ ցիր եւ ցան,
ի ստացուածոց աղքատացան.
Ինչըք բազմաց գընաց Թալան,
եւ են բազումք որ գերեցան:
Ի յայսմ ամի Թըչուառութեան 75
կամք որպէս նաւ ի յէրեման.
Բընաւ չունիմք հանգըստարան,
այլ հողմահար եմք ի դողման:
Կամք իբր աւի ծովու չարժման,
տարտաբերիմք անկայական.
Իբրեւ ըղձուր գետոց հոսման,
որ վըտարեալ յետս ոչ գառնան:
Համբաւ չահին տարածեցան,
ի հորս անկիւնս երկրի հասան,
Ի յարեւմուտս ի Ֆռանգըստան, 80
եւ յարեւելս ի Հընդուստան:

Եւ թագաւորք երկրի դողան,
կան ի յերկիւղ եւ ի սասան.
Ընծայարերք լինին եւ գան,
զի ազատման արժանանան:
Ոմանք պատիւ առեալ դառնան,
՝ւ օր ըստ օրէ յոյժ մեծանան.
Ոմանք յերկաթ ՝ւ ի բանտս եղան,
կան ի կապան եւ ի գընդան:
Բազմաց գլուխն յանճանց բարձան,
տունքն ի հիմանց տապալեցան.
Եւ ըստացուածքըն մարմնական,
ի թըշնամեաց զօրացն առան:
Աղէկանդրու եղեւ նըման,
բախտի ծընունդ յաջողաբան,
Զոր իմաստունն եգիպտացի
զիտեաց ըզժամըն ծընընդեան:
Եւ ես ըզսա նոյնպէս կարծեմ,
բարի ժամու զոլ ի ծնընդեան.
Որով յաղթէ միշտ թըշնամեացն,
եւ զհակառակն առնէ խափան:
Զոր անաւրինէչն ամենայնի,
ստեղծաւղ զոյից Աստուածըն բան,
Զինչ որ կամի այնպէս առնէ,
եւ մեք լինիմք ի հնազման:
կամ ըստ մեղաց մերոց յարոյց,
որով զատէ զամենեսեան,
Սերմանողին պարտ է հընձել,
զոր սերմանեացն առնուլ զվոխան:
Որպէս ի հնումն Իսրայէլի
զատէր զաշխարհըն Հրէաստան,

Երբ յաւրինաց ելանէին,
մատնէր ի սուր ՚ւ ի գերութեան:
Նոյնպէս եւ այս մեզ հանդիպեցաւ,
վասըն գործոց մեր չարութեան,
Որով ունիմք եւ ոչ պահեմք,
վասն այն եւ մեզ պատահեցան:
Զի քրիստոնեայ եմք անուանեալ,
՚ւ յայլ վեհապոյն գերաստիճան,
Ի աշխարհական գործով չըրջիմք,
որպէս պկայէն եղբայրապետան:
Այս յիրաւի մեզ պատահի.
արդար է Տէր ի դատաստան,
Որ մերձակայն է ըմանայ,
մըտօքն իւրով լինի հաւան:
Զի որ ի մէնջ է ի ծածուկ,
նըմա յայտնի է եւ այեան.
Տայ ըզպատիժ պատուհասին,
առ հասարակ որդւոց մարդկան:
Ոչ որոշէ զչարան ի բարեաց,
՚ւ յանցաւորացըն տայ մխայն.
Ամենեցուն արբուցանէ
մեզ ըզբաժակըն բարկութեան:
Որպէս դանձրեւ եւ ըզպարեւ,
առ հասարակ ծագէ մարդկան,
Եւ պիտանի բոյսք եւ անպէտք,
արբցեն ըզջուրըն յառատման:
Կամ որպէս խանձ դիցեն մայրեաց,
հըրդեհ ի չամբըս եղեգան.

108 անպետք:

Զորք եւ պալարք ի մխասին
վառին ի հուր մինչ ի վաղճան:
Այժմիկ աւարտ առնեմ բանիս,
զի ընթերցողքն ոչ նեղանան,
կամ անպատեհ բանըս խօսին
խոժոռ սըրտիւ եւ ձանձրանան:
Յինըն հարիւր Հայոց թվական,
վաթսուն երկու թիւն յաւելեան,
Աստ զըրեցի սակաւ զայս բան,
ապագայիցըդ ծանուցմանն:
Ես կարապետ աճն անարժան,
ոտից ձեր հող եմ եւ կոխան.
Որք ընթեռնուք եւ որք լսէք,
ըզմեզ յիշման առնէք արժան.
Եւ դուք զըրուիք ի գիրն անջինջ,
Ե արժան լինիք արքայութեան.
Եւ մեք ընդ ձեզ մասն ընկալցուք,
յորժամ գայ Տէրն ի դատաստան:

110 հաւր:

ԻԲ.

ԳԱԻԹ ԵՐԷՑ ՍԱԼՄԱՂՈՐԵՑԻ

ԻԲ.

ԴԱՒԻԹ ԵՐԷՑ ՍԱԼԱԶՈՐԵՑԻ

ՏԱՂԱՍՏԱՑ

Դաւիթ Սալաձորեցի ժէ. դարու հայ հնարհալի տաղասացներէն է: Անկից Հայաստանի ծաղիկներու երգիչն է:

1. Կեանքը: *Իւր ծագկանց գովասանքի մէջ կը գրէ Դաւիթ*[1]*.*

Երկիրըս Արզրում կ'սանեն,
Սալաձոր գեղս իմ օթեւան:

Ծնած է ուրեմն Կարնոյ չրջակայքի Սալաձոր գիւղին մէջ, ուսկից առեալ կ'անուանէ ինք զինքը Սալաձորեցի:

Սալաձոր կ'ըլլայ Նորչէնի արեւմտակողմը. «այն գիւղ սանեն լինել ի նախնումն բազմամարդ, զորմէ վկայեն գերբուկք աւերակաց», կը գրէ Յովհաննէս Վաղարշակերտցի[2]*: Իր օրով կային այս գիւղը 8 հայ եւ 30 տաճիկ տուն. իսկ 1883ին, ըստ Մխիթարեանի*[3]*, 8 հայ եւ 28 տաճիկ տուն:*

---

[1] *Բանաստէր*, 1901, *էջ* 97:

[2] *Ճանապարհ.*, 17:

[3] *Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի: Մաս Գ. Կ. Պոլիս* 1885, *էջ* 169:

ժամանակը, երբ ծաղկած է Դաւիթ, Հ. Ղ. Ալիշան կը համարի «հաւանօրէն ԺԷ. դար»[4]. իսկ Նորայր Բիւզանդացի[5] կը դրէ, «Թուի թէ ապրած է ՅԺԷ. կամ ՅԺԸ. դարու»:

Դաւթի ծնողաց անուննեերը ծանօթ չեն մեզի: Կ'ենթադրեն թէ մանուկ հասակին կորսընցուց զանոնք. անիկա իր տաղերու մէջ կը նկարագրէ «որբիկ»: Իր խնամակալները կը յանձնեն զինքը տեղւոյն քահանայի խնամքին, որպէս զի ծանօթանայ դպրապետութեան եւ պատրաստուի քահանայութեան: Իր «Հայր արարիչ» տաղին վերջը կը դրէ Դաւիթ.

Սալաճորի որբիկ Դաւիթ...
դու կարդացող քահանացու:

Իսկ «Քեզ համարով օր էր տրված» տաղին մէջ կը կարդանք.

Ես Դաւիթն եմ իրիցացու
ըստեղծող Տէր, զիս կարդացու:

Դարձեալ «Պարծանք դասուց» տաղին մէջ խօսքը Աստուածածնի ուղղելով կը դրէ.

Որբիկ Դաւիթ Սալաճորցի,
տըւիր ուրար, զիրս կարդցի:

Ստանալով ուրար նա եղած էր սարկաւագ. այսպէս Ծաղկանց գովասանքի մէջ (տող 127) կը դրէ.

---

[4] Յուշիկք հայրենեաց, Բ., 126:
[5] Բանասէր, 1901, էջ 87:

Ծօ՛, Սալաճորցի սարկաւագ,
դաստան արիր ծաղկըններուն:

Թէ հասա՞ւ երիցութեան, չունինք իր երգերու մէջ որ եւ է ակնարկութիւն: Բայց գիտենք որ անիկա ամուսնացած էր եւ ունէր դստրիկ մը, որ տարաժամ մահուամբ վախճանած է, թողլով իւր հայրը սուգի մէջ: Կ'երեւայ թէ կինն ալ վախճանած էր վաղամեռիկ: Իր կսկիծը դառեր մահուան պատճառաւ արտայայտած է Դաւիթ «Փառք քեզ Թագաւոր փառաց» տաղին մէջ, որ նուիրուած է դառիր յիշատակին. կը գրէ.

Ես խիստ բարձրամիտ էի,
նա ումեկ գըրի Նռանայն.
Այնոր բարկացաւ Տէր ինձ
ու ձեռացս առաւ իմ տղան.
Ա՛յ իմ Նռանայ դստրիկ
Նռանայ սուրաթիդ աննըման.
Աւախ քո կանանչ արեւդ,
որ մըտաւ ի հողն ի գնաման...
Քեզ անճարն ճար անի,
մէկ ու ճար դուստր իմ Նռանայ,
Դու գիս բընաւերք արիր,
գինչ պայղուչքն աւերքըն կենան:...

Կ'երեւայ թէ Դաւիթ իւր ամուսնոյն եւ դառեր մահէն ետքը վարդապետ եղած է: «Փառք քեզ Թագաւոր փառաց» տաղին խորագրին մէջ կ'ըսուի. «Տաղս այս... Դաւիթ վարդապետի է, գեղջու Սալաճորեցի»:

Անշուշտ մինչ Սալաճոր գիւղին մէջ չմնաց Դաւիթ: Թերեւս ինքն է այն Դաւիթ երէցն, որ կարնոյ մէջ կատարած է օրինակութիւնները 1681 թուին: Իմէ ծանօթ են ինձ հետեւեալ յիշատակարանները.

Երեւանի Պետ. Թանգարանի Յայսմաւուրքը (Թ. 29 բ) կ'ըսուի թէ «գրեցաւ... յաստուածապահ եւ ի գեղեցկաչէն մայրաքաղաքս Արզրում, ի դուռն Մխարան սուրբ Աստուածածնի, ի թուին ՌՃԼ. եւ ի յամսեանն յունիսի ԻԹ. ի խնդրոյ... Շխնոցի Ալեքսանոսին... յիշեալիք... նաեւ զանարժան Դաւիթ գրիչս եւ գծնողան իմ՝ գհայրն իմ գԵրզրխանոսն եւ զմայրն իմ գԱննայն»:

Դարձեալ վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 587 Պատարագամատոյցն «գրեցաւ.... ձեռամբ Դաւիթ երէցի ի մայրաքաղաքս Արզրում ի թուին ՌՃԼ, յունիսի ԻԲ»:

Եթէ հաստատուի Դաւիթ երէցի նոյնութիւնը Դաւիթ Սալաճորեցւոյ հետ, ոչ միայն կտուան մը կ'ունենանք ժամանակի մասին, այլ եւ ծանօթացած կ'ըլլան Դաւթի ծնողաց անուններուն:

Դաւիթ Սալաճորիցի երգած է տաղեր: Անոնց մեծագոյն մասը ստեղծագործութիւնն է իր պատանեկութեան տարիներու, երբ տակաւին գոլիր կամ սարկաւագ էր: Ունինք Սալաճորեցւոյ քնարէն հետեւեալ տաղերը.

1. Անխորագիր. տող մը հայերէն եւ տող մը տաճկերէն.

Հայր արարիչ, Տէր կենդանի.
Հալաւէ մէմուռ սին վարդարա...
Վերջ՝ Սալաձորցի որբիկ Դաւիթ
յուղի զարայ սէն կունահքար,
Դու կարդացող քահանացու,
տայիմ չաղր, զանի սաթար...:

Ձեռագիր՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատեն., թ. 369, թղ. 1ա—7ա:

2. Երգ Աստուածածնայ:

Պարծանք զասուցըն վերնական
Կոյս Մարիամ Աստուածածին.
Դու յԱննայէ ընծայեցար,
արժանացար Հոգւոյն Տնորհաց...
Վերջ՝ Որբիկ Դաւիթ Սալաձորցի,
տըւիր ուրար՝ գիրս կարդացի,
Փոքր ի չատէ զքեզ գովեցի,
Կոյս Մարիամ Աստուածածին...:

Ձեռագիր՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատեն., թ. 369, թղ. 9ա—11բ:

3. Տաղս այս համեղագոյն է ի երերումն Դաւիթ վարդապետի է, գեղջիւ Սալաձորցի (ի մահն զատեր իւրոյ):

Փառք քեզ Թագաւոր փառաց,
քեզ փառք տան աչխարհս ամենայն.

Ձեռագիր՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատեն., թ. 156, թղ. 54բ—56բ: Պարիս, Ազգային Մատ., թ. 290, թղ. 202բ—203բ (ա՞յս):
Հրատարակուած վարը՝ էջ 359—362:

4. Անխորատիր (տաղ ի վերայ մահուան):

Քեզի համրով օր էր տըված,
Կարմիր ու սեւ գիր էր գըրած.
Աչխարհս քեզի մուլք չէր տըւած,
Փուճ աստնվորիս ի՛նչ կու դառիս...
Վերջ՝ ես Դաւիթն եմ իրիցացու,
Ըստեղծող Տէր, գիս կարդացու...:

Ձեռագիր՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատեն., թ. 369, թղ. 22ա—23բ:

5. Գովաստանք ծաղկանց:

Օրհնեալ ես դու, Հայր երկնաւոր,
անքննելի առատաձեռնութիւն.
Կամիմ գովել սակաւ մի բան,
մխաքըս տըկար, խելքս է ի քուն...
Վերջ՝ Ես Դաւիթն եմ, չատ դառեցայ,
գըլուխն առնում ծաղկըններուն.
Սակաւ ծաղկունքն ես եմ գովել,
բազում մընաց վարպետներուն.
Երկիրըս Արզրում կ՝ասեն,
Սալաճոր գեղս իմ օթեւան...:

Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Մխիթ. Մատեն.[6]: Սակէ օրինակութիւն մը առ Նորայր Բիւզանդացւոյ:

Հրատարակուած՝ 1. Մեղու Հայաստանի, 1858, էջ 21—23: — 2. Սրուանձտեանց՝ Արեւելեան Մամուլ, 1884, էջ 137—139,

---

[6] Կը սկսի 17րորդ տողէն՝ «Անքակտելի սիրելիք են...»:

177—179[7]: — 3. *Սրուանձտեանց՝ Համով հատոյ*, էջ 278—285[7]: — 4. *Կոստանեանց՝ Նոր ժողովածու*, Բ., էջ 66—75: — 5. *Նոյր Բիւզանդացի*, *Բանասէր*, 1901, էջ 87—129 (էջ 89—97 *բնագիրը*, էջ 97—129 *մեկնութիւն ծաղիկներու անուններու*): 6. *Համամ. Զիթունի, Ծաղիկներու չարական. Պայքար հանդէս*, 1930, էջ 73—80:

ԴԱԻԻԹ ՍԱԼԱԶՈՐԵՑԻՈՑ ՈՂԲ Ի ՄԱՀԱՆ ԴՍՏԵՐ ԻՒՐՈՑ

Տաղս այս համեղագոյն է ի յերերումն Դաւիթ վարդապետի է, գեղչի Սալածորցի:

Փառք քեզ Քրիստոս վհատաց,
քեզ փառք տան յաշխարհս ամենայն.
Ես եմ մեղաւոր անդարձ,
փառք չասի ես օր մ'ի մեղաց:
Ես խիստ չար հպարտ էի, 5
որ չասի չըկար իմ հպարտութեանս,
Ոչ հացըմ աղքատի տվի,
ոչ պնացի ի ժամատեղի:
Ես խիստ բարձրամիտ էի,
նայ ումեկ ղըրի Նռանայն, 10
Այնոր բարկացաւ Տէր ինձ,
ու ձեռացս առաւ իմ տըղան:

ԽՈՐԱԳԻՐ՝ համեղայդոյն է ի երերումն:

6 *ո չասի չըքար*: — 7 *ախքատի*: — 8 *ժամայտեղի*:

---

[7] Կը սկսի 18րորդ տողէն՝ «Հուր որոտաց, քամին հնչեաց...»:

Գոչեմ հառաչեմ լալով,
պաղատիմ վառք քեզ տիրական.
Սիրով քաղցրացիր նորա,
մի ձըգեր զիս ոտից կախան:
Ա՛յ իմ Նռանայ դատիկ,
Նռանայ աւրաթդ աննման.
Աւա՛ղ քո կանանչ արեւդ,
որ մըտաւ ի հողն ի զընատան:
Վախեմ, իմ մեղաց մեռար, Նռանայ,
կամ սըրբուհնաքն ինձ բարկացան:
Ուր էր, Աստուծով լինէր,
քեզ դասէր ի յաջակողման:
Քեզ անճառն ճար արի
մէկ ու ճար դուստր իմ Նռանայ.
Դու զիս բընաւերք արիր,
զինչ պայդուչքն աւերքըն կենան:
Թէ ի տանէն դուրս յէլնեմ, Նռանայ,
դուսըն լոյս, աչերս է մըթան.
Սեւ լաթ զօլպանտով սըրբեմ,
արտասուն քս աւեր, լոյս չըկայ:
Դառնամ դուռն ի ներս մտնում, Նռանայ,
տունըն սուզ աւեր կու տըքայ.
Մարդըկին չիվան աւեր,
զերըննին ամէն վոչիման:
Գնացեր տանըս չնորհքն, Նռանայ,
Թունտ աւեր, տունն է աւեր խան.
Աւելդ ալ աւաղ կ'ասէ,
Թէ բերէք իմ նոր բուրաստան:

15 նորայ: — 16 մի մի ձըքեր: — 19 աւախ քոյ: — 25 անճարն: — 32 չըքայ: — 37 չնորքն: — 38 տունէ: — 39 աւախ: — 40 բէրէք:

Թէ յէլնեմ ի քունճպ էրդամ, Նռանայ,
քունճըդ խոր պէրդ մուքն ու պընտան.
Դառնամ եւ սընաուկդ հայիմ,
դուն վակ կոպպանքն ի վրայ:
Թէ յէլնեմ թախտդ պնամ, Նռանայ,
վոչոտել սարքն վար կու պայ.
Դառնամ ի ծալքն հայիմ,
ծալքն ծալ, պավատն ի վրան:
Թէ յէլնեմ մատանդ պնամ, Նռանայ,
կարատանիդ ամէն ի չուրջ կան,
Աւազ եւ բոլբոք կ'աաեն,
քունճ պուճախն լինձի կու տան:
Թէ յէլնեմ ի գոմն պընամ, Նռանայ,
անասունքն ամէն ի սուդ կան.
Կովերն ալ կըթող կ'ուզեն,
Թէ բերէք մեր նոր թուրվանդան:
Թէ յէլնեմ ի դուրս էրդամ, Նռանայ,
նայ քարերն լինձի վայ կու տան.
Կ'աաեն. Ծօ անգութ ծընող,
դու կարօտ թողիր քո տըղան:
Թէ յէլնեմ յաղբիւրն պնամ, Նռանայ,
ջուրն պնացքն առնէ մանէման.
Կանգնի ու վըտակ ըլնէ,
Թէ ե՞րբ պայ իմ խաախտրան:
Թէ յէլնեմ հանդաստան պնամ, Նռանայ,
բոյս առեր պեանէն վեր կու գան.

41 էդամ: — 44 կոպպաքն: — 46 դու պայ: — 51 աւախ: — 54 ի սուք: 55 կօվերն ալ կըթօղ գուզեն: — 56 բէրէք: — 57 էրդամ: — 59 անգոյթ ծնօղ: — 60 քոյ: — 61 յախբիւրն: — 63 կանքնի: — 66 բուս... գու գան:

Բոյսեր սեւ հողին մէջին,
  զոյնըզգոյն ծաղկունքն կու ցընծան:
Ա.րտասունքս ծով էր, Նռանայ,
  տատանիմ զինչ նաւն ի ծովայն.
Ես եմ զարդ էղեր ի մէջ,
  որպէս նաւ յալեաց երեման:
Քակվել ճրուվընոյս ոլորն, Նռանայ,
  չարժ ընկել զօդվածս Թնդընդման.
Հառաչանք ի սըրտիս մէջին,
  զինչ ծովու ալիք կու հեծան:
Բաղկունքըս անզօր զարձեր, Նռանայ,
  եւ մատունքս ամէն կու. զողան:
Քաղուել է զոյն երեսիս,
  սիրտս ճմլեալ, աչերըս կու լան:
Թէ յէլնեմ ձորեըն էրգամ, Նռանայ,
  յորդահոս ջըրեր կու բըխան,
Վայրիքնին երամ կապեր,
  արեքնուն տակն կու կենան:
Ամէն կենդանիքս որ կան,
  տեսանեմ ձագով չուրջ կու գան,
Իմ ձագն արծըվին տըվի,
  ես աւեր բունըն կու կենամ:
Ես եմ քո տեսուտ կարօտ,
  մէկ ու ճար զուստր իմ սիրական:

Վիեննա, Մխիթ. Մատ., Թ. 156, Թղ. 54բ—56բ:

67 բուսեր: — 68 գու նըզգուն: — 71 ի մէնջ: — 75 հառաչան: — 76 յալիք: — 80 ճմեալ... գու լան: — 81 երգամ:

ՅԱԽԵԼԻՔ ԵՒ ՈՒՂՂԵԼԻՔ

Էջ 27, *տ.* 10· *Յ. Ոսկեբերանի Եսայեայ Մեկնութեան Ը.—ԿԴ. դլուխներու հարազատութեան հարցին նուիրուած է* L. Dieu, Le commentaire arménien de S. Jean Chrysostome sur Isaïe (ch. VIII—LXIV) est-il authentique? *ի թերթին* Revue d'Histoire ecclesiastique, 17 (1921), 7—30· *Հեղինակը կ'ապացուցանէ, թէ այս դլուխները Յովհաննէս Ոսկեբերանի հարազատ գրչէն են։ — Յառաջաբանութիւնը ամբողջութեամբ տուաւ Յ ո ւ ս ի կ ա ր ք. Ա ե տ ի ս ե ա ն, Յովհաննու Ոսկեբերանի Եսայեայ Մեկնութեան հայ թարգմանութեան նորագիւտ մասը (Յառաջաբանութիւնն եւ գլ. Ա.—Բ. 2) եւ բաղդատութիւնը ընդ յոյն բնագրի։ Սիոն* 9 (1935) 21—24: *Շարունակութիւնը լոյս չտեսաւ ցայսօր։*

Էջ 111, *տ.* 9· *Այս հատուածը Պիտոյից Գրքի մէջ* (*Էջ* 341) *այսպէս ներկայացուած է· «Պիթագորաս որչափ իցէ կենցաղոյս չափ՝ հարցեալ յումեմնէ, սուղ ինչ երեւեալ ծածկեցաւ»։*

Էջ 116, *տ.* 6· *Երեւանէն կը հաղորդեն ինձ, թէ Ուսուցչապետ Յակոբ Մանանդեան ձեռնարկած է Թէոնէի Նախակրթութեանց հայերէն թարգմանութեան քննական հրատարակութիւն մը պատրաստել։*

Էջ 126, *տ.* 1—2· «*Ներսէս հայրապետ*» *պէտք է իմանալ* Ներսէս կաթողիկոս Էջմիածնի, *մին* Սարգիս Երգնկացւոյ՝ *Էջմիածնի կաթողիկոսի աթոռակիցներէն, որ կը յիշուի ինձ ծանօթ* 1501—1504 *տարինե-*

բուն դրուած յիշատակարաններու մէջ. Առաքել Դաւրիժեցի կը գտեղէ զներսէս 1506—1507 տարիներու մէջ: Այս մասին ընդարձակ պիտի խօսիմ Էջմիածնի կաթողիկոսներու Գաւազանագրքին մէջ, զոր կը պատրաստեմ:

Էջ 144, ծ. 2. Տե՛ս նաեւ Արտաւազդ արքեպ. Մխիթարեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի, հատոր Բ., էջ 87, ուր կը յիշուի, թէ Թ. 28, թղ. 399 կը պարունակէ «Պատմութիւն Նուչրաւան Թագաւորին»:

Նուչիրվան Թագաւորի այս խրատները լոյս տեսած են քանիցս «Գիրք պատմութեան որ կոչի Պղնձէ քաղաք եւ այլ բանք. խրատականք եւ օգտակարք Թիկարայ իմաստնոյ եւ այլ բանք պիտանիք» հատւածքան մէջ, տպուած Կ. Պոլիս 1708, 1731, 1749 եւն տարիներուն: Աչքի առաջ ունիմ 1731 (էջ 107—116) եւ 1749 (էջ 77—89) տարիներու հրատարակութիւնները. ուր խորագիր կը կրեն «Խրատք եւ Նահիհէթք օգտակարք. արարեալ զարմանագան Թագաւորին որ Նուչրաւան անէն»:

Բովանդակութիւնը նոյն է յիշեալնս մեր հրատարակած բնագրին հետ: Հրատարակիչները խրատները ժողովրդեան դիւրընկալ ընծայելու համար տեղ տեղ պարզած են լեզուն, նաեւ դուրս ձգած խրատներ եւ փոխարէն ուրիշներ մուծած: Մուտքն ունին այսպէս.

«Սա ասէն Թագ մի ունէր, ոսկի եւ պատուական ակներով. եւ չինած էր իւր անկիւնով. եւ ամէն անկիւն՝ այս նահիհէթներս գրած էր: Եւ յորժամ ելնէր ի դուրս՝ կարդայր առաջի զօրացն եւ ասէր թէ՝ ի միտ առէ՛ք. եւ ապա դնէր ի գլուխն: Եւ Թագն էր եախութ եւ զմրուխտ ակամբ եւ ալմաստով եւ լաճվարդ քարով յօրինեալ»:

Մուծուած բնագրական փոփոխութիւններու եւ յաւելուածներու մասին փոքրիկ դաղափար մը տալու համար յառաջ կը բերեմ հատուածներս.

Դ. 8. Զոտնեցս քան զձեր չափն մի մեկնէք:	Զձեր ոտն քան զձեր անկողինն աւելի մի մեկնէք:
Ե. 1. Զկռիւն միջակ արարէք:	Կռիւ թէ հանդիպի ի ձեր մէջն, միջակ արարէք. բայց չուտ հաչեցարուք:
Կը պակսի:	Ի սրտնեղդ նախանձ մի պահէք:
Ե. 2. Զբաներն համբերութեամբ արարէք:	Զամէն բան համբերելով արարէք:
Ե. 3. Զծախն...:	Կը պակսի:
Ը. 2. Աբլահ մարդուն եւ խումարին ու հարբածին խրատ մի տաք:	Անչահ մարդոյն եւ խելառին հարբածին խրատ մի տայք:
Ը. 7. Զեր հնազանդելոցն ուժ մի առնէք:	Զեր հնազանդելոցն՝ կիւճ մի անէք:
Զուճի:	Զձեզ սիրօղն՝ մի առէք:
	Ով որ ի ձեր հետ սէր ունի՝ գնա անոնց մի առնէք:
Թ. 3. Ի տղայոց թըղբիր մի առնուք:	Տղայոց եւ ճահիլից հետ՝ թէպաիր եւ մուչավերէ մի անէք:

Իբ. Թարկէն ունի միայն 1, 4, 6, 7, 11:

Աննպատակ է յառաջ տանիլ համեմատութիւնները:

Էջ 279. Սիմէոն դպրի Յիշատակարանը ամբողջութեամբ հրատարակած եմ անոր Ուղեգրութեան կից, տե՛ս Սիմէոն դպրի Լեհացւոց Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն եւ յիշատակարան, Վիեննա 1936, էջ 387—391:

Էջ 299, տ. 320 կարդա՛ Շարաֆ:

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Աբաս Ա. շահ Պարսից 301, 304:
Աբեթ (Հաբեթ) 334:
Աբրահամ նահապետ 335, 336:
Ադամ նախահայր 325, 326:
Ադարխա Զուղայեցի 263:
— *Վ. Սաաննեցի* 241—320:
Ադու ք. 302:
Աթենացւոց աչխարհ 332:
Աթոս 53, 54, 59, 63—66, 69, 75, 76:
Աժդահակ 211. *տե՛ս Բիւրաասպի —*:
Ալաման ժողովուրդ 330:
Ալամշայ մայր կարապետ Բագինչեցւոց 311, 313:
Ալեքսի պաչա 83:
Ալեքսիանոս Շինողցի 356:
Ալի փաչա, որդի ձան Փօլատի 307:
Ալիճ դուսար Խուրչնի 87—88:
Ալպաստանու պաչա 293:
Ալտանդ Թագաւոր Թաւրիզի 126, 344:
Ակրականդիա ք. 332:
Ահարոն վոյվոս 8, 10, 17:
Ահմետ Ա. սուլտան 256, 288, 308:
Ապրակ պատառ 305:
Ապեքսանդր Մակեդոնացի 109, 113, 304, 329, 339, 348:
Ապթամար կղզի 275:
Ապուն դուսար Ղազարի 125:
Ապուսանք 126:
Ապբրիման ք. 333:
Արապոհան (Արապանք) 329:
Արասխ ք. 296:

Ամիթ ք. 291—293, 297, 300, 303, 316:
Ամիրան դիւցազն 205:
Ամուկ բերդ 84:
Այնթապ ք. 300—301:
Այրարատեան դաշտ 339:
Անապօլիս ք. 332:
Անդրէաս կաֆացի, հայր Յասպէկի 174, 177, 178:
Անի ք. 65:
Անկիւրիա ք. 297:
Աննա մայր Դաւիթ երէցի 356:
Անուշըրուան (Նուշիրվան) թագաւոր 143 չ.:
Անտիոք ք. 249:
Անտիթենէս Աստիկեցի 114:
Անտոն քհ. 245, 258:
Անքունիա ք. 330:
Աչոա որպի Գրիգորիկի, տէր Տարօնոյ 77—79, 82:
Աչունից վանք (Օչք) 56:
Աչուչայ տե՛ս Արչուչայ:
Ապազա (Արխազք) 333:
Ապուլհերթ Յովհաննէս 61:
Ապուհարթ Ա. եղբ. Զորտուանէլի Ա. 60:
— Բ. որդի Զորտուանէլի Ա. 60:
Ապուղամր եղբ. Գրիգորիկի 77—80:
Ապուսէֆ ճէլալի 298:
Առաքել Անեցի 149:
— Վ. ի Մուշ 316:
Առօն Կաստապան 73:
Ասիա 334:
Ասլան գրիչ 286
Աստղիկ Ստեփ. 63, 65, 67, 71, 78:
Ասպահան ք. 338:
Աստ գիւղ 128:
Աստրեատան 336:
Աստրիք 303, 335:
Աստուածատուր Արծկեցի 122:
— Բաղիշեցի 311, 313:

Աստուածածուր գրիչ 316:
— քհ. Ասոյ գեղջ 128:
Աստանա ք. 307:
Աստպատական 127. տե՛ս Հատրակեցյան:
Աբարիա 335:
Աղանուշ ք. 52:
Աղբուժ ք. 298, 301, 305, 356:
Ախտամակեա ֆ. կաթ. 123:
— կաֆայի 184:
Ախտամոտել Մոտպերցի 258:
Ածկե ք. 120—124, 127—128, 131—132:
Ածեղջ ք. 127:
Ամեն (Հայք) 339:
Անշահ Թոպատար արշակունի 339:
Արշակունիք 338:
Արծուշոյ Ա. եպր. Զարեհաւանեցի Ա. 60:
— ֆ. որդի Զարեհաւանեցի Ա. 60, 71:
Արուճ բերդ 81:
Արտաւազդ Մամիկոնեան, ո. Հմայեկի 51—52:
Արտաւազդ թգ. 205, 210:
Արտաւել ք. 344:
Արքայիկ 77, 79:
Աւեհու վանք 312:
Աւետիք Տայք Խաչատուրի 179:
Ափթոնիոս Հարտաբատեսս 101, 106, 110:

Բարեկայիք 336, 344:
Բարեկան ք. 336:
Բարեկր ք. 308:
Բագատիճ ք. 67:
Բագարատ Բագրատունի տէր Տարօնի 50, 80:
— ո. Աշոտի 78:
— ո. Գրիգորիկի 77, 78:
— Ա. ո. Զարեհաւանեցի Ա. 60:
— ֆ. ո. Թոռնիկայ ֆ. 65:
— Գ. Թոռնիկեան, պատրիկ 71:

Բագրատեան ք. 327:
Բալխ ք. 327:
Բալու ք. Բալուայ երկիր 242:
Բագէշ ք. 311, 314, 345:
Բերդաձոր գ. 312:
Բերիա ք. 335:
Բէկզամուր իշխան 86:
Բէրիաջուկ ք. 312:
Բիւն իմաստասէր 112:
Բիւրասպի 211—213. — Ամդահակ 201—238:
Բոզդան իշխան 10:
Բիւթանեցւոց աշխարհ 333:
Բուլղարք 333:
Բուխարա ք. 327:
Բուսնիա (Բօսնիա) ազգ 333:
Բրուէթ գետ 8:

Գալուստ սրկ. 174, 176:
Գաղատիա ք. 308, 335:
Գայիբացիք (Գահիբեցիք) 335:
Գայլ Վահան 340:
Գաբաբդ գ. 62:
Գէորգ գօրավար վկայ 133:
— Կլխկեցի (Սկեւռացի) 38, 286, 287:
— երէց 174:
— որ եւ Վարազվաչէ 69:
Գիլան աշխարհ 337:
Գորգ որ եւ Զորտուանէլ 67:
Գուլչաս Խաթուն 122:
Գուբէլ ազգ 333:
Գրագով ք. 333:
Գրիգոր Աստուածաբան 320:
— արքեպ. Կաֆացի 177:
— ո. Աբասու 35:
— Տաթեւացի 275:
— Կեսարացի պատրիարք 244—248, 252—253, 266—268, 282, 286, 287:

Գրիգոր Դարանաղցի 241, 244—247, 254, 267:
— աբեղայ գրիչ 126:
— երէց ի Տրապիզոն 277:
— քհ. 177:
— Մագիստրոս 49, 53, 83, 102:
— Ապուհամզա 73, 80:
— ո. Աչոաի, Մագիստրոս 78:
— ո. Վիզենի 85:
— հայր Շահնշահի 86:
— մահտեսի 175:
Գրիգորիկ տէր Տարօնի 76, 77, 80:
Գրիգորիս կաթ. Վկայասէր 82:
— Ա. կաթ. Ակթամարցի 135:

Դադիա ազգ 333:
Դալասանոս մագիստրոս 71:
Դահակ (Զօհակ) 207:
Դամասկոս ք. 335:
Դամուքի մանկավարժ 113:
Դարման Նեստաբեննց 124:
Դաւրէժ ք. 304, 305:
Դաւիթ մարզպան 343, 346:
— Վ. Քոբայրեցի 34:
— Ալաւկայ որդի 276:
— երէց, գրիչ 356:
— — Սալամօրեցի 353—362:
— Կիւրապաղատ 61, 63—65:
— Թոռնիկեան 71:
Դեղաց գաւառ 86:
Դեմաւենդ, Դըմբաւընդ լ. 205—214:
Դեւդաս 298:
Դիոպեննէս իմաստասէր 106, 109, 110, 12, 14:
Դովլաթ Նեստաբեննց 121, 124:

Եպըճի հազարապետ 290, 292:
Եպուքքայ կին Յակոբ Թոխաթեցւոյ 6:
Եաչ ք. 3, 8, 9, 14—17:

Երբիանոս Հայր Դաւիթ եպէցի 356:
Երբայեցիք 335:
Եգեբք (Ալջարա) 51—52:
Եգիպտոս 335:
Եղնիկ Կողբացի 41:
Եթովպիա 328:
Եկեղեաց գաւառ 307:
Եղիա արքեպ. Առաքելոց վանքի 311:
Եղբղուա գիւղ 314, 343:
Եսայի Նչեցի 277:
Երեմիա մարգարէ 346:
— վոյվոա 11—12, 19—20:
Երեւան ք. 299, 304:
Երզնկա ք. 126, 7, 308:
Երուսաղէմ ք. 6—7:
Եւդովկիա ք. 6:
Եւթիմիոս, սուրբ 61:
Եփեսոս ք. 308:
Եփրատ գետ 343:
Եօլա-Կիրմազ ճէլալի 298:
Եօլա-Սըղմազ ճէլալի 298:

Զաքեո սրկ. գրիչ 4—5:
Զամոսցա ք. 3—5:
Զարզմա գ. 63:
Զաքարիա Նեստարեննց 121, 123—125:
— գրիչ յԱւետիսու վանս 312:
— արեղայ ի Վան 267, 313:
Զիլիֆզար ճէլալի 297:
Զիկմունդ թգ. Լեհաց 6, 11:
Զոհակ 205:
Զրադաշտ 226:

Էգտ ք. 338:
Էսան-պէյ դաստաւոր 4—5:
Էջմիածին 254:

Ընկլեթեռ, Ընկլուզ (Անգղիա) 332:
Ըռուզ (Ռուս) 333:
Ըռսոում բէկ 312:
Ըրբվան վոյվոտ 10—12, 17—20:

Թադէոս եպ. Տարօնոյ 315—316:
— երէց 249:
Թաթար ազգ 333—334:
Թայուխ արքայ 336:
Թառձեան բերդ 86:
Թարա 336:
Թարսխա ք. 307:
Թաւրիզ ք. 126, 7, 340. տ. Դաւրէժ:
Թաւուլ ճէլալի 297, 307—308:
Թեսաղոնիկէ ք. 332:
Թէանով պէնթապօրեան 107:
Թէհմուրաղ Թգ. ի զրոյցս 206:
Թէոն Աղեքսանդրացի 91 չ., 363:
Թէոփանէ կայսրուհի 64:
Թէոփիլոս 83:
Թիլան ք. 338:
Թիֆլիս ք. 304:
Թոխաթ ք. 6, 21, 292—296:
Թոնոզ (Թունուզ) ք. 328:
Թոմմաս Արծրունի 50, 80:
Թոռնիկ Ա. 59:
— Բ. Յովհաննէս ո. Զորտուանէլի Ա. 60, 62:
— Գ. Լեւոն 70:
— Դ. 73:
—այ որդի 50:
— ո. Ապուզամրի 77—81:
— Անդրոնիկոս 75:
— Անդրոնիկոս Կոմնենոս 74:
— Աննա 75:
— Գորգ 74:
— Դեմետրիոս 74:
— Դեմետրիոս Կոմնենոս 74:

Թոռնիկ Դեմեարխոս Պինկերնէս 75:
— Եւթիմիոս 74:
— Իրենէ 75:
— Կոստանդին 74:
— Մարիամ 75:
— Միքայէլ պունդաստաբլ 75:
— Յովհաննէս Կանտակուզենոս 75:
— Ա. ի Սասուն 49, 82:
— Բ. Թոռնիկեան 53, 67, 68:
— Գ. ո. Զօրաուանէլի Բ. 85—87:
Թոռնիկեանք 49 չ.:
Թորգոմ 338, 344:
Թորթում 62:
Թորոս եպ. յԱռաքելոց վանս 315:
Թուրքք 13—18:
Թըրկալ ք. 302:
Թօլոմէ (Պտղոմէոս) աշխարհապիր 266:
Ժան Պօուիկ պատրիկ 67:
Իլխա դեւ 207, 220:
Իրն ալ-Ֆաքիհ աշխարհապիր 209:
Իզմիւռ ք. 308:
Իլախ ազգ 333:
Իլով ք. 4:
Իմպացան ազգ 331:
Իշխանիկ Բագրատունի 50:
Իպրահիմ սուլտան 177:
Իպրիմ պէկ ճէլալի 299—300:
Իսմայիլ շահ 344—345:
Իսահակ 335:
Իսկրատէս իմաստասիկ 106, 112:
Իսրաէլ 335, 348:
Լակզըստեան ազգ 327:
Լարըստան 338:
Լեւոն Ա. Թգ. 87—88:

Լեւոն Թոռնիկ 70:
Լիհք 305, 333:
Լիրանոս ճարտասան 114:
Լիսաբիա 73:
Լոպոտա հեթման 8, 13:

Խաթա ք. 327:
Խաթուն-Մելիք Նեարաբենց 120, 122:
Խանում մայր Խասպէկի 174, 178:
Խաչատուր Խասպէկ երէց կաֆացի 173—189:
Խաչատուր ո. Աւետիքի 179:
Խաչատուր քհ. 4—5:
Խառան ք. 302—303:
Խառան նահապետ 336:
Խասպէկ տե՛ս Խաչատուր:
Խարախաչ գօրավար 297:
Խարբերդ ք. 83, 297:
Խեղճիկ տէր Ամիկոյ 84:
Խլաթ ք. 65:
Խնուս ք. 298:
Խոսրով Ա. Անուշրուանի 143 չ., 231 չ.:
Խոսրով եպ. Անձեւացի 277:
Խորանաշատ վանք 39:
Խորասան 338, 344:
Խութա ք. 327:
Խուժաստան 329, 344:
Խտուսմոան կղզի 337:
Խրուաթ ազգ 333:

Կապրխական ծով 333:
Կալալիա ժողովուրդ 331:
Կալլխթեննէս (Սուա —) 110:
Կամեն Կաստապան 73, 86:
Կամենից ք. 20:
Կայէն 349:
Կապուտուս բերդ 73:
Կաստամոնի ք. 308:

Կատա դուստր Ջորտուանէլի 86:
Կատակալոս ո. Կամենի 86:
Կարապետ Բաղիշեցի 311—350:
— *Նեորաբենց* 124:
— *Ջամալ* 314:
— *Ջուղայեցի* 254:
— *Սասնեցի* 242, 285:
— *Վարագեցի* 313—314:
— *Փարխնդեցի* 318:
Կարին ք. 58, 62, 63· *տե՛ս Արզրում:*
Կաւատ թգ. 228:
Կաւէ Սպահանցի 208:
Կաֆա ք. 175, 178, 193, 255, 333:
Կեղի ք. 298:
Կենտաւրոս Պիւրեաոս 218—220:
Կեսարիա ք. 245—247:
Կէնճէ ք. 304:
Կէչառի ք. 304:
Կիլիկիա 307, 335:
Կիպրոս կղզի 332:
Կիրակոս կաթ. 275:
Կոնիոն (Իկոնիոն) ք. 308:
Կոսբար վաճառական 129:
Կոստանդին թգ. 332, 334:
— *Թ. Մոնոմախ* 70:
— *Ծիրանածին* 76—79:
— *Դիոգենէս* 68:
— *Բ. Կաթողիկոս* 277:
— *Երզնկացի* 135, 137, 139:
Կոստանդնուպոլիս 175, 179, 243—244:
Կումայրի ք. 51:
Կուռլայու լ. 248:
Կուրտլա ք. 302:
Կրանատա (Granada) *ք.* 329:
Կրենիտէս Մամիկոնեան 79—80:
Կրիտէս կղզի 332:

Հազարան ազգ (Խազիրք՞) 327:
Հալէպ ք. 246, 307:
Համշէն ք. 254:
Հայաստան 304:
Հայրապետ Վ. յԱռաքելոց վանս 315—316:
Հայք 346, 7:
Հապաշտան 329:
Հասան պէկ 293—296:
Հասան-Ալի Միրզա 123:
Հասանքէֆ ք. 301:
Հատրբէջան 337:
Հեթում որդի Զորտուանելի 87:
Հեղինէ դշխոյ 336:
Համայեակ իշխ. Մոկաց 84:
Հնդուստան 329, 346. Խորու — 328:
—, Զորով — 327:
Հոռոմք 337:
Հոխիսիմէ քոյր Ազարիայի 242, 285:
Հոռոմ 331:
Հրէաստան 348:
Հրմուզ կղզի 329:
Հրուդէն 205, 208, 9, 213:

Ղազախք 13—15:
Ղազար Վ. ի Մուշ 311:
— եպ. Թոխաթեցի 5:
— քհ. Նեարսեննց 120—124, 135:
— Թոռն Խասպէկի 174 ծ.:
—ու վանք ի Տարօն 83 (տե՛ս Մուշ):
Ղալանտար օղլի ճէլալի 297:
Ղահեղեմոնացիք 111:
Ղահեղեմոնիա 114:
Ղահոնացի 111:
Ղայսար ք. 297:
Ղանդահար ք. 327:
Ղարաման 335:
Ղարասու ք. 175, 176:

Ղարս ք. 305, 307:
Ղեւոնդ պատմագիր 51:
Ղզլպաշ 308, 344:
Ղուլճի դիւղ 62:
Ղումխ ք. 299:
Ղուկաս Վ. յէջմիածին 314:
— արեղայ գրիչ 324:
— կաֆայի 184:
Ղում ք. 338:

Ճան-Փօլատ ճէլալի 307—308:
Ճանիկ 293:
Ճենուա ք. 330:
Ճղգիրու երկիր 301:
Ճէլալիք 289 չ.:
Ճպալ օղլի վէղիր 301, 4:

Մադրիտ ք. 321:
Մադթակ համայնավար 201—238:
Մակլէր Ֆ. 321:
Մահմէտ Բարա, Թաթարխան 176:
Մահսում դուսար Ղազարի 125:
Մաճարք 17, 333:
Մամիկոնեանք 49: — ի Տայս 52:
Մաչրիպք 329:
Մասուդի 218—219:
Մասան ք. 302:
Մատթէոս Ուրհայեցի 67:
Մարաչ ք. 307:
Մարաց ազգ 345:
Մարզպան քահանայ 312:
Մարիամ դուսար Խասպէկի 174:
— կին Զորտուաննէլի 60:
Մարտիրոս եպ. Ղրիմեցի 179:
— արեղայ 315:
Մարխաս վաճառականն 129—130:
Մաքա ք. 334:

Մելտինէ ք. 297:
Մելքիսէթ կաթ. 6:
— Սաանեցի 285:
Մեհրուբան կին Յակոբ Նեստաբենցի 121:
Մեսրոպ կաֆացի 246:
Մերպաս թպ. 207:
Մերտին ք. 300:
Մէլէքսէթ թագուհի 84:
Մէկրէլ (Մինգրէլ) ազգ 333:
Մելան ք. 330:
Մինա խաթուն 316:
Մինաս եպ. Արծկէի 122:
— բաբունաապետ 307:
Միր-Ապդին ճէլալի 301—302:
Միր-Մահմատ ճէլալի 300:
Միր-Շարաֆ ճէլալի 301—302:
Միքայէլ Ասորի 85:
— պրիչ 59, 69:
— խոճա 314:
— Մոդրիկելի 57:
— վոյվոտա 10—11:
Մծբին ք. 300, 301, 336:
Մկրտիչ Վ. Խարբերդցի 244—245, 254:
— վանից հայր. 125:
— քհ. կաֆացի 174:
Մհերի պրոյց 205:
Մպրխպհսոան 328:
Մոլտուխա 7—12:
Մոսկով (Մոսկուա) ք. 333:
Մովսէս Արծկեցի, պրիչ 124, 133:
— Երզնկացի 277:
— Խորենացի 112, 201—238:
— կաղանկատուացի 202:
— Տաթեւացի, կաթողիկոս 246, 254:
Մուղալ բոյր Ազարիայի 242, 285:
Մուշ ք. 299, 311, 313, 343:

Մուշեղ հայր Թոռնիկի 68, 81:
— *Մամիկոնեան ո. Հրահատոյ* 51:
Մուսուլ ք. 303:
Մուստաֆա փաշա 18:
Մուրատ փաշա 308:
Մսխա ք. 87:

Յակոբ եպ. Բաղիշեցի 312:
— *եպ. Կուտինացի* 286:
— *եպ. Նեսրաբենց* 119—139:
— *Թոխաթեցի* 3—21:
— *Վ. Ղրիմեցի* 279:
— *քհ. Արծկեցի գրիչ* 124:
— *քհ.* 179:
— *գրիչ* 342:
— *Զահրնկալ* 193, 196:
Յամեան ք. (?) 301:
Յարութիւն վաճառականն 193:
Յասուէ Սիւնակեաց 229:
Յովհաննէս Խուլ պատրիարք 267:
— *Ոսկեբերան, Մեկն. Եսայեայ* 25—46:
— *եպ. Կաֆացի* 3, 8—9, 15, 21:
— *Վ. Սարկաւագ* 39:
— *Վ. Որոտնեցի* 254:
— *Թլկուրանցի* 138:
— *քհ. Կաֆացի* 174—177, 187—189:
— *Նեսրաբենց* 124:
— *Զուղայեցի* 263—264:
— *Ամուլհերիթ* 61, 64:
— *Թոռնիկ Բ. ո. Զորտուանելի* 62:
— *Վարագվաչէ Ա. ո. Զորտուանելի* 65—66:
— *Հաղբորիտ* 63:
— *Զամոսկի* 4, 6, 11:
Յովնան ո. Թոռնկան 50—51:
Յովսէփ Վ. Կեսարացի 179:
Յունաց աշխարհ 337:

Նախչուան ք. 305:
Նապիք 329:
Նասր փաչա 297:
Նատաթ Սահնեցի 242, 285:
Նեբրովթ 217—218:
Նեթսէս կաթ. Էջմիածնի 126—128, 363:
— ք՛հ. Նեոբաբենց 120, 2, 4:
— ք՛հ. Սահնեցի 242, 285:
Նիզամ-էլ-մուլք 235:
Նիկիա ք. 247:
Նիկողայոս Միւռացի 96, 106, 107, 111:
Նիկոմաթքոս իմաստասէր 258:
Նիկոմեդիա ք. 247:
Նորչէն պ. Կարնոյ 353:
Նուչրիվան թպ. 143 չ., 364:
Նուրպիթէ թոռն Խասպէկի 174:
Նոահնա դուստր Դաւիթ Սալահորեցւոյ 355, 359—362:
Նէֆ մայր Ազարիայի 242, 285:
Նիրկեբա ք. 63:

Շահի-Արմէն ամիրայ Խլաթայ 84:
Շահինչահ ո. Գրիգորի 86:
— ո. Զորտուանելի 85—88:
Շահկուլ քոյր Ազարիայի 242, 285:
Շահղուրաթ Բաղիչեցի 311, 313:
Շահմելիք ո. Գրիգորի 86:
Շահրաղուչ ք. 303:
Շամախի 126, 304:
Շապան ճէլալի 297:
Շարաֆ ճէլալի 299:
— հայր Թադէոս եպ-ի 316:
Շէյխան-չաքուչ ճէլալի 298:
Շիպար 205:
Շիրազ ք. 337:
Շիրան աչխարհ 126, 302, 337:
Շխնոց գիւղ 356:

Ողնուտ գ. 78, 80:
Ոսկան Ջուղայեցի Պուռնաուզ 254:
Ուզուն Հասան 123:
Ուռումչէ կին 312:
Ուրֆա ք. 291—292, 303:

Զանգալատան 337:
Զին ու Մաչին աչխարհ 327:
Զիչաք կին 312:
Զորաուանել Ա. 60:
— Բ. Թոռն Ապուհարպի 60—61:
— Գ. ս. Վարագվաչէի, մաժխաբոս 66, 82:
— Գ. պատրիկ 71:
— Ե. 73:
— Ա. ս. Թոռնիկի ի Սասուն 83:
— Բ. ս. Վիգենի 85:

Պահլաւ Հընդիկք 338:
Պաղտատ ք. 127, 303:
Պանատաբ բերդ 17:
Պանփիւլիա ք. 331:
Պաչաչուխ ազգ 333:
Պարսիկք 337, 344:
Պեճանեակալ ք. 328:
Պետրոս Ք. ս. Աստուածատուրի 128:
Պիթագորաս իմաստասէր 111, 363:
Պիտակոս իմաստակ 115:
Պոլոնիա (Bologna) ք. 331:
Պատուբեան Հ. Մ. 321—322:
Պուռսա ք. 247, 296, 336:
Պրոկոպիոս պատմիչ 229:
Պրոմեթէոս 205:
Պօհտան 301:
Պօղոս Տարօնեցի 83, 278:
— գրիչ 247:

Ջամասպ թգ. 230:
Ջեմչուդ ո. թէհմուրազի 206, 208:
Ջիտա (Ջիտատա) ք. յԱբաբիա 335:
Ջհանչահ թգ. 123:
Ջոլիկ իշխանաց իշխան 63:
Ջուղա ք. 305:

Ռիթիա մայր Լեւոնի 87:
Ռոպոս կղզի 332:

Սաբրա արբայ 56:
Սալաձոր 353, 8:
Սալմասա 305:
Սահակ Մռուտ Տայեցի 202:
— Սասնեցի 242, 285:
Սաղուկ ամբոց 86:
Սամաբղին ք. 331:
Սամուէլ յաբ Բուլղաբաց 79:
Սասուն 49, 68, 80—88, 241, 284:
Սարդիս կաթ. 314, 363:
— Վ. Կունդ 39:
— նահատակ 184:
Սեբաստիա ք. 245, 258, 292, 307, 337:
Սերիոս պատմիչ 107:
Սելեւկիա ք. 87:
Սեմ նահապետ 330, 4:
Սեչով ք. 11, 19, 20:
Սերոչ հրեշտակ 209:
Սեւասա (Սեբաստիա) ք. 292:
Սեւեբակ ք. 290:
Սէրփ (Սերբիա) 333:
Սիահք (Սեւամորթ Հնդիկք) 329:
Սիմէոն դպիր Լեհացի 245, 6, 256, 9, 279, 285, 365:
— Երզմպէյի որդի 175, 185—186, 193—198:
Սիոն տանուտէր 314:
Սիս ք. 307:
Սղերթ ք. 302:

Սմբղանդ ք. 338:
Սոզոմոն արքայ 330:
— որդի Բագարատ Բագրատունւոց 80:
Սպանիա 330:
Սպարտա 112:
Ստամպօլ ք. 305:
Ստեփանոս կաթ. Աղթամարայ 123:
— քհ. Ցուսկան որդի 128:
— հայր Կարապետ Բաղիշեցւոյ 313:
— որդի Մովսէսի 123:
— երէց գրիչ 56, 59:
Սրապիոն սրկ. Բաբերթացի 307:
— ումն 193, 197:
Սքանդարիա (Աղեքսանդրիա) 335:
Սօֆիք 126:

Վաղարշակ Թգ. Հայոց 339:
Վաղարշապատ ք. 304:
Վան ք. 305:
Վանդիր վանք 85—86:
Վանինէ կին Զորտուանելի 85:
Վասակ Բագրատունի 52:
— Պահլաւունի 67:
— Թոռնիկեան 83:
Վասիլ Բ. կայսր 61:
— եղբ. Գրիգորիս կաթ.ի 85:
— ո. Զորտուանելի Բ. 85—87:
Վարագ վանք 313:
Վարագվաչէ Ա. ո. Զորտուանելի Ա. 60, 65:
— Բ. 68:
Վարդ Սկելեռոս 62—63, 67, 78:
Վարդան Արեւելցի 278:
— Մամիկոնեան 84:
— վեսայ Սասունի 174:
Վելիցխութա գ. 75:
Վնէժ ք. 330:

Վիպէն ո. Զօրաուանելի 84, 86:
Վրաց տուն 333:
Վրտկան ք. 302:

Տայք 52:
Տարօն 51—52, 76—77, 242, 308, 315, 343:
Տէմիր-Ղափի (Դերբենդ) 304:
Տէրգին ք. 302:
Տիբերիա (Բերիա) 307, 8:
Տիմիաթ ք. 249:
Տմշկ (Դամասկոս) 296:
Տուման ք. 304:
Տրապիզոն ք. 307—308:
Տրապօլիս ք. 249:
Տրպատ թգ. 340:
Տօպրանիքա 332:
Տօրա եկեղեր 301:

Ցիլիկիա կղզի 331:
Ցսյոսա գետ 8, 13—14, 19:

Փանոս գրիչ 341:
Փարէզ ք. (Paris) 331:
Փերիզուն (Հրուդէն) 208:
Փէքրավ ք. 329:
Փիլատոս զօրավար 68, 82:
Փիլի ճէլալի 297:
Փիլիպպինէ նշանած Շահնշահի 87—88:
Փիլիպպոս առաքեալ 328:
Փիլոն Եբրայեցի 115:
Փիւնիկեցիք 335:
Փուլիացիք (Apulia°) 331:
Փուռթուկալ (Պորտուկալ) 329:

Քարտուլ ք. 327:
Քալբալան 336:
Քամ նահապետ 326:

Բաչան ք. 338:
Բաւթաքոյք աչխարհ 329:
Բափանաք օղւի ճէլաւի 298:
Բեռուբացի 339:
Բլֆր ք. 302:
Բուբտ-Ալի ճէլաւի 302:
Բուրդիկ ո. Թոռնկան 51:
Բուրդխատան 336, 344—345:
Բման ք. 337:
Բօսա Սաֆար ճէլաւի 300:

Օպսէնտ խօճայ 180:
Օպոստինոս Հիպպոնի եպ. 276:
Օլախաց երկիր (Վալախիա) 13:
Օճախ պ. Շիրակայ 123:
Օչք պ. 54, 62, 65:
Օսման ազգ 334:
— փաչա 293:

Ֆիրդուսի 205, 226 չ.:
Ֆլախ (Վալախ) ազգ 333:
Ֆլանտրա ք. 331:
Ֆլարենցա (Florenz) ք. 332:
Ֆռանգստան 330, 347:
Ֆրանցա (Franz) թգ. Գաղղիոյ (1515—1547) 332:

Anhang:

UNTERSUCHUNGEN ZUR GESCHICHTE DER ARMENISCHEN LITERATUR

VON

P. NERSES AKINIAN.

BAND IV.

ZUSAMMENFASSUNG DES ARMENISCHEN TEXTES.

11. Des Jakob von Tokat Klagelied über das Moldauer Land.

(S. 3—21.)

Der Verfasser hatte in Handes Amsorya 1921, S. 273—285, 374—385, 472—485, Jakobs Biographie und Schriften ausführlich behandelt. Anläßlich des von ihm in der Lemberger Universitäts-Bibliothek, Cod. arm. 63, neu entdeckten Klageliedes gibt er zunächst neue Materialien zu des Dichters Biographie und Schriften als Zusatz zu seiner oben erwähnten Abhandlung.

Im hohen Alter von ungefähr 107 Jahren (1573 bis 1680) starb Jakob als Priester der armenischen Gemeinde in Zamość (Polen), wo er sich um 1602 angesiedelt hatte. Geboren zu Tokat, mußte er schon in zartem Alter die Heimat verlassen. Im Jahre

1593 (bis 1595) befand er sich in Jassy, wo ihm der dortige Bischof Johann aus Kaffa die niederen Weihen verlieh. Wahrscheinlich kurz darauf bekam er von demselben Bischof auch die Priesterweihe. Um 1635 machte er eine Wallfahrt nach Jerusalem.

Das Klagelied dichtete er auf Geheiß des Bischofs Johann in Jassy um 1595. Der historische Inhalt des Klageliedes ist folgender:

Der Woiwod von Moldau, namens Aharon, vereinbart mit dem Kosakenführer Lopota, gemeinsam gegen die Türken zu ziehen (1593 = Arm. Ära 1043, lese 1042!). Die Kosaken geben ihre Zustimmung, und zeigen sich unter Führung ihres Hetmans im Dorfe Coçora (am Pruth). Der Woiwod aber verzichtet auf seinen Plan, zieht gegen die Kosaken vor, um ihren Übergang zu verhindern. Nach einer langen Auseinandersetzung gehen die beiden Parteien zu Feindseligkeiten über. Die Moldauer, ohnmächtig, die Kosaken zurückzudrängen, laufen in wilder Flucht davon, in Mooren und Wäldern Zuflucht suchend (24. Okt. 1593, Mittwoch). Die Kosaken rücken ungehindert gegen Jassy vor. Die Stadt war entvölkert. Die (armenischen) Kaufleute hatten ihre Waren in der armenischen Kirche angehäuft, „bis zum Dach war die Kirche überfüllt“, die eiserne Tür in- und auswendig fest ge-

schlossen, und flüchteten dann. Die Kosaken drangen plündernd und mordend in die Stadt ein, zerschlugen die Tür der armenischen Kirche, raubten und zogen fort. Nach dem Rückzug der Kosaken kam der Bischof der Armenier in die Kirche. Die heiligen Öle und Kirchenbücher, die unter den Altarstufen verborgen und unentdeckt blieben, nahm er heraus und legte sie auf den Altar. Da erschien eine neue Kolonne der Kosaken in der Stadt; plündernd erreichte sie die Kirche. Sie beraubte den Bischof sowie die Priester ihrer Kleider, nahm die heiligen Öle und die Bücher mit, steckte dann die Stadt in Brand und entfernte sich.

Nach einer Woche kam der Woiwod Aharon nach Jassy zurück. Er erinnerte sich seines früheren Planes, rief wiederum die Kosaken herbei, er wolle die Türken angreifen. Sie rückten gegen die Festung Bandar vor; zwei Monate lang kämpften sie vor der Festung, aber unverrichteter Sache kamen sie nach Jassy zurück.

Hier wurde auf Rzwans Anregung Aharon von den Soldaten in Eisen gefesselt und nach Ungarn verbannt. Darauf ließ Rzwan sich zum Woiwod ausrufen (am 24. April 1595). „Von Ostern bis zur Mariae Himmelfahrt wurde er der Herr des Olachenvolkes; im ganzen Lande hat er viel Übles getan, Greuel, die vor ihm nie geschehen

waren und auch nach ihm nicht geschehen werden; das ganze Land bebte vor Furcht vor dem ungläubigen Tartar, gleich einem Schiffe auf dem Meere, das von den Wogen geschaukelt wird."

Als dies alles Polens König vernahm, befahl er seinem Kanzler, sich sogleich ins Unglücksland zu begeben, um dort Ordnung zu schaffen. An der Spitze von 10.000 Reitern überschritt der Kanzler die Grenze. Vergebens bat Rzwan um seine Gunst. In seiner Verlegenheit verließ er das Land und ergriff die Flucht nach Ungarn. Der Kanzler rückte darauf bis zu Çoçora vor und ernannte den Eremias zum Woiwod des Landes zu Suczava.

Nach einem Monat erschien an der Grenze der Tartarenchan und schlug sein Lager dem Kanzler gegenüber auf. Da schrieb ihm der Kanzler von seinen friedlichen Absichten und beruhigte ihn.

Es waren kaum zwei Monate vergangen, als sich Rzwan, der Usurpator, an der Spitze vieler Reiter auf der Ebene von Suczava zeigte, um Eremias die Herrschaft streitig zu machen. Dieser von Kamenec aus unterstützt, liefert ihm an der Stelle eine Schlacht. Am Dienstag, den 2. Dezember, wurde von frühmorgens bis um 3 Uhr heiß gekämpft. Um 4 Uhr war die Schlacht zugunsten Eremias' entschieden. Der Usurpator wurde bei der

Flucht gefangen genommen, dem Sieger überliefert und sofort gepfählt.

Eremias' Wahl zum Woiwod wurde darauf von Polen, Tartaren und Türken anerkannt.

---

12. Des hl. Johannes Chrysostomus Kommentar zu Isaias in der armenischen Literatur.

(S. 25—46.)

Im Jahre 1880, als die Mechitharisten die armenische Übersetzung des Kommentars herausgaben, diente zur Vorlage eine einzige Handschrift vom 12./13. Jahrhundert; sie war am Anfang, in der Mitte und am Ende verstümmelt. Das Vorhandensein einer zweiten Handschrift in Kalkutta hatte zwar Aršaloys Araratian im Jahre 1868 verkündigt, sie blieb jedoch den Herausgebern unzugänglich.

Wie uns jetzt Sion, 1933, S. 330—337 [und 1935, S. 21—24], berichtet, befindet sich die erwähnte Handschrift im Jakobus-Kloster zu Jerusalem, und zwar als Bruchstücke der Mechitharisten-Handschrift. Es sind darin erhalten: Der Eingang, Kap. I—II, 1 und XXI, 2—XXVI, 20. Somit wird der Kommentar in armenischer Übersetzung folgendermaßen ergänzt: Eingang, Kap. I—XXVI, 20 und XXX, 6—LXIV, 7. Es fehlen: 26, 20—30, 5 und 64, 8—66, 24.

Im folgenden zählt der Verf. die Fragmente auf, die in diversen Sammelhandschriften erhalten sind. Anschließend werden jene Exegeten erwähnt, die den Kommentar in ihren Schriften über Isaias reichlich benützt haben.

Die armenische Übersetzung des Kommentars fällt in die erste Hälfte des 5. Jahrhunderts, ausgeführt durch jene Hand, die den Matthäuskommentar und die Homilie Severians ins Armenische übertragen hat, in der Eleganz der klassischen Sprache.

---

13. Die Genealogie der Thornikier.

(S. 49–88.)

In der byzantinischen, armenischen und georgischen Geschichte des 9. bis 11. Jahrhunderts ist öfters von den Thornikiern die Rede. Der Verf. versucht die bekannten Mitglieder dieser Familie nach ihrer Genealogie zusammenzustellen. Dies ist jetzt um so leichter, als P. P e e t e r s und R. B l a k e zwei georgische Kolophone bekannt machten, welche direkt von den Thornikiern selbst verfaßt worden sind und einem Zeitalter angehören, das in bezug auf die Thornikier ganz besonders wichtig ist. Das zweite Kolophon ist eine Abschrift des im Jahre 981 geschriebenen Originals, gefertigt im Jahre 991.

Der Verf. unterscheidet zwei Hauptlinien: die der Thornikier von Taik', d. h. welche im Gebiete des Kuropalaten David saßen, und die der Tarauniden, welche im Gebirgslande von Sassun zu Hause waren. Beide Linien haben ihren Ursprung im Stammhause der Mamikonier; das steht wenigstens betreffs der zweiten Linie fest, dafür haben wir in Gregor Magistros, der mit den Thornikiern von Sassun verwandt war, einen glaubwürdigen Zeugen. Sassun sowie Taik' waren um diese Zeit unter der byzantinischen Herrschaft. Die Thornikier bekannten sich zu der orthodoxen Kirche, dort in Sassun der byzantinischen, hier in Taik' der georgischen Einflußsphäre ausgesetzt. Die letzteren eigneten sich sogar die georgische Sprache an, obwohl sie sich zugleich der armenischen Sprache bedienten.

Die älteste Spur dieser Familienmitglieder findet der Verf. bei Thomas Arcruni, wonach „der Sohn des Thorniks" mit seinen Streitkräften dem Bagarat, Fürsten der Fürsten, um 850 gegen Muse zu Hilfe eilt. Die Stelle ist leider verstümmelt. Anfangs des 10. Jahrhunderts nennt Konst. Porphyr. zwei Thornikier, Nikolaus und Leo. Wahrscheinlich war einer von diesen der Vater des Ζουρβανέλης, der ebenfalls vom kaiserlichen Schriftsteller genannt wird. Mit ihm scheint Čortwanel I. identisch zu sein.

Čortwanel I. hatte zwei Brüder:

Apuharp I. und A(r)šusa I. Asołik erwähnt Apuharps Enkel, Čortwanel II., der um 1000 im Kriege fiel.

Čortwanel I. und seiner Gemahlin Maria entsprossen fünf Kinder: Thornik II., Varazwače I., Bagarat I., Ašuša II. und Apuharp II.

Johannes Thornik II. zog schon um 976 im Kloster Uški das Mönchskleid an. Im folgenden Jahre zog er als Feldherr gegen den Empörer Vard Skleros. Nach dem Siege trat er in Iviron auf Athos ein, wo er um 984 starb. In der Nähe von Erzerum entdeckte N. Sargissian einen von Joh. Thornik errichteten Kreuzstein mit armenischer Inschrift. Er hinterließ einen Sohn, den Bagarat II., der die Magistroswürde innehatte; er fiel um 998 bei Khlat.

Von Johannes Varazwače I. ist in Ani ein mit armenischer Schrift versehener Kreuzstein erhalten. Es wurden ihm drei Söhne geboren: Čortwanel III., Michael und Thornik III. der Kleine. Čortwanel III., Magistros, war an dem von Vard Skleros geschürten Aufstand beteiligt; er fiel um 990. Wahrscheinlich waren seine Söhne: *Γεώργιος καὶ ὁ Βαρασβατζέ II.* und Leo Tornikes, der Gegenkaiser.

Es werden weiter zwei Neffen von Johannes Thornik II. erwähnt: Čortwa-

nel IV. und Bagarat III., ohne Patronymika. Wahrscheinlich sind sie die Söhne des Ašuša II. und Apuharp II. Nach der Vermutung des Verf. ist Čortwanel mit dem gleichnamigen Feldherrn identisch, der um 988 bei Antiocheia fiel.

Čortwanel V., der nach Mattheos Edessaçi um 1049 bei der Festung Kaputru fiel, ist leider nicht nach dem Patronymikon genannt.

Die byzantinische Literatur führt noch mehrere Namen von Thornikiern an, die im 12. bis 14. Jahrhundert höhere Würden bekleideten. Es ist jedoch unmöglich, ihnen den richtigen Platz an dem Stammbaum anzuweisen, der ihnen zukommt.

Die Thornikier in Sassun kommen erst im 10. Jahrhundert auf. Sie stehen aller Wahrscheinlichkeit nach mit den Mamikoniern Grigorik und Apoganem in Blutsverwandtschaft, zumal der Sohn von Apoganem Thornik hieß. Der Stammvater der bekannten Linie ist Mušeł, dessen Patronymikon nicht genannt wird. Seine Sprößlinge sind: 1. Thornik I. († um 1072), 2. Čortwanel I. und Wasak, 3. Wigen, 4. Čortwanel II., 5. Wasil, Šahnšah und Thornik II. Diese letzten suchten ihre Zuflucht in Kilikien.

14. Die Progymnasmen des Theon von Alexandrien in armenischer Übersetzung.

(S. 91—116.)

Als im Jahre 1925 der Verf. die armenischen Hss. des Staatsmuseums zu Erivan studierte, ist ihm in der Nummer 870 ein Handbuch der Rhetorik untergekommen, das in der Überschrift einem gewissen Tonakan zugeschrieben war. Es war im vorhinein nicht schwer festzustellen, daß die Schrift ein Fremdgut war, es fehlten dem Verf. nur die Zeit und die nötigen Quellen, die Identität der erwähnten Schrift mit irgendeiner griechischen zu konstatieren. Auf Grund der Auszüge, die er damals gemacht hatte, gelang es ihm unlängst festzustellen, daß hier eine bis jetzt unbekannte Übersetzung der Theonischen Progymnasmen vorliegt.

Da nach G. Reichels Studien bewiesen ist, daß Theons Progymnasmen im erhaltenen griechischen Texte stark umgestaltet, verstümmelt und interpoliert sind, so gewinnt die armenische Übersetzung an Wichtigkeit.

Der Verf. stellt zunächst den Lesern seine Auszüge aus Nummer 870 vor, worin die ursprüngliche Gestalt der Progymnasmen in glänzender Weise zutage tritt. Dem armenischen Texte sind die gleichlautenden griechischen nach Walz's Ausgabe beigegeben.

Die Zergliederung und Folge der Theonischen Progymnasmen gibt die armenische Übersetzung folgendermaßen wieder: Einleitung (I) 1. *περὶ τῆς τῶν νέων ἀγωγῆς* (II), 2. *περὶ χρείας* (V), 3. *περὶ μύθου* (III), 4. *περὶ διηγήματος* (IV), 5. *περὶ τόπου* (VII), 6. *περὶ ἐκφράσεως* (XI), 7. *περὶ προσωποποιΐας* (X), 8. *περὶ ἐγκωμίου καὶ ψόγου* (VIII), 9. *περὶ συγκρίσεως* (IX), 10. *περὶ θέσεως*, 11. *περὶ νόμου*, 12. *περὶ ἀναγνώσεως καὶ ἀναγνώσματος*, 13. *περὶ ἀκροάσεως*, 14. *περὶ παραφράσεως*, 15. *περὶ ἐξεργασίας*.

Diese Einteilung des Archetypus, die die armenische Übersetzung darstellt, hatte schon Reichel vorausgesetzt. Wie ersichtlich, fehlen die *ἀνάσκευη* und *κατάσκευη* dem armenischen Theon und somit dem Archetypus, was auch Reichel als unecht gebrandmarkt hatte. Die Voraussetzung Reichels, daß Theo auch *ἀντίρρησις* behandelt hatte, ist als hinfällig zu betrachten.

Dem armenischen Texte wird noch ein Aufsatz als 16. Kapitel *περὶ χρείας* angehängt. Dieser ist entweder den Aphthonischen Progymnasmen oder dem armenischen „Buch der Chrie“ entlehnt.

Die Übersetzung stammt aus der um 572 von den armenischen Flüchtlingen in Konstantinopel gegründeten Schule und gehört zu der Übersetzungsgruppe: Dionysii ars gra-

matica, Philos und Irenäus' Werke. Die nach dem griechischen Muster zusammengebildeten technischen Worte werden hier im Übermaß gebraucht.

Das Werk, das wahrscheinlich als Handbuch der Rhetorik unter den Armeniern einen Leserkreis gehabt hatte, ist später, als Moses' „Buch der Chrie" herauskam, in Vergessenheit geraten. Dasselbe Schicksal war ja auch dem griechischen Texte beschieden. In der armenischen Literatur wird es zum erstenmal bei Gregor Magistros als „Theons τέχνη ῥητορική" erwähnt. A. Baumgartners Behauptung, daß Moses in seinem „Buch der Chrie" die Theonischen Progymnasmen benützt habe, wird nicht bestätigt. Der Verf. gibt im folgenden 19 Sentenzen, die aus Theons Progymnasmen entlehnt und einer Sentenzensammlung (in Cod. arm. 29 der Wiener Mechitharisten-Bibliothek) beigefügt sind.

Die Wichtigkeit der armenischen Übersetzung zur Rekonstruktion des Theonischen Archetypus wird hiermit klargelegt. Dem Verf. liegt es am Herzen, die Ausgabe des Textes der Gelehrtenwelt selbst vorzulegen, im Falle, daß er eine Abschrift der einzigen Handschrift erreichen könnte.

15. Jakob Netrarenç, Bischof von *Arckē*, ein armenischer Dichter († 1501).

(S. 119—139.)

Eine öfters erwähnte, aber wenig bekannte Persönlichkeit, unter deren Namen uns verschiedene Gedichte erhalten geblieben sind

Jakob, aus der Familie Netrarenç, war als Sohn des Weltpriesters Nerses und Khat'un Melik in *Arckē* (bei Wansee) geboren. In jugendlichem Alter heiratete er die Mehruban und nachher empfing er die Priesterweihe. Nach dem Tode seiner Frau zog er sich ins Kloster Sk'ančelagorc Sourb Nšan zurück, wo er zum Bischof der Diözese gewählt wurde. Er starb im Jahre 1501.

Jakob entwickelte eine schriftstellerische Tätigkeit. Er schrieb in Versen: 1. Das Leben des Priesters Step'anos, des Hussig-Sohnes. 2. Die Geschichte der Kaufmänner Markhas und Kosbar. 3. Drei Gedichte zum wunderbaren Kreuze von *Arckē*. 4. Zum hl. Georg. 5. Zur Auferstehung. 6. Drei Gedichte zum Frühling. 7. Zum Tode seines Bruders Lazar.

Die erwähnten Gedichte liegen meistenteils noch handschriftlich vor.

16. Die Sentenzen des Königs Nuširwan in armenischer Übersetzung.

(S. 143–169.)

Im Préface des VI. Bandes der französischen Übersetzung von Firdausis Königsbuch schreibt J. Mohl: Il parait qu'on conserve dans la bibliothèque d'Etschmiadzin, deux traités en arménien, sous le titre de la Sagesse de Nouchirvan, et il est très vraisemblable qu'ils contiennent les traductions de livres pehlevis, tels que Firdousi en avait sous les yeux. Mohl hatte wahrscheinlich Cod. 126 der Etschmiadziner Bibliothek nach Karenians Katalog vor Augen und den dort angegebenen Inhalt: „2. Sentenzen des Königs Nuširwan“ (d. h. zweitens: Auszüge aus den Sentenzen des Königs Nuširwan) als „deux traités“ verstanden.

Die vollständige Sammlung der Nuširwanischen Sentenzen haben wir in Cod. 791, f. 166^{v}—170^{r} (s. XVI) der Wiener Mechitharistenbibliothek und in Cod. 263, f. 43^{v}—49^{r} (a. 1628) der Mechitharistenbibliothek zu St. Lazaro (vgl. Sargissian, Katalog) [sie wurde dann auch im Druck veröffentlicht; vgl. Addenda, S. 364]. Im 17. Jahrhundert sind davon Auszüge entnommen: Erivan, Staatsmuseum, Cod. 822 (a. 1672), Etschmiadzin, Cod. 126 (s. XVIII), Cod. 195 (s. XVII), Wien, Cod. 988 (a. 1697) und Jerusalem, Jakobus-Kloster, nach dessen

Hss. veröffentlicht in der Monatsschrift Sion, 1875, S. 261—263.

Der Königsname wird in den Hss. vielfach als A(no)šruan, Navšravan und Nošrovan wiedergegeben. Der König hat den Beinamen: Yedl, edil, „der Gerechte“. Unter Chosrau I. Anošrovans Namen hat die Pehleviliteratur ein Andarž (Testament), das zu unseren Sentenzen in keinem Verhältnis steht. Weitere Sentenzen unter Chosraus Namen führen Firdausi, Maçoudi und Tha'alibî in ihren Schriften an. Auch diese scheinen den armenischen Sentenzen nicht nahe zu stehen.

Nach der Einleitung der armenischen Übersetzung besaß der König Nuširwan der Gerechte eine Krone mit 22 Kanälen (t'ark oder aprah), in denen je zehn Sentenzen in Edelstein eingeschrieben waren. So oft der König das Pferd besteigen wollte, ließ er zuerst diese Sentenzen den Vornehmen vorlesen. Sie waren „Königssentenzen“. Von ursprünglichen $22 \times 10 = 220$ Sentenzen sind in der armenischen Übersetzung nur 192 erhalten. Sie sind aus dem Arabischen ins Vulgärarmenische übertragen. Die arabischen Lehnwörter sind Zeuge dafür. Aller Wahrscheinlichkeit nach war der Übersetzer Arakel aus Ani, ein Mönch, der im Jahre 1222 zu Ani unter Mitarbeit von zwei Kollegen das Traumbuch aus dem Arabischen ins Vulgär-

armenische übersetzt hat. Für die Abfassungszeit ist das Jahr 1310 als terminus ante quem anzunehmen. In diesem Jahre wurde die Homiliensammlung Cod. 791 von Moses Erznkaçi zusammengestellt.

Im folgenden veröffentlicht der Verfasser den armenischen Text nach Cod. 791 der Wiener Mechitharistenbibliothek. In Fußnoten und im Anhang werden die entsprechenden und abweichenden Stellen des Auszuges nach Cod. Mechith. 988, f. 1^r—3^r, wiedergegeben.

Cod. 791 hat am Ende eine Sentenz des Königs Kobad, sie wird beigegeben.

---

17. Khatschatur Khaspek aus Kafa.

(S. 173—189.)

Khatschatur, mit dem Beinamen Khaspek, wurde im Jahre 1610 in Kafa (in der Krim) als Sohn Andreas' geboren. Geweiht als Priester entwickelte er eine literarische Tätigkeit als Lehrer, Kopist und Dichter. Groß ist die Zahl der Handschriften, die er abschrieb und ausschmückte. Er verfaßte auch Gedichte, von denen uns sieben Stück erhalten sind. Am 26. Oktober 1686 starb er in dem hohen Alter von 76 Jahren. Seinen Nachruf besangen der Priester Johann und Simeon Khrimbeys Sohn.

---

18. Simeon, Sohn des Krimbey aus Kafa.

(S. 193–198.)

Er war wahrscheinlich ein Schuhmacher von Beruf und war auch in die Literatur eingeweiht. Aus seiner Feder sind uns 15 Volkslieder erhalten, deren einige aus den Jahren 1683—1686 datiert sind. Sein Lobgesang über Khatschatur Khaspek wird S. 185—187 veröffentlicht.

---

19. Biwraspi Aždahak und der Kommunist Mazdak im armenischen Volksepos nach Moses Chorenaçi.

(S. 201—238)

Der Anhang „Aus den persischen Sagen über Biwraspi Aždahak“, welcher am Ende des ersten Buches der „Geschichte Armeniens“ steht, war ursprünglich dem dritten Buche angehängt. Die Aždahaksage, iranischen Ursprungs, soll schon unter den Arsakiden nach Armenien gekommen sein. Die Überlieferung, die Moses auszugsweise wiedergibt, scheint im Volksmunde zu Moses' Zeit wortgetreu aufbewahrt zu sein: die Eigennamen in ihren alten Formen sowie der Wortschatz in seiner reinen Eigenart setzen die vorklassische Zeit voraus.

In seinem Kommentar zu der Aždahaksage identifiziert Moses den Aždahak mit Mazdak (Maždak), ohne den letzteren namhaft zu machen, und gibt sich Mühe, die

Aždahaksage durch jene von Mazdak aufzuklären. Nach Moses war Aždahak = Mazdak 1. ein Volksführer und 2. Astronom. 3. Er predigte die Gemeinsamkeit des Besitzes. 4. Er bestimmte die Lebensweise seiner Anhänger für Tag und Nacht. 5. Er verwickelte sich mit seinen Gegnern in Konflikte, wurde besiegt, festgenommen und in eine Schwefelgrube geworfen. Diese fünf Punkte muß Moses aus Mazdaknamak in irgendeiner Form geschöpft haben. Der Verf. weist analoge Stellen aus Firdausi und Mazdaknamak (nach Siasset Nameh bei A. Christensen, Le règne du roi Kawadh I. et le communisme mazdakite, 1925) auf.

---

20. Azaria Sasnetzi, Astronom und Dichter.
(S. 241—308.)

In Sassun durch die Ausschreitungen der türkischen Aufständischen drangsaliert, sucht Azaria in Konstantinopel Zuflucht (1603). Hier lernt er zu Füßen des armenischen Patriarchen Gregor aus Caesarea die Theologie und erlangt die erste Stufe der Wardapetwürde (um 1609). Als Prediger missioniert er die in Bythanien eingewanderten Armenier. Auf einer Seefahrt nach Ägypten erkrankt, stirbt er im Jahre 1628 im Rufe eines heiligmäßigen und gelehrten Priesters.

Er hinterließ einige Schriftchen: 1. Die Höhe des Himmels und die sieben Atmosphären (1607). 2. Die Quantität der 7200 Zirkel. 3. Die Kreise der Sonne (1607). 4. Die fünf Tage der Schöpfung. 5. Die armenische Ära (1616). 6. Sonnen- und Mondkalender. 7. Die Folge der armenischen Katholikos. 8. Die Verheerungen der türkischen Aufständischen in Syrien, Kleinasien und Armenien, in Versen (herausgegeben S. 288—306). 9. Er übersetzte, wahrscheinlich aus dem Italienischen, die Geographie des Ptolemäus. 10. Er verfaßte eine Sammlung der weltlichen und kirchlichen Gesetzbücher (1609).

21. Karapet Bałišeci (1475—1550).

(S. 311—350.)

Im 16. und 17. Jahrhundert wurde in Bałeš (Bitlis) eine rege literarische Tätigkeit entwickelt. Der Verf. versucht, die namhaften Persönlichkeiten dieser Periode und ihre literarischen Leistungen klarzustellen. Als erster tritt Karapet Bałišeci hervor. Er war in Bałeš beheimatet, wirkte aber in der Umgebung von Muš als Mönch des Apostelklosters. Er war Kopist. Es sind uns von ihm einige Handschriften erhalten, die in den Jahren 1496—1513 abgeschrieben sind. Ein Kolophon vom Jahre 1547 repräsentiert ihn als

Erzbischof und Vorstand des Apostelklosters zu Muš. Wahrscheinlich starb er um 1555.

Karapet ist Verfasser von einigen Schriften in Versen, darunter auch Hymnen und Dichtungen. Es werden veröffentlicht: 1. Geographie oder Beschreibung der drei Teile der Welt (1540). 2. Ein historisches Kolophon vom Jahre 1513, worin der Aufstand des Schah Ismail beschrieben wird.

---

22. David aus Saladzor.

(S. 353—362.)

Er wirkte aller Wahrscheinlichkeit nach Ende des 17. Jahrhunderts in Saladzor, einem Dorfe bei Erzerum, als Weltpriester. Er schrieb in seiner Jugendzeit mehrere Volkslieder, unter denen sich der Lobgesang auf die Blumen seiner Heimat auszeichnet, die er einzeln mit Namen nennt und deren charakteristische Züge er schildert.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0375667